

งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี

นางสาวสมพรนุช ตันศรีสุข

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา ๒๕๕๐

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE LITERARY WORKS OF SĀRIPUTTA IN THE PĀLI TIPITAKA

Miss Sompornnuch Tansrisook

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

For the Degree of Master of Arts in Pali and Sanskrit Department of Eastern Languages

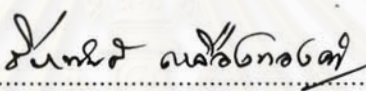
Faculty of Arts Chulalongkorn University

Academic Year 2007

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์ งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี
โดย นางสาวสมพรนุช ต้นศรีสุข
สาขาวิชา ภาษาบาลีและสันสกฤต
อาจารย์ที่ปรึกษา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม อาจารย์แม่ชีวิมุตติยา (รองศาสตราจารย์ ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง)

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยรับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบัณฑิต

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร.ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ วิสุทธ์ บุชยกุล)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(อาจารย์แม่ชีวิมุตติยา - รองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.รท.บรรจบ บรรณรุจิ)

สมพนฺฑุ ตันตฺรียุสสุ : งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี. (THE LITERARY WORKS OF SĀRIPUTTA IN THE PĀLI TĪPIṬAKA) อ.ที่ปรึกษา: ผศ.ดร.ประพจน์ อัครวิรุฬห์การ, อ.ที่ปรึกษาร่วม: อาจารย์แม่ชีวิมุตติยา (รศ.ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง), ๑๘๓ หน้า.

งานวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาลักษณะเฉพาะของงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี ผู้วิจัยจำแนกงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรเป็น ๒ กลุ่มได้แก่ (๑) งานกลุ่มพระสูตรที่มีที่มาระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง และ (๒) งานกลุ่มอรรถาธิบายในขุททกนิกายได้แก่ นิทเทส และ ปฏิสัมภิตามรรค ซึ่งอรรถกถาระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง ผู้วิจัยได้ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิด วิธีการของงานนิพนธ์ ที่แสดงถึงคุณลักษณะทางปัญญา

ผลการวิจัยพบว่า งานทั้ง ๒ กลุ่ม ซึ่งมีรูปแบบและวัตถุประสงค์ในการแต่งแตกต่างกัน มีลักษณะเด่นตรงกัน ได้แก่ (๑) มีโครงสร้าง ๒ ส่วน คือ ส่วนกำหนดประเด็น และส่วนเนื้อหา (๒) มีการจัดกลุ่มและการวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ (๓) ใช้กลุ่มคำพ้องความหมายหรือชุดคำที่อยู่ในกลุ่มเดียวกันลำดับตามน้ำหนักความหมายในบทบรรยายและบทพรรณนาสภาพธรรม และ (๔) มีการอ้างอิงพุทธพจน์ วิธีการนำเสนอเหล่านี้เอื้อต่อการทำความเข้าใจและการทรงจำซึ่งแสดงให้เห็นปัญญาแตกฉานของผู้นิพนธ์

แม้ว่ามีนักวิชาการบางคนเห็นว่างานกลุ่มที่ ๒ ไม่ใช่งานนิพนธ์ของพระสารีบุตร แต่เมื่อได้ศึกษาอย่างละเอียดแล้ว พบว่าลักษณะบางอย่างในงานทั้ง ๒ กลุ่มที่ไม่เหมือนกันเป็นผลจากวัตถุประสงค์ในการแต่งที่แตกต่างกัน ดังนั้น หากไม่มีหลักฐานที่มีน้ำหนักกว่านี้ ก็ต้องยอมรับข้อเสนอของอรรถกถาที่ว่างานกลุ่มที่ ๒ เป็นงานของพระสารีบุตร งานนิพนธ์ของพระสารีบุตร มีส่วนสำคัญที่ทำให้พระอรรถกถาจารย์ยกย่องพระสารีบุตรเป็นพระธรรมเสนาบดี มีความสามารถด้านการขยายความภาษิตย่อ

ภาควิชา ภาษาตะวันออก
สาขาวิชา ภาษาบาลีและสันสกฤต
ปีการศึกษา ๒๕๕๐

ลายมือชื่อนิติสด.....สมพนฺฑุ ตันตฺรียุสสุ
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....พรพนฺฑุ อัครวิรุฬห์การ
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....วิมุตติยา

4780211022: MAJOR PALI AND SANSKRIT

KEY WORDS: SĀRIPUTTA / PĀLI TĪPIṬAKA / PĀLI CANON

SOMPORNUCH TANSRISOOK: THE LITERARY WORKS OF SĀRIPUTTA IN THE PĀLI TĪPIṬAKA. THESIS ADVISOR: ASST. PROF. PRAPOD ASSAVAVIRULHAKARN, Ph.D. THESIS CO-ADVISOR: VENERABLE VIMUTTIYĀ (ASSC. PROF. SUPAPHAN NA BANGCHANG, Ph.D.), 183 pp.

The objective of this study is to analyze Sāriputta's intellectual ideas and identities as found in his works in the Pāli Tīpiṭaka. His writings can be classified into two categories; one being Sutta sermons where his authorship is specifically attested, the other one being Niddesa and Paṭisambhidāmagga, major expository works in Khuddaka Nikāya, both of which are attributed to him by later commentaries. The research began with careful investigation of his works with a view to appreciate his wisdom and to make a comparison between the two groups.

It is found that the two categories which are different in formats and purposes share common features:

1. having twofold structure--the topic-determining and content-elaborating parts;
2. being well outlined, with sections and details appropriately arranged;
3. using of a large number of synonyms to explain the Dhamma;
4. using the Buddha's sermons as reference.

The ways of presentation which aid understanding and memorizing the teaching reflect the intellectual superiority and penetrating insight of the composer.

However, there are some scholars put a question on the authorship of the second group. Judging from the detailed study, these differences may be caused by the purpose. We therefore agree with the commentaries' opinion that the second group is, for want of other solid evidence, the work of Sāriputta. Sāriputta's works contribute much to the praise of later commentators as Dhammasenāpati "the Marshal of Dhamma" with special skill in elaboration of Dhamma topic.

Department..... Eastern Languages..... Student's signature..... *Somp. Tomrisook*

Field of study..... Pali and Sanskrit..... Advisor's signature..... *P. Adhikari*

Academic year..... 2007..... Co-advisor's signature..... *Supaphan Na Bangchang*

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นงานวิจัยชิ้นแรก เป็นงานที่ดูง่ายในแผนงาน แต่เมื่อทำจริงกลับเป็นงานที่ยาก ต้องอาศัยคุณความดีและความร่วมมือของหลายๆท่านจึงจะสำเร็จได้

ขอขอบพระคุณอาจารย์ที่กรุณาอ่านงานวิจัยที่เขียนและแก้ตลอดเวลาที่ผ่านไปด้วยความอดทน ให้ยืมหนังสือที่เกี่ยวข้อง ให้คำแนะนำเพิ่มเติมจนกระทั่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้สมบูรณ์ขึ้น ได้แก่ ศ.วิสุทธ์บุษยกุล, ผศ.ดร.ประพจน์ อัศววิรุฬห์การ, อาจารย์แม่ชีวิมุตติยา (รศ.ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง), ผศ.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ และ ผศ.ทัศนีย์ สิ้นสกุล ทุกท่านล้วนมีพระคุณเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤตและพระพุทธรศาสนาแก่ดิฉันตั้งแต่ศึกษาอยู่ในชั้นปีที่ ๒ ปริญาบัณฑิตจนกระทั่งปีสุดท้ายของชั้นบัณฑิตศึกษาที่คณะอักษรศาสตร์แห่งนี้ ได้อบรมสั่งสอนดิฉันด้วยความปรารถนาดีเสมอมา เพราะได้อาศัยตำรา คำแนะนำสั่งสอนของท่านจึงเกิดเป็นดิฉันในวันนี้ ขอขอบพระคุณอ.ดร.อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, อ.ดร.ธีรนุช ไชคสุวณิช รวมทั้งคณาจารย์ในภาควิชาภาษาไทยที่ได้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ในระดับปริญญาบัณฑิต ทั้งยังกรุณาทักทายและถามถึงการงานต่างๆด้วยไมตรีจิตเสมอมา

ขอขอบคุณ ขอบใจ ทุกท่าน ทุกคนที่หมั่นถามถึงวิทยานิพนธ์ แวะเข้ามาพูดคุยให้กำลังใจ รวมถึงพี่ๆเจ้าหน้าที่ที่ได้ช่วยเหลือในเรื่องต่างๆ ซึ่งดิฉันไม่อาจเอ่ยนามได้ทั้งหมด จะขอเอ่ยนามเป็นบางท่าน/คน --- พระมหาสายัญ ศรีอ่อน สหายพระร่วมชั้นเรียน, พี่กุลภักดิ์ กองสุวรรณกุล พี่สาวผู้กัลยาณมิตร, รุ่งทิพย์ แซ่ตั้ง เพื่อนรัก, น้องตรีวัฒน์ ชมดี ผู้เก็บข่าวมาเล่าให้ฟัง, พี่เอื้อ สุวรรณผู้จัดและพรีนตงานให้เรียบร้อยก่อนสอบและก่อนส่ง และพี่อนุชิต คำของเมือง ซึ่งได้ช่วยทำรูปและแผนภูมิ ช่วยอ่านแก้ ทั้งยังเตือนสติและให้กำลังใจ

สุดท้ายขอขอบพระคุณคุณพ่อคุณแม่ที่ปลูกฝังให้ได้เรียนรู้พุทธศาสนาแต่ยังเล็ก ทำงานอดออมส่งเสียให้ได้เรียนในสาขาวิชาที่ต้องการ ให้กำลังใจและความปรารถนาดี ขอบใจน้องณิอรุณี น้องสาวที่น่ารักที่อยู่ร่วมกันเป็นเพื่อนกันให้กำลังใจกันตลอดมา

คุณความดีใดๆจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ขออุทิศให้แก่ทุกชีวิตในสังสารวัฏ ขอให้ทุกท่านมีปัญญาในปัญหาชีวิต และดำรงชีวิตด้วยความไม่ประมาท

๐ หิน ธรรมชาติ น เสวย	ปมาเทน น สิวเส
มิจุชาติภูมิ น เสวย	น สียา โลกาวุฒโนฯ (พ.ศ.๒๕/๒๓/๓๗)

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ญ
สารบัญรูป.....	ฎ

บทที่

๑	บทนำ.....	๑
๑.๑	ความเป็นมาของปัญหา.....	๑
๑.๒	วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๓
๑.๓	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๓
๑.๔	วิธีดำเนินการวิจัย.....	๓
๑.๕	ขอบเขตของการวิจัย.....	๔
๑.๖	คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	๔
๑.๘	ข้อตกลงเบื้องต้น.....	๕
๑.๙	งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๗
๒	สาวกภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี.....	๑๐
๒.๑	มโนทัศน์ของสาวกภาษิต.....	๑๐
๒.๑.๑	ความหมายของสาวกภาษิต.....	๑๒
๒.๑.๑.๑	ความหมายของสาวก.....	๑๒
๒.๑.๑.๒	ความหมายของภาษิต.....	๑๔
๒.๑.๑.๓	ความหมายของสาวกภาษิต.....	๑๕
๒.๑.๒	การเกิดสาวกภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี.....	๑๖
๒.๑.๒.๑	การสอนธรรมของพระสาวกในสมัยพุทธกาล.....	๑๗
๒.๑.๒.๒	การสังคายนา.....	๒๑
๒.๒	สาวกภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี.....	๒๓
๒.๒.๑	ลักษณะทั่วไปของสาวกภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี.....	๒๓

	๒.๒.๑.๑	รูปแบบของสาวกภาษิต.....	๒๓
	๒.๒.๑.๒	ประเภทของสาวกภาษิต.....	๒๖
	๒.๒.๒	งานสาวกภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี.....	๓๑
	๒.๒.๒.๑	งานของพระสารีบุตร.....	๓๑
	๒.๒.๒.๒	งานของพระอานนท์.....	๓๒
	๒.๒.๒.๓	งานของพระมหากัจจายนะ.....	๓๓
	๒.๒.๒.๔	งานของพระโมคคัลลานะ.....	๓๔
	๒.๒.๒.๕	งานของพระ มหาจุนทะ.....	๓๕
๓		งานกลุ่มที่ ๑ ของพระสารีบุตร.....	๓๗
	๓.๑	เนื้อหาของงานนิพนธ์.....	๓๗
	๓.๑.๑	เนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์.....	๓๗
	๓.๑.๑.๑	มัชฌิมนธรรมเทศนา.....	๓๗
	๓.๑.๑.๒	มัชฌิมาปฏิปทา.....	๔๒
	๓.๑.๒	เนื้อหาเกี่ยวกับการเผยแผ่พระธรรมคำสอน.....	๔๘
	๓.๑.๒.๑	แนะนำการตอบปัญหาธรรม.....	๔๘
	๓.๑.๒.๑	การรวบรวมจัดหมวดหมู่พระธรรม.....	๔๘
	๓.๑.๓	สีหนาท.....	๕๑
	๓.๒	ลักษณะเด่นของงานกลุ่มที่ ๑.....	๕๒
	๓.๒.๑	โครงสร้างของงานนิพนธ์.....	๕๒
	๓.๒.๒	วิธีการนำเสนอในงานนิพนธ์.....	๖๑
	๓.๒.๒.๑	การแสดงธรรมด้วยการจัดกลุ่มและการวิเคราะห์.....	๖๒
	๓.๒.๒.๒	การแสดงธรรมขนานกันในด้านลบและบวก.....	๗๓
	๓.๒.๒.๓	การใช้อุปมา.....	๗๖
	๓.๒.๒.๔	การใช้คำพ้องความหมาย.....	๗๗
	๓.๒.๒.๕	การใช้กริยากรรมวาจกอ้างอิงพระพุทธเจ้า.....	๘๓
๔		งานกลุ่มที่ ๒ ของพระสารีบุตร.....	๘๗
	๔.๑	คัมภีร์นิตเทส.....	๙๐
	๔.๑.๑	เนื้อหาและจุดประสงค์ในการแต่ง.....	๙๐

๔.๑.๒	โครงสร้างและวิธีการอธิบายความในคัมภีร์นิตเทส.....	๙๔
๔.๑.๒.๑	โครงสร้างการอธิบายในคัมภีร์นิตเทส.....	๙๔
๔.๑.๒.๒	วิธีอธิบายความในคัมภีร์นิตเทส.....	๙๗
๔.๒	คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มหามรรค.....	๑๑๙
๔.๒.๑	โครงสร้างเนื้อหาของคัมภีร์.....	๑๒๑
๔.๒.๒	โครงสร้างและวิธีการอธิบาย.....	๑๒๔
๔.๓	ลักษณะร่วมของคัมภีร์นิตเทสและปฏิสัมพันธ์มหามรรค.....	๑๓๒
๕	ลักษณะงานนิพนธ์ ปัญญาและคุณลักษณะของพระสารีบุตรจากงานนิพนธ์.....	๑๓๕
๕.๑	ลักษณะงานของพระสารีบุตร.....	๑๓๕
๕.๑.๑	ประเภทและเนื้อหาของงานนิพนธ์.....	๑๓๕
๕.๑.๒	โครงสร้างของงานนิพนธ์.....	๑๓๗
๕.๑.๓	วิธีการนำเสนอในงานนิพนธ์.....	๑๓๘
๕.๒	ปัญญาของพระสารีบุตรจากงานนิพนธ์.....	๑๔๑
๕.๓	คุณลักษณะของพระสารีบุตรจากงานนิพนธ์ทั้งสองกลุ่ม.....	๑๔๖
๕.๓.๑	พระอัครสาวก.....	๑๔๖
๕.๓.๒	เขตทัศนคติด้านปัญญา.....	๑๔๙
๕.๓.๓	พระธรรมเสนาบดี.....	๑๕๑
๕.๓.๔	ความสามารถในการขยายความ.....	๑๕๒
๖	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ.....	๑๕๔
	รายการอ้างอิง.....	๑๕๘
	ภาคผนวก.....	๑๖๓
	ภาคผนวก ๑ สวากภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี.....	๑๖๔
	ภาคผนวก ๒ งานนิพนธ์ของพระสารีบุตร.....	๑๖๘
	บรรณานุกรม.....	๑๘๐
	ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	๑๘๓

สารบัญตาราง

ญ

ตาราง

หน้า

- ๑ เนื้อหางานนิพนธ์ของพระสารีบุตร กลุ่มที่ ๑.....๓๘
- ๒ ตารางแสดงค่าเฉลี่ยของการใช้บอกการถามเพื่อกำหนดประเด็นในพระสูตรอื่นเปรียบเทียบกับพระสูตรของพระสารีบุตร.....๖๗
- ๓ โครงสร้างบุคคล ๘ จำพวก(๔ คู่)ที่เคลื่อนและไม่เคลื่อนจากพระสังฆธรรม.....๗๔

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญญรูป

ฎ

รูป	หน้า
๑	โครงสร้างของสารธรรมในงานนิพนธ์กลุ่มที่ ๑.....๕๓
๒	โครงสร้างของทศุดตรสูตร.....๕๔
๓	โครงสร้างสารธรรมของมหาหัตถิปโทปมสูตร.....๕๙
๔	โครงสร้างแนววางของโครงสร้างงานนิพนธ์กลุ่มที่ ๑.....๖๐
๕	โครงสร้างการอธิบายธรรมในเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร.....๖๓
๖	โครงสร้างการแสดงธรรมในสัมมาทิฏฐิสูตร.....๖๔
๗	โครงสร้างการแสดงธรรมในมหาหัตถิปโทปมสูตร.....๖๖
๘	แผนภูมิแสดงการวิเคราะห์คำว่า ปาณาติปาตี “(ผู้ฆ่าสัตว์)”.....๗๓
๙	โครงสร้างเนื้อหาและจำนวนหน้าของหัวข้อธรรมในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามวรรค๑๒๑
๑๐	แผนภูมิแท่งแสดงหัวข้อธรรมที่มีจำนวนหน้ามากที่สุด ๑๐ เรื่องแรกของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามวรรค.....๑๒๓
๑๑	โครงสร้างการอธิบายคำในคัมภีร์นิตเทส.....๑๓๒
๑๒	โครงสร้างการอธิบายคำ อภิถุญญะ “ธรรมที่ควรรู้อย่าง” ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามวรรค๑๓๒
๑๓	วิธีการอธิบายธรรมในสัมมาทิฏฐิสูตรและคัมภีร์ปฏิสัมภิทามวรรค.....๑๓๘
๑๔	โครงสร้างการวิเคราะห์โดยใช้ธรรมหมุนธรรมในแต่ละวาระ.....๑๓๙
๑๕	ขั้นตอนการใช้ปัญญาของพระสาวรีบุตรในการสร้างงานนิพนธ์.....๑๔๒

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาของปัญหา

พระสารีบุตรเป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ผู้เลิศกว่าผู้อื่นด้านปัญญา^๑ และเป็นพระธรรมเสนาบดีของพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระธรรมราชา^๒ เรื่องราวของพระสารีบุตรที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถาแสดงให้เห็นว่าพระสารีบุตรทำงานช่วยพระพุทธเจ้าในด้านการสอนธรรมและสืบทอดธรรม หลักฐานหนึ่งที่ช่วยยืนยันการงานของพระสารีบุตร คือ ผลงานของพระสารีบุตรซึ่งได้รวบรวมเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎก

ผลงานของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกจำแนกได้ ๒ กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มที่ ๑ เป็นงานที่มีนิทานระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง ได้แก่ พระสูตรในพระสุตตันตปิฎก ๔ นิกายแรก คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และ อังคุตตรนิกาย รวมถึงพระสูตรที่เป็นคาถาหรือคำประพันธ์ในสุตตันตปิฎก ลักษณะและเนื้อหาของงานหลากหลาย ขึ้นอยู่กับสถานการณ์

กลุ่มที่ ๒ เป็นงานที่ไม่มีนิทานระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง แต่หลักฐานชั้นอรรถกถา ระบุว่าผลงานของพระสารีบุตร ได้แก่ มหานิทเทศ จุฬานิทเทศ และปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งอยู่ในขุททกนิกาย งานนิพนธ์ทั้ง ๒ คัมภีร์อธิบายพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ลักษณะโครงสร้าง เนื้อหา รูปแบบการนำเสนอเฉพาะตัว มีลักษณะคล้ายพระอภิธรรม

นักวิชาการรุ่นหลังที่ได้ศึกษาคัมภีร์กลุ่มที่ ๒ นี้มีข้อสันนิษฐานตรงกัน กล่าวคือ โครงสร้าง ภาษา และแนวทางการเรียบเรียงแสดงให้เห็นว่าน่าจะเป็นผลงานในยุคหลังพุทธกาล^๓ ดังนั้นพระสารีบุตรที่พระอรรถกถาจารย์อ้างถึงจึงไม่น่าจะใช้พระสารีบุตรผู้เป็นพระอัครสาวกซึ่ง

^๑ อ.จ.เอกก. ๒๐/๑๔๖/๓๑.

^๒ ม.ม. ๑๒/๖๐๙/๕๕๔.

^๓ Frauwallner, Abhidhamma-Studien IV. Der Abhidhamma der anderen Schulen, WZKS 17, pp.124-127. Quoted in Oskar von Hinüber, A Handbook of Pali Literature, (Berlin: Walter de Gruyter), p.60; สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๑๒๑.

ปรินิพพานก่อนพระพุทธเจ้า แม้จะมีข้อสันนิษฐานว่าพระสารีบุตรในที่นี้คือกลุ่มภิกษุสำนักของพระสารีบุตรหรือศึกษาปฏิบัติธรรมตามแนวทางของพระสารีบุตร^๕ แต่ประเด็นเรื่องผู้แต่งคัมภีร์ทั้งสองนี้ไม่เป็นที่สนใจหรือถกเถียงในวงวิชาการมากนัก น่าสังเกตว่า การวิจารณ์ประวัติคัมภีร์ทั้งสองนี้คล้ายประวัติของพระอภิธรรม* คือเป็นการโยงคัมภีร์เข้ากับพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกร่วมสมัย เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระอภิธรรมเป็นคำสอนเก่าแก่เช่นเดียวกับส่วนอื่นๆในพระไตรปิฎก^๕

ถึงกระนั้น ความสัมพันธ์ของงานกลุ่มที่ ๑ และกลุ่มที่ ๒ ก็เป็นประเด็นที่น่าสนใจว่า เพราะเหตุใดพระอรรถกถาจารย์จึงมองว่างานกลุ่มที่ ๒ เป็นผลงานของพระสารีบุตร ทั้งๆที่งานกลุ่มที่ ๒ เป็นงานขยายความพุทธพจน์ พระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระมหากัจจानะเป็นผู้เลิศด้านการขยายความพุทธพจน์ให้พิสดาร และพระมหากัจจानะได้แสดงความสามารถนั้นเป็นที่ประจักษ์หลายครั้ง แต่พระอรรถกถาจารย์ก็มีได้ยกงานขยายความเหล่านี้เป็นผลงานของพระมหากัจจानะ การที่งานกลุ่มที่ ๒ ได้ชื่อว่าเป็นงานของพระสารีบุตร แสดงว่างานกลุ่มนี้น่าจะปรากฏลักษณะหรือแนวทางการแสดงธรรมของพระสารีบุตร จึงทำให้พระอรรถกถาจารย์หรือคนรุ่นหลังเห็นว่าเป็นงานของผู้แต่งคนเดียวกัน ฉะนั้น การศึกษาเปรียบเทียบงานกลุ่มที่ ๑ และงานกลุ่มที่ ๒ น่าจะช่วยให้เห็นแนวทางของเนื้อหา ความคิด ตลอดจนการวิพากษ์วิจารณ์ที่เข้าใจว่าเป็นลักษณะของงานนิพนธ์พระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลีได้

ลักษณะงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรน่าจะแสดงถึงปัญญา ความเฉลียวฉลาด สะท้อนความเป็นพระอัครสาวกผู้เป็นเอกทัศคະด้านปัญญาและพระธรรมเสนาบดีซึ่งเป็นสมัญญานามสำคัญของพระสารีบุตร แม้จะทราบว่า พระสารีบุตรได้ทำกรณียกิจอันสำคัญแก่พระพุทธศาสนา ซึ่งสืบทอดต่อกันเป็นประเพณีสงฆ์มาทุกวันนี้ เช่น กราบพูลถามถึงเหตุที่ทำให้พระศาสนายังยืนและไม่ยั่งยืน อาราธนาให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย อุปสมบทแบบญัตติจตุตถกรรม จัดหมวดหมู่พระธรรมในสังคีติสูตร ฯลฯ ทำให้ท่านได้ชื่อว่าเป็นพระอัครสาวกสำคัญของพระพุทธเจ้า แต่ลักษณะงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรน่าจะช่วยไขความหมายแท้จริงของสมัญญาทั้ง ๒ นั้นให้แจ่มชัดมากขึ้น

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

* พระอภิธรรมมีโครงสร้าง ภาษา ลักษณะที่เห็นได้ชัดว่าอยู่ในยุคหลัง แต่พระพุทธศาสนาสำนักต่างๆก็แสดงประวัติซึ่งกล่าวว่าเป็นงานที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล

^๕ Etienne Lamotte, *History of Indian Buddhism*, trans. Sara Webb-Boin, (Louvain: Institut Orientaliste de l'Universite Catholique de Louvain, 1988), p.191.

ในหลักฐานชั้นอรรถกถา พระสารีบุตรเป็นพระสาวกที่มีฐานะสูงที่สุดและเป็นที่เคารพนับถือยิ่งกว่าพระสาวกรูปใด นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงความสามารถของพระสารีบุตรบางด้านซึ่งไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น ความสามารถในการขยายความ ผู้วิจัยเห็นว่า งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรมีส่วนสำคัญทำให้ฐานะของพระสารีบุตรเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะดังกล่าว

งานวิจัยเรื่องนี้ศึกษาทั้งลักษณะงานนิพนธ์และคุณลักษณะที่เกี่ยวข้องกับงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี ผลจากการศึกษาน่าจะช่วยสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความสามารถด้านปัญญา บทบาทของพระสารีบุตรในฐานะพระอัครสาวก พระธรรมเสนาบดี รวมทั้งคุณลักษณะของพระสารีบุตรที่แสดงในงานชั้นอรรถกถา

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อวิเคราะห์ความคิด คุณลักษณะของพระสารีบุตรจากงานของพระสารีบุตร
๒. เพื่อศึกษาความคิด วิธีการ และภาษาที่ปรากฏในงานของพระสารีบุตรทั้งสองกลุ่ม
๓. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบงานของพระสารีบุตรทั้งสองกลุ่ม

๑.๓ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. คุณลักษณะของพระสารีบุตรในฐานะพระอัครสาวกด้านปัญญา
๒. แนวทางการแสดงธรรมของพระสารีบุตรตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทั้งสองกลุ่ม
๓. ช่วยในการศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์กลุ่มที่ระบุว่าเป็นงานของพระสารีบุตร

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

วิจัยเอกสาร ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และผลงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง โดยเริ่มจาก บทที่ ๒ ศึกษาลักษณะและงานกลุ่มสาวกภาษิตในพระไตรปิฎกซึ่งมีงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรเป็นส่วนหนึ่ง เพื่อศึกษาสาวกภาษิตในพระไตรปิฎกในภาพรวม จากนั้นจึงศึกษางานของพระสารีบุตรที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกบาลี ๒ กลุ่ม บทที่ ๓ ศึกษางานนิพนธ์กลุ่มที่ ๑ และ บทที่ ๔ ศึกษางานนิพนธ์กลุ่มที่ ๒ เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาธรรม การนำเสนอ และสำนวนภาษา จากนั้นใน บทที่ ๕ ซึ่งเป็นบทวิเคราะห์และอภิปราย ผู้วิจัยจะนำผลการศึกษาทั้ง ๒ กลุ่มมาอภิปรายร่วมกัน เพื่อพิจารณาลักษณะร่วมและลักษณะเฉพาะของงานแต่ละกลุ่ม แล้ววิเคราะห์ความสามารถด้านปัญญาจากงานนิพนธ์ของพระสารีบุตร

๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษานี้จำกัดขอบเขตเอกสารที่วิจัยเฉพาะงานของพระสารีบุตรที่รวบรวมอยู่ในพระไตรปิฎกบาลี งานกลุ่มที่ ๑ ได้แก่พระสูตรในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย พระสูตรบางเรื่องในสุตตนิบาต ไม่รวมเถรคาถาและอปทาน ส่วนงานกลุ่มที่ ๒ ศึกษาเฉพาะคัมภีร์นิตเทสและปฏิสัมภิทามรรค ไม่รวมพระอภิธรรมปิฎก^๖

๑.๖ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

งานนิพนธ์ หมายถึง งานแต่งคัมภีร์ เป็นการแสดงแนวคิดด้วยคำพูด สะท้อนวิธีการและการใช้ภาษาของผู้นิพนธ์ ในงานวิจัยนี้หมายถึงผลงานด้านการแสดงธรรม เผยแผ่และสืบทอดธรรม ปุจฉาวิสัชนา สืหนาท ในรูปพระสูตรต่างๆ และคัมภีร์ต่างๆในพระไตรปิฎกบาลี

สาวกภาสิต หมายถึง งานนิพนธ์ของพระสาวก ความหมายของสาวกภาสิตได้ศึกษาอย่างละเอียดในบทที่ ๒ ของงานวิจัยนี้ สาวกภาสิตเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกซึ่งถือว่าเป็นพุทธวจนะหรือคำสอนของพระพุทธเจ้าเช่นกัน

พระสารีบุตร พระอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาล ชื่อสารีบุตร เป็นชื่อที่เรียกและรู้จักในพระพุทธานุศาสน์ เช่นเดียวกับนักบวชในสมัยพุทธกาลซึ่งใช้ชื่อของโคตรตระกูล หรือแสดงว่าเป็นบุตรของมารดาเป็นชื่อเรียก เช่น โคตมะ มหากัสสปะ โมคคัลลานะ มันทานีบุตร ฯลฯ ส่วนชื่อ อุตตีสสะเป็นชื่อในเพศฆราวาส และเป็นชื่อที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกก่อนที่พระสารีบุตรอุปสมบทในพระพุทธานุศาสน์^๗ ชื่อ สารีบุตร มาจากภาษาบาลีว่า สารีบุตร หรือ สารีบุตร พระไตรปิฎกบาลีของไทยทั้งฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใช้ชื่อ สารีบุตร พระไตรปิฎกบาลีฉบับอื่นๆ เช่นพระไตรปิฎกอักษรเทวนาครีฉบับสำนักวิจัยวิปัสสนา พระไตรปิฎกบาลีฉบับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พระไตรปิฎกบาลีฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society) ใช้ชื่อ สารีบุตร

^๖ อรรถสาธิตี, หน้า ๔๙. อภิธมฺโม นาม น อดฺเวยสํ วิสโย สพุทฺถนุพุทฺธานํ เวย วิสโย เตสํ วเสน เทเสตพุทฺเทสนา “ชื่อว่าอภิธรรม เพราะไม่ใช่วิสัยของผู้อื่น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้เป็นพระสัพพัญญูเท่านั้น การแสดงอภิธรรมพึงแสดงด้วยอำนาจของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น” ดังนั้น จึงเป็นที่ยอมรับกันในหมู่ชาวพุทธเถรวาทว่าพระอภิธรรมไม่ใช่ผลงานของพระสารีบุตร แม้จะมีประวัติกล่าวหาว่าพระสารีบุตรขยายความจากการที่ได้ฟังพระพุทธเจ้าทรงแสดงโดยสังเขป คล้ายงานกลุ่มที่ ๒ ซึ่งเป็นงานขยายความพุทธพจน์

^๗ วิ.ม. ๔/๗๑/๗๗.

หากวินิจฉัยตามหลักไวยากรณ์บาลี สระ อี ที่อยู่ท้ายศัพท์อดีตถึงคี่ที่สมาสควรเป็นสระเสียงสั้น เช่น อิตฺถิ-นุม เป็น อิตฺถินุม ทาสี-ทาส เป็น ทาสิทาส ฉะนั้น สารี-ปุตฺต ซึ่งเป็นฉฺฐิตฺตปฺปริสสมาส แปลว่า บุตรของนางสารี จึงควรเป็น สาริปุตฺต

อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยนี้ใช้ สารีปุตฺต ตามพระไตรปิฎกบาลีฉบับพิมพ์ในประเทศไทยที่ใช้เป็นต้นฉบับ

๑.๗ ข้อตกลงเบื้องต้น

(๑) ผู้เขียนจะใช้ชื่อเรียกเพื่อแทนความหมายที่ต้องการดังต่อไปนี้

งานกลุ่มที่ ๑ เป็นผลงานที่มีส่วนที่ระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง ได้แก่ งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย ไม่รวมเถรคาถาและอปทาน

งานกลุ่มที่ ๒ ไม่มีส่วนที่ระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาระบุว่าเป็นผลงานของพระสารีบุตร ได้แก่ มหานิทเทส จุฬนิทเทส และปฏิสัสมภิทามวรรค ในขุททกนิกาย

(๒) ตัวอักษรที่ใช้เขียนภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตใช้อักษรไทย

(๓) คำว่า ทิฏฺฐิ ในภาษาบาลี ผู้วิจัยใช้รูปภาษาไทย ทิฏฐิ เพื่อสื่อความหมายที่ใช้ในภาษาบาลี ทิฏฺฐิ หมายถึง ความคิด ความเชื่อถือที่ยึดถือว่าเป็นจริง เช่น สัมมาทิฏฐิ มิจฺฉาทิฏฐิ เพื่อให้ต่างจากรูป ทิฐิ ที่ภาษาไทยรับมาใช้ซึ่งหมายถึงความดีอัน

(๔) พระไตรปิฎกและอรรถกถาบาลีใช้ฉบับสยามรัฐ ของมหาบัณฑิตวิทยาลัย ฉบับพิมพ์พุทธศักราช ๒๕๓๐

(๕) อักษรย่อของคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ใช้ในการอ้างอิง

วิ.มหา.	วินยปิฎก	มหาวิภังค์	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑-๒
วิ.ม.	วินยปิฎก	มหาวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๔-๕
วิ.จ.	วินยปิฎก	จุฬวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๖-๗
วิ.ป.	วินยปิฎก	ปริวาร	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๘
ที.ส.	ทีฆนิกาย	ศีลขันธวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๙
ที.ม.	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐

ที่.ปา.	ที่ฆนิกาย	ปาฏิกวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๑
ม.มู.	มัชฌิมนิกาย	มุลป้อนาสกั	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒
ม.ม.	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมป้อนาสกั	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๓
ม.อุ.	มัชฌิมนิกาย	อุปริป้อนาสกั	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔
สั.ส.	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕
สั.นิ.	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๖
สั.ข.	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๗
สั.สพ.	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๘
สั.ม.	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙
อญ.เอกก.	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐
อญ.ทุก.	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐
อญ.ติก.	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐
อญ.จตุกก.	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๑
อญ.ปัญจก.	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒
อญ.ฉก.	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒
อญ.สตตก.	อังคุตตรนิกาย	สตตกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๓
อญ.อฏฐก.	อังคุตตรนิกาย	อฏฐกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๓
อญ.นวก.	อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๓
อญ.ทสก.	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๔
อญ.เอกาทสก.	อังคุตตรนิกาย	เอกาทสกนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๔
ขุ.อุ.	ขุททกนิกาย	อุทาน	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕
ขุ.สุ.	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕
ขุ.เถร.	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๖
ขุ.ม.	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙
ขุ.จู.	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทศ	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐
ขุ.ป.	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิทามวรรค	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑
ขุ.อป.	ขุททกนิกาย	อปทาน	พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๒

วิธีการอ้างอิงพระไตรปิฎก แสดงอักษรย่อ เล่มที่/ข้อที่/หน้าที่ เช่น ม.ม. ๑๓/๔๔๕/
๔๓๔ คือ มัชฌิมป้อนาสกั มัชฌิมนิกาย พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๓ ข้อ ๔๔๕ หน้า ๔๓๔

๑.๘ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

หัวเรื่องที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยเรื่องนี้มี ๒ ประเด็น ได้แก่ สวากภาษิต และ ประวัติและผลงานของพระสารีบุตร

๑. งานวิจัยที่เกี่ยวกับสวากภาษิต

ยังไม่มีผู้ศึกษาคำสอนของพระสวากในพระไตรปิฎกโดยตรง ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาประวัติปฏิบัติ และบทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระเถระแต่ละรูป โดยรวบรวมผลงานของพระเถระเพื่อศึกษาวิธีการเผยแผ่ธรรมตามความถนัดและความสนใจ เช่น บรรยายธรรม ตอบปัญหาธรรม สนทนาธรรม เฉพาะงานวิจัยเกี่ยวกับพระเถระอื่นที่ไม่ใช่พระสารีบุตรมีดังนี้

๑. การศึกษาบทบาทของพระอานนทีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ของ พระมหาจิตร์ภัทร อจลธมฺโม วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ปีการศึกษา ๒๕๓๗

๒. การศึกษาบทบาทของพระมหากัสสปะในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาท ของ พระมหาจรัญ ปลูกาวโร วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ปีการศึกษา ๒๕๔๐

๓. การศึกษาบทบาทของพระมหาโมคคัลลานเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ของ พระมหาสุชญา โรจนภาโณ วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ปีการศึกษา ๒๕๔๐

๔. การศึกษาบทบาทของพระมหากัจจายนเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ของ พระมหาสนธิ สนฺติกโร วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ปีการศึกษา ๒๕๔๔

งานวิจัยเหล่านี้รวบรวมผลงานของพระเถระทั้งพระสูตรในพระไตรปิฎกและเรื่องราวในส่วนนิทานของอรรถกถาเพื่อมุ่งศึกษาที่วิธีการเผยแผ่ธรรม ไม่มีการศึกษาเนื้อหาของผลงานในเชิงสถิติ และการวิเคราะห์ลักษณะเด่นที่ปรากฏในงานนิพนธ์ซึ่งแสดงถึงบุคลิกลักษณะ อธิษาศัย ความสนใจ ดังนั้นองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับสวากภาษิตจึงได้ใช้ข้อมูลงานวิจัยเหล่านี้เพียงส่วนหนึ่ง

๒. งานวิจัยที่เกี่ยวกับประวัติและผลงานของพระสารีบุตร

มีนักวิชาการหลายท่านได้รวบรวมประวัติของพระสารีบุตรซึ่งมีอยู่กระจัดกระจายในพระไตรปิฎกและอรรถกถา รายละเอียดส่วนมากมาจากหลักฐานชั้นอรรถกถา เนื้อหาเน้นที่ชีวประวัติ บุคลิกลักษณะ และผลงานการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ผลงานที่ละเอียดและออกมาในระยะแรกคือ บทความเรื่อง The Life of Sariputta ของพระญาณโปกนิเถระ (Nyanaponika Thera) ปัจจุบัน มีบทความลักษณะเดียวกันนี้จำนวนมากในหนังสือและสารนิเทศออนไลน์ ประวัติและผลงานของพระสารีบุตรที่เป็นงานวิจัยเท่าที่หาได้ในประเทศไทยมีอยู่ ๒ ชิ้น ได้แก่

๑. วิทยานิพนธ์เรื่อง “บทบาทของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลาน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา” ของ ศิริรักษ์ ชาวสนธิ ซึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ของบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปี พ.ศ. ๒๕๒๒ งานนี้เป็นงานวิจัยภาษาไทยงานแรกที่ค้นคว้าประวัติและงานด้านเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสารีบุตร และได้ศึกษาเปรียบเทียบกับพระโมคคัลลาน์ และพระมหากัจจายนะ ผลการศึกษาพบว่า พระสารีบุตรมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และมีคำสอนในพระไตรปิฎกมากกว่าพระสาวกรูปใดๆ

๒. วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาบทบาทของพระสารีบุตรเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา” ของพระกิตติศักดิ์ ยโสธโร ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ งานนี้เป็นงานวิจัยชีวประวัติและผลงานของพระสารีบุตรละเอียดมากกว่าเรื่องแรก ศึกษาปฏิบัติเฉพาะตัวของพระสารีบุตรและความสัมพันธ์กับบุคคลรอบข้าง และบทบาทของพระสารีบุตรในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยอ้างอิงข้อมูลจากพระไตรปิฎกและอรรถกถามากขึ้น ผลการศึกษาพบว่า พระสารีบุตรมีวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ๔ วิธี ได้แก่ อรรถกถาธิบาย อธิบายขยายข้อความสั้นๆ เปรียบเทียบกับวัตถุปรารถนาเพื่ออธิบายธรรม และตอบคำถาม

ส่วนการศึกษาผลงานของพระสารีบุตร มีงานของ ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง ซึ่งได้ศึกษาลักษณะของงานของพระสารีบุตรในหัวข้อเรื่อง “วิธีการสอนธรรมในสำนักของพระสารีบุตร” (หน้า ๑๗๓-๑๗๕) ในหนังสือ วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา (พิมพ์เมื่อปีพ.ศ.๒๕๒๖) สรุปสาระสำคัญได้ว่า วิธีการสอนของพระสารีบุตรเป็นแนวทางแห่งปัญญา ดร. สุภาพรรณได้เสนอว่า พระสารีบุตรแสดงหลักธรรมที่เป็นแก่นหลักเพื่อให้ผู้ฟังมีสัมมาทิฏฐิในพุทธธรรม งานของพระสารีบุตรเป็นผลจากความพยายามในการรักษาแก่นธรรมของพระพุทธเจ้า นอกจากนี้ วิธีการให้คำจำกัดความ และการแจกแจงธรรมในพระสูตรที่พระสารีบุตรแสดงมีความละเอียดลึกซึ้งแผ่สภาวะธรรมนั้นๆ

จากที่กล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า สวากภาสิตและงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรยังไม่เคยมีผู้ใดได้ศึกษาโดยตรงมาก่อน งานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้งหมดมุ่งศึกษาเชิงประวัติและบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากหลักฐานชั้นพระไตรปิฎกและอรรถกถาร่วมกัน จึงไม่สามารถเห็นภาพลักษณะที่ปรากฏในหลักฐานชั้นหลัง การศึกษาของ ดร.สุภาพรรณแม้จะเป็นผลงานนำร่องเกี่ยวกับลักษณะเฉพาะของงานพระสารีบุตร แต่ก็มีได้กล่าวถึงงานอื่นๆที่อรรถกถากล่าวว่าเป็นของพระสารีบุตร อย่างคัมภีร์มหานิทเทส จุฬนิทเทส และปฏิสัมพันธ์มรรคในลักษณะที่สัมพันธ์กับงานกลุ่มพระสูตรซึ่งเป็นผลงานของพระสารีบุตร ดังนั้น การศึกษาเรื่องพระสารีบุตรครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงมุ่งตรงที่ผลงานของพระสารีบุตร ๒ กลุ่ม เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ด้านเนื้อหา โครงสร้างการนำเสนอและภาษา ปัญหาของพระสารีบุตรและอิทธิพลของงานนิพนธ์ทั้งสองกลุ่มต่อคุณลักษณะของพระสารีบุตรในชั้นอรรถกถาซึ่งโดดเด่นกว่าพระสาวกรูปอื่น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๒ สาวกภษิตในพระไตรปิฎกบาลี

พระสารีบุตรเป็นพระสาวกของพระพุทธเจ้ารูปหนึ่งในบรรดาพระสาวกที่มีผลงานรวบรวมอยู่ในพระไตรปิฎกบาลี ผลงานเหล่านี้แม้จะถือว่าเป็นพุทธวจนะเพราะพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ธรรมเป็นพระองค์แรก แต่เมื่อพิจารณาในด้านการสร้างงานวรรณกรรม งานเหล่านี้ควรจัดว่าเป็นงานนิพนธ์ของพระสาวก เพราะพระสาวกเลือกเนื้อหาและนำเสนอด้วยวิธีการของท่าน ในบทนี้จะได้ศึกษาภาพรวมของงานนิพนธ์ของพระสาวก หรือที่ผู้วิจัยเรียกว่า “สาวกภษิต” ในพระไตรปิฎกบาลี และความสัมพันธ์ของพระสาวกกับภษิตที่พระสาวกแสดง เพื่อเป็นพื้นฐานการศึกษางานนิพนธ์ของพระสารีบุตร

๒.๑ มโนทัศน์ของสาวกภษิต

พระไตรปิฎกบาลีเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระสาวกซึ่งสืบทอดต่อกันมาในพระพุทธศาสนาสายเถรวาท คำว่า “พุทธวจนะ” “พระธรรมวินัย” ซึ่งใช้สื่อความถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยรวมแสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมชาวพุทธเถรวาทเคารพคำสอนในพระไตรปิฎกทุกส่วนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การจัดหมวดหมู่คำสอนแบบต่างๆ ซึ่งมีร่องรอยอยู่ในพระไตรปิฎก เช่น จัดเป็นพระสูตร-พระวินัย เป็นนวัคคัสตถุศาสน์ เป็นนิกายหรือปิฎก* ล้วนแต่เป็นการจัดโดยมุ่งที่เนื้อหาหรือลักษณะของงาน^๑ ผู้สอนอาจจะเป็นพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกก็ได้ ดังคำพูดของพระอานนทที่ดังนี้

ทฺวาสิตี พุทฺธโต คณฺเห เทวสหฺสุทานิ ภิกฺขุโต

จตุราสิตีสหฺสุทานิ เย เม ธมฺมา ปวตฺติโน^๒

พระธรรม ๘๔,๐๐๐ (พระธรรมขันธ์) เหล่าใดที่เป็นไปแก่ข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าเรียนธรรมเหล่านั้นจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ จากพระภิกษุ ๒,๐๐๐

* ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ประพนธ์ อัครวิรุฬห์การ. “การจัดหมวดหมู่พุทธวจนะ ๑” ใน กตัญญูสิ. หนังสือที่ระลึกในงานเกษียณอายุ รศ.ดร. ศักดิ์ศรี แย้มนัคนดา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๔).

^๑ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๕๔.

^๒ ชุ.เถร. ๒๖/๓๙๗/๔๐๖.

คาถาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า พระธรรมคำสอนที่ศึกษาและรวบรวมเป็นคำสอนที่สืบทอดนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นคำสอนจากพระพุทธเจ้าทั้งหมด คำสอนของพระสาวกก็ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของพระธรรมด้วย เหล่านี้เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า ตั้งแต่อดีต พระสาวกที่ศึกษาและสืบทอดพระธรรมให้ความสำคัญกับความหมายที่อยู่ในคำสอนมากกว่าการยึดว่าคำสอนนั้นเป็นคำสอนของผู้ใด สิ่งใดก็ตามที่เป็นพระธรรมล้วนมีประโยชน์ต่อการศึกษาและการปฏิบัติ

การจำแนกที่มาของคำสอนเพียงปรากฏหลักฐานชัดเจนในชั้นอรรถกถา คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี แสดงไว้ว่า พระธรรมคำสอนที่รวบรวมในพระไตรปิฎกนั้น จำแนกตามที่มาหรือผู้แสดง ๓ กลุ่ม^๓ ได้แก่

๑. พุทธภาษิต คือ คำสอนของพระพุทธเจ้า

๒. สาวกภาษิต คือ คำสอนของพระสาวก

๓. เทวดาภาษิต คือ คำสอนของเทวดา เทวดาในที่นี้หมายถึงเทวดาในชั้นอภิมหาพรหมภูมิ หรือ สวรรค์ ๖ ชั้น* และ รูปพรหม

นอกจากนี้ ความสำคัญของภาษิตทั้ง ๓ ยังแตกต่างกันตามฐานะของผู้แสดง พุทธภาษิตในพระไตรปิฎกทุกส่วนเป็นภาษิตสำคัญที่ไม่สามารถตัดทอนได้ ในขณะที่สาวกภาษิตหรือเทวดาภาษิต พระสังคีติกจารย์เลือกมาเฉพาะภาษิตที่มีใจความสำคัญ และตัดบางส่วนที่ไม่สำคัญออก^๔ ความเห็นดังกล่าวน่าจะมาจากแนวคิดเรื่องพระญาณของพระพุทธเจ้าซึ่งทำให้ทรงทราบว่าควรตรัสอะไรเพียงแค่นั้นที่จะทำให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ฟัง ในขณะที่พระสาวกไม่มีญาณดังกล่าว จึงถือว่าพระวาจาของพระพุทธเจ้าทุกส่วนทุกตอนมีอรรถประโยชน์เหนือกว่าคำพูดของพระสาวก

อย่างไรก็ตาม การที่ยอมรับนับถือสาวกภาษิตเป็นส่วนหนึ่งของพุทธวจนะและเป็นแหล่งศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าตลอดระยะเวลาที่พระไตรปิฎกสืบทอดกันมา ก็แสดงให้เห็นแล้วว่าสาวกภาษิตมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าพุทธภาษิต พระสาวกผู้แสดงภาษิตน่าจะมีฐานะหรือความสามารถอันเป็นที่ยอมรับในระดับหนึ่ง พุทธบริษัทจึงรับสาวกภาษิตมาศึกษาทรงจำเช่นเดียวกับพุทธวจนะส่วนอื่น

^๓ สุมังคลวิลาสินี ปรจโม ภาค, หน้า ๑๘.

* สวรรค์ ๖ ชั้น ได้แก่ จาตุมาหาวิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตตี

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

๒.๑.๑ ความหมายของ สวากภาษิต

คำว่า สวากภาษิต ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีนั้นใช้สำนวนภาษาบาลีว่า สวากานํ ภาสิตํ คำว่า สวากานํ เป็นรูปพหูพจน์ของ สวาก ในฉฐฐีวิภัติแสดงความเป็นเจ้าของ ความหมายตามพยัญชนะแปลว่า ภาษิต หรือ คำสอนของพระสวากทั้งหลาย หากจะพิจารณาความหมายของคำว่า สวากภาษิต เพียงผิวเผินก็เพียงการแปลจากศัพท์ว่า สวาก และ ภาษิต การศึกษาความหมายที่แท้จริงของคำว่า สวากภาษิต จึงควรศึกษาคำทั้งสองจากบริบทในพระไตรปิฎกบาลี

๒.๑.๑.๑ ความหมายของ สวาก

คำว่า สวาก เป็นคำนามกิตก์ประกอบจากธาตุ สฺ ซึ่งแปลว่า ฟัง และปัจจัย ญฺ ซึ่งทำให้เกิดคำนามบุลึงค์มีความหมายเป็นคำนามแสดงผู้ทำกริยานั้น คำว่า สวาก ตามรูปศัพท์จึงแปลว่า ผู้ฟัง(ที่เป็นผู้ชาย) ส่วนสวากที่เป็นเพศหญิงในภาษาบาลีใช้คำว่า สวากา โดยทั่วไปพระพุทธรเจ้าทรงใช้คำว่า สวาก ในรูปพหูพจน์เป็น สวากา หมายถึงพระสวากทั้งชายและหญิงซึ่งมีจำนวนตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป

ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลี คำว่า สวาก เป็นศัพท์ที่ใช้ในวงการศาสนาในอินเดียโบราณคู่กับผู้สอน สตฺถา “พระศาสดา”^๕ พระสวาก หมายถึง ผู้ที่รับคำสอนมาใช้ในวิถีชีวิตและวิถีคิด ตลอดจนเป็นผู้ติดตามพระศาสดา ศึกษาคำสอน และสืบทอดคำสอนของพระศาสดาที่ตนนับถือ^๖ และที่สำคัญคือต้องนำมาปฏิบัติในชีวิตเพื่อให้เกิดผลตามที่ต้องการ ซึ่งมีเป้าหมายสูงสุดคือความรู้แจ้งด้วย^๗ พระสวากในศาสนาอินเดียโบราณจึงไม่จำเป็นต้องบวชและติดตามพระศาสดา เพราะสามารถน้อมรับธรรมของพระศาสดามาปฏิบัติในขณะที่ครองเรือนได้^๘ ดังนั้นพระสวาก ในพระพุทธศาสนาจึงหมายถึงผู้ที่รับคำสอนของพระพุทธรเจ้ามาปฏิบัติ ทั้งที่อยู่ในเพศนักรบ และเพศฆราวาสที่ประพฤติพรหมจรรย์และบริโศคกาม ซึ่งอยู่ในสุคติภูมิต่างๆได้แก่

^๕ ที่.ปา.๑๑/๙๔/๑๒๘.

^๖ Encyclopedia of Religion, vol.III (New York: McMillan, 1988), p. 361.

^๗ ที่.ปา.๑๑/๙๔/๑๓๑ พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ในปาสาทิกสูตรเกี่ยวกับลักษณะสวากไม่ดี คือ เป็นผู้ที่ไม่ปฏิบัติสมควรแก่ธรรม (น ธมฺมานุสมฺมปฏิปนฺโน วิหฺรติ) ไม่ปฏิบัติชอบ(น สามิจิปฏิปนฺโน) ไม่ประพฤติตามธรรม(น ออนุสมฺมจารี) และประพฤติหลีกเลี่ยงจากธรรม (ไวกุสมฺม จ ตมฺหา ธมฺมา วตฺตติ)

^๘ ที่.ปา.๑๑/๙๔/๑๒๘. พระพุทธศาสนามีสวากที่เป็นอุบาสก อุบาสิกาซึ่งยังครองเรือน ๒ กลุ่ม คือ ที่ประพฤติพรหมจรรย์ และ ที่ยังบริโศคกาม ส่วนศาสนาเซนหรือลัทธินิครนถ์ก็มีสวากที่ครองเรือนเช่นกัน ในพระไตรปิฎกมีสำนวนว่า นิคฺคฺขุสฺส นานฺนุตฺตฺสฺส สวากา คิหิ สวากของนิครนถ์นาฏบุตรที่เป็นผู้ครองเรือน

มนุษย์ เทวดาในคามาพจรภูมิ และพรหมในรูปภูมิ อันเป็นเป้าหมายของพระพุทธเจ้าในการที่ทรงประกาศพระศาสนา^๙

อย่างไรก็ตาม คำว่า *สาวก* ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลีโดยมาก น่าจะหมายถึงสาวกที่อยู่ในมณฑลภูมิ พระพุทธเจ้าทรงกล่าวว่าพระสาวกเป็นองค์ประกอบของศาสนา เป็นผู้ที่ศึกษาปฏิบัติตามคำสอน เป็นผู้อุปัถุม์ และสืบทอดคำสอนของพระศาสดา^{๑๐} ทรงแต่งตั้งเอตทัคคะจำแนกตามกลุ่มพุทธบริษัทซึ่งเป็นมนุษย์ ได้แก่ ภิกษุ (*สาวกา ภิกขุ*) ภิกษุณี (*สาวิกา ภิกขุณี*) อุบาสก (*สาวกา อุปาสกา*) และ อุบาสิกา (*สาวิกา อุปาสิกา*) ซึ่งเป็นผู้เลิศในด้านการศึกษาปฏิบัติและการอุปัฏฐากด้านต่างๆ^{๑๑} พระพุทธเจ้ามิได้ทรงกล่าวถึงสาวกผู้เป็นเทวดาในแง่ผู้ศึกษาบำรุงและสืบทอดคำสอนของพระองค์ให้ตั้งมั่นอยู่ในโลกนี้ได้

ดังนั้น *สาวก* ในคำว่าสาวกภาชิต จึงน่าจะหมายถึงเฉพาะพุทธบริษัท ๔ ที่เป็นมนุษย์ คือ พระภิกษุ พระภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา พระพุทธเจ้าทรงแสดงลักษณะของพระสาวกที่ดีสามารถเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าสืบทอดคำสอนให้ตั้งมั่นยืนนานในโลก ดังนี้^{๑๒}

๑. ได้ศึกษาคำสอนและปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า
๒. บรรลุธรรม หมายถึง ได้ละกิเลสบางส่วนหรือทั้งหมด
๓. สามารถแสดงธรรมให้ผู้ฟังอื่นบรรลุธรรมได้
๔. สามารถข่มคำสอนผิดที่เกิดขึ้นให้ถูกต้องตามหลักธรรม

จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่าพระสาวกมีบทบาทสำคัญในการสืบทอดคำสอนศาสนาที่ตั้งมั่นได้ยาวนานต้องอาศัยพระสาวกที่รู้และเข้าใจธรรมแตกฉาน ปฏิบัติจนได้รับผลและยังต้องมีความสามารถในการสอนและชี้แจงคำสอนที่ถูกต้อง พระสาวกที่มีคุณสมบัติเช่นนี้จึงเท่ากับจำกัดเฉพาะพระสาวกผู้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งใน ๔ ชั้น ได้แก่

^๙ วิ.ม. ๔/๓๒/๓๙.

^{๑๐} ที.ปา. ๑๑/๑๐๔/๑๓๖.

^{๑๑} อญ.เอกก. ๒๐/๑๔๖/๓๑.

^{๑๒} ที.ปา. ๑๑/๑๐๓/๑๓๕.

๑. พระโศดาบัน ละกิเลสสำคัญได้ ๓ อย่าง คือ มิจฉาทิฏฐิ สัลลัปตปวามาส และ วิจิกิจจา มีความเห็นถูกต้อง มีศีลบริบูรณ์ และมีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย

๒. พระสกทาคามี ละกิเลสได้ ๓ อย่างเช่นเดียวกับพระโศดาบัน ส่วนกิเลสที่เหลือเบาบาง มีความเห็นถูกต้อง มีศีลบริบูรณ์ และมีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย

๓. พระอนาคามี ละกิเลสสำคัญ ๒ อย่าง คือ กามราคะ(ความพอใจในกาม) และปฏิฆะ (ความขัดเคืองใจ) มีความเห็นถูกต้อง มีศีล สมาธิบริบูรณ์ และมีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย

๔. พระอรหันต์ ละกิเลสที่เหลือได้ทั้งหมด ได้แก่ รูปราคะ(ความพอใจในรูปภพ) อรูปราคะ (ความพอใจในอรูปภพ) มานะ(ความถือตัว) อุทธัจจะ(ความฟุ้งซ่าน) และอวิชชา(ความไม่รู้) มีศีล สมาธิ ปัญญา บริบูรณ์^{๑๓}

ตามหลักการข้างต้น สวากขาตที่มีเนื้อหาถูกต้อง เป็นที่ยอมรับของพุทธบริษัทจึงควร เป็นงานนิพนธ์ของพระอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง อย่างน้อยที่สุดคือ พระโศดาบัน ซึ่งไม่มีความเห็น ผิด และมีความสามารถในการพูด สามารถแสดงธรรมให้ผู้ฟังเข้าใจและเกิดปาฏิหาริย์* แต่จะ อยู่ในเพศบรรพชิตหรือฆราวาสก็ได้

๒.๑.๑.๒ ความหมายของ ภาษิต

ภาษิตในภาษาบาลีคือศัพท์ว่า ภาสิต เป็นกริยาภิตกัที่นำมาใช้เป็นนามศัพท์ ประกอบ จากธาตุ ภาสฺ แปลว่า พูด กล่าว และปัจจัย ต ซึ่งทำให้เป็นกริยาภิตกัที่มีความหมายเป็นอดีต-กาล และในกรณีที่ธาตุเป็นสกรรมกริยาทำให้มีความหมายเป็นกรรมวาจกด้วย เทียบเท่ากับ Past Participle ในภาษาอังกฤษ ดังนั้น ภาสิต ตามรูปศัพท์จึงแปลว่า ถูกกล่าวแล้ว หรือ อันเขากล่าวแล้ว เมื่อนำมาใช้เป็นคำนาม แปลว่า ถ้อยคำหรือข้อความที่ได้พูดหรือกล่าวออกไปแล้ว เป็นความหมายเดียวกันกับที่คัมภีร์อภิธานปทีปิกาสุจิแสดงไว้^{๑๔} ดังนั้น คำว่า ภาษิต จึง หมายถึง คำพูด หรือ คำบรรยาย ซึ่งเป็นผลจากการพูด พระสังคีติกาจารย์ผู้เรียบเรียง

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม, ๑๑(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๘๘.

* ปาฏิหาริย์ในที่นี้หมายถึงคำสอนที่เป็นจริง สอนให้เห็นจริง และนำไปปฏิบัติได้ผลจริง

^{๑๔} อภิธานปทีปิกา และ อภิธานปทีปิกาสุจิ, หน้า ๖๘๐. ภาสิตพจนฺตี ภาสิตํ “สิ่งใดอันบุคคล กล่าว สิ่งนั้นเรียกว่า ภาษิต”

พระไตรปิฎกใช้คำว่า ภาสิต อ้างถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าหรือพระเถระในคำลงท้ายของพระสูตร ในที่ฌนิกายและมัชฌิมนิกายเพื่อแสดงผลของการแสดงธรรม*

คำว่า ภาสิต สามารถลงอุปสรรค สุ เป็นคำว่า สุภาสิต ซึ่งแปลว่า คำพูดดี หรือ ทู เป็น คำว่า ทูพภาสิต ซึ่งแปลว่า คำพูดชั่ว ได้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงลักษณะของสุภาสิต ๕ ประการซึ่ง ไม่เป็นทูปภาสิต ไม่มีโทษและติเตียนไม่ได้ คือ วาจาที่ถูกต้องตามกาล เป็นความจริง อ่อนหวาน ประกอบด้วยประโยชน์ และด้วยจิตที่เมตตา^๕ และทรงแสดงว่า คำพูดของพระองค์เป็นสุภาสิต เสมอ^๖ แต่คำพูดของพระสาวกอาจไม่เป็นสุภาสิตเสมอไป ครั้งหนึ่งพระสาวกหลายรูปสนทนา เรื่องลักษณะของภิกษุที่ทำให้ป่าโคสิงคสาละงดงาม พระสารีบุตรกราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ความเห็นของพระเถระรูปใดเป็นสุภาสิต^๗ คำพูดของพระสาวกจึงไม่อาจเรียกว่าสุภาสิตหากมีความหมายไม่ถูกต้องตามธรรม

กล่าวโดยสรุป ภาสิต เป็นคำที่มีความหมายเป็นกลาง หมายถึง คำพูดหรือคำบรรยายอัน เป็นผลจากการออกเสียงที่สื่อความหมายในภาษา

๒.๑.๑.๓ ความหมายของ สาวกภาสิต

จากการศึกษาความหมายของ สาวก และ ภาสิต ข้างต้น สาวกภาสิตจึงหมายถึง คำพูด หรือคำบรรยายอันเป็นผลผลิตทางความคิดของพระภิกษุ พระภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกาผู้เป็น พระอริยบุคคลซึ่งได้สอนหรือแนะนำแก่ผู้อื่น และรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก เช่น งานนิพนธ์ของ พระสารีบุตร คือภาสิตที่พระสารีบุตรได้แสดงในสมัยที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ งานนิพนธ์ของพระอานนท์ พระธรรมทินนาเถรี หรือพระสาวกอื่นก็เช่นเดียวกัน ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีงานของพระสาวกรุ่น หลัง^๘ เช่น พระนารทะ^๙ พระอุตตระ^{๑๐} สาวกภาสิตเหล่านี้แม้มิได้ชื่อว่าสุภาสิตแต่ก็กล่าวได้ว่า

* เช่น อิทมโวจ ภควา อุตตมโน เต ภิกขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนุหุ “พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแล้ว อย่างนี้ ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นชื่นชมยินดีภาสิตของพระผู้มีพระภาค”

^๕ อัง.ปญจก. ๒๒/๑๙๘/๒๗๑.

^๖ ม.ม. ๑๓/๙๔/๙๑-๙๒.

^๗ ม.ม. ๑๒/๓๘๒/๔๐๗.

^๘ Etienne Lamotte, *History of Indian Buddhism*, p. 129.

^๙ อัง.ปญจก. ๒๒/๕๐/๖๔.

^{๑๐} อัง.ขมฺมจก. ๒๓/๙๘/๑๖๔.

เป็นถ้อยคำที่บอกเล่าหรือแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าแก่ผู้ฟังในโอกาสต่างๆ เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง ทำให้ผู้ฟังเข้าใจ ได้สติ เกิดความปิติยินดีเช่นเดียวกับพุทธภาษิต

แม้ว่าในสมัยพุทธกาล มีพระสาวกกลุ่มอื่นมีความสามารถในการแสดงธรรม* แต่สาวกภาษิตส่วนใหญ่เป็นของพระภิกษุ จึงควรที่จะศึกษาว่าเพราะเหตุใด ภาษิตของพระภิกษุสาวกจึงปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกมากกว่าของพระสาวกกลุ่มอื่นๆ

๒.๑.๒ การเกิดสาวกภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี

การรวบรวมคำสอนเป็นหมวดหมู่ไม่ว่าจะเป็นระบบใดมีจุดประสงค์เพื่อความสะดวกในการทรงจำและสืบทอดให้แก่พระสาวกรุ่นต่อไป พระไตรปิฎกซึ่งเป็นผลขั้นสุดท้ายของการรวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาช่วงระยะหนึ่งจึงเป็นหลักสำคัญในการศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าในเวลาต่อมาจนถึงปัจจุบัน เป็นแหล่งอ้างอิงที่สำคัญเป็นอันดับแรก ใช้เทียบเคียงคำหรือความเพื่อตัดสินความถูกต้องของคำสอนใหม่ สาวกภาษิตที่รวบรวมในพระไตรปิฎกก็มีส่วนในการสืบทอดและอนุรักษ์คำสอนดังที่กล่าวด้วย จึงเท่ากับเป็นการสะท้อนความเชื่อมั่นในตัวพระสาวกซึ่งสอนหรือแสดงธรรมที่ถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้า และความเชื่อมั่นในการสังคายนาซึ่งถือว่าเป็นการคัดกรองและชำระคำสอนที่จัดหมวดหมู่นั้นให้บริสุทธิ์^{๒๐}

* หากศึกษาดำแหน่งเอตทัคคะที่พระพุทธเจ้าทรงประทานแก่พุทธบริษัททั้ง ๔ ในเอตทัคคบาลี จะพบว่า ตำแหน่งเอตทัคคะด้านการศึกษาและปฏิบัติธรรมส่วนใหญ่ทรงประทานแก่ภิกษุและภิกษุณี ตำแหน่งที่เกี่ยวกับการถวายทานหรืออุปัฏฐากทรงประทานแก่อุบาสกและอุบาสิกา แต่ตำแหน่งธรรมกถึกหรือผู้แสดงธรรมมีในพุทธบริษัทเกือบทุกกลุ่ม ได้แก่ พระปุลณณมันตานินฺดร พระธรรมทินนาเถรี และจิตตคหบดี ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ทั้งบรรพชิตและฆราวาสสามารถเป็นนักเทศน์ที่มีความสามารถได้ นอกจากนี้ อรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์มัหมปทัฏฐกถาแสดงไว้ว่านางชุกชุตตราเป็นอุบาสิกาที่เป็นเอตทัคคะด้านธรรมกถึกเพื่อสรรเสริญที่นางสามารถแสดงธรรมให้นางสามาถดีและบริวาร ๕๐๐ ให้บรรลุธรรมได้ แต่เมื่อตรวจสอบกับพระไตรปิฎก นางชุกชุตตราเป็นเอตทัคคะด้านพหูสูต

^{๒๐} Paul Valliere, "Tradition," *The Encyclopedia of Religion*, Vol. xv (New York : Macmillan Publishing, 1987), p.1. A belief or practice in any field of culture may be said to be a tradition to the extent that it is received from the hands, lips, or examples of others rather than being discovered or invented; received on the assumption that the authors and transmitters are reliable and therefore the tradition valid.

๒.๑.๒.๑ การสอนธรรมของพระสาวกในสมัยพุทธกาล

ผู้วิจัยเห็นว่า เหตุผลสำคัญที่สาวกภาคีส่วนใหญ่เป็นของพระภิกษุน่าจะสืบเนื่องจากพระภิกษุมีหน้าที่สั่งสอนและเผยแผ่ธรรมโดยเฉพาะ พระพุทธเจ้าทรงมอบหมายให้พระภิกษุสงฆ์แสดงธรรมและเผยแผ่ธรรมในที่ต่างๆ หลังจากที่ทรงประกาศพระศาสนา^{๒๒}

ตามหลักฐานในพระไตรปิฎกบาลี พระภิกษุสาวกที่ประสบความสำเร็จมากในระยะแรกของการก่อตั้งพระพุทธศาสนาคือพระอัสสชิ พระอัสสชิแสดงธรรมแก่สารีบุตรปริพาชกหรือพระสารีบุตรเมื่อครั้งเป็นศิษย์ของอาจารย์สัจจชัย เป็นเหตุให้สารีบุตรปริพาชกบรรลุโสดาปัตติผล สารีบุตรปริพาชกแสดงธรรมที่ได้ฟังนั้นแก่โมคคัลลานปริพาชกผู้เป็นสหายและบริวาร ๒๕๐ รูป และทำให้ทั้งหมดบรรลุโสดาปัตติผลเช่นเดียวกัน ทั้งหมดตกลงพากันไปบวชในสำนักของพระพุทธเจ้า^{๒๓} พระพุทธเจ้าจึงทรงได้พระอัครสาวก ๒ รูป คือ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ และพระสาวกอีก ๒๕๐ รูป^{๒๔} เหตุการณ์ที่บรรยายในพระไตรปิฎกขณะนั้นแสดงให้เห็นว่าพระศาสนาเริ่มเป็นที่รู้จักของคนมากขึ้น มีผู้สนใจเข้ามาบวชมากขึ้น^{๒๕} แสดงให้เห็นพระสาวกที่พระพุทธเจ้าทรงส่งไปในที่ต่างๆ เป็นปัจจัยสำคัญทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาประสบความสำเร็จ

เมื่อพระภิกษุมีจำนวนมากขึ้น พระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียวไม่อาจสอนพระภิกษุใหม่ให้ทั่วถึงได้ ในพระวินัยปิฎก แสดงลักษณะของพระภิกษุใหม่ซึ่งปฏิบัติตัวไม่เหมาะสม เป็นที่ติเตียนของชาวบ้าน เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงกำหนดให้ภิกษุใหม่มีอุปชฌาย์อาจารย์^{๒๖} ผู้ที่เป็นอุปชฌาย์ได้ต้องมีพรรษามากกว่า ๑๐ มีปัญญา^{๒๗} สามารถสั่งสอนชี้แนะภิกษุบวชใหม่ให้รู้ธรรมและปฏิบัติสิ่งที่สมควรได้* วัตรปฏิบัติที่ทั้ง ๒ ฝ่ายกระทำต่อกันแสดงให้เห็นว่าทั้งสอง

^{๒๒} วิ.ม. ๔/๓๒/๓๙.

^{๒๓} วิ.ม. ๔/๖๖/๗๔.

^{๒๔} วิ.ม. ๔/๗๑/๗๗.

^{๒๕} วิ.ม. ๔/๗๓/๗๘.

^{๒๖} วิ.ม. ๔/๘๐/๘๒, วิ.ม. ๔/๙๒/๑๑๒.

^{๒๗} วิ.ม. ๔/๙๑/๑๑๐, วิ.ม. ๔/๙๒/๑๑๒.

* ถึงกระนั้น พระวินัยปิฎกกล่าวไว้ชัดเจนว่า กลไกของอุปชฌาย์อาจารย์และศิษย์ ทำให้ทั้งสองฝ่ายต้องเคารพยำเกรงกัน มีความสามัคคีกัน เอื้อให้ทั้งสองฝ่ายได้รับประโยชน์จากการประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ใช่ฝ่ายอุปชฌาย์หรืออาจารย์เป็นผู้ให้แก่ศิษย์ฝ่ายเดียว

ฝ่ายน่าจะอยู่ใกล้ชิดกัน ประเพณีดังกล่าวนี้น่าจะเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้มีการให้โอวาทหรือ สอนธรรมภายในหมู่พระภิกษุสงฆ์ซึ่งอาจอยู่ในวิหารเดียวกันหรือเดินทางจาริกไปในที่ต่างๆ

การเดินทางไปในที่ต่างๆเป็นประเพณีของสมณะในยุคนั้น พระพุทธเจ้า รวมทั้งพระภิกษุ สาวกแยกย้ายออกเดินทางไปในท้องถิ่นต่างๆหลังออกพรรษา^{๒๘} ในพระสูตร พระพุทธเจ้าทรง สนทนากับพระสารีบุตร หรือ พระสารีบุตรสนทนากับพระเถระรูปอื่นๆในสถานที่ต่างๆกัน แสดงว่าพระพุทธเจ้าและพระสารีบุตรและพระสาวกรูปอื่นน่าจะเดินทางไปด้วยกันหลายครั้ง พระสารีบุตรเคยเดินทางร่วมกับพระโมคคัลลานะและภิกษุสงฆ์ประมาณ ๕๐๐ รูป และแสดง ธรรมสอนพระภิกษุเหล่านั้นร่วมกัน^{๒๙} อุปกรณณ์ใกล้ตัวที่พระสารีบุตรยกขึ้นมาสอนพระภิกษุสงฆ์ เช่น รอยเท้าช้าง^{๓๐} กองไม้^{๓๑} แสดงให้เห็นว่าพระสารีบุตรน่าจะแสดงธรรมในขณะที่เดินทางไป ในที่ใดที่หนึ่ง พระภิกษุสงฆ์ผู้ฟังธรรมคงจะเป็นศิษย์ของพระสารีบุตรที่เดินทางจาริกไปด้วยกัน

จุดประสงค์หนึ่งในการเดินทางของสมณะคือเพื่อเผยแพร่คำสอนออกไปอย่างกว้างขวาง^{๓๒} พระสงฆ์ที่เดินทางไปจาริกไปยังที่ต่างๆจึงจำเป็นต้องทราบหลักการตอบคำถามให้ถูกจุด เมื่อมี สมณะต่างลัทธิ หรือชาวบ้านที่อยู่ต่างเมืองเข้ามาถามคำสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อให้คนเหล่านั้น สนใจและศึกษาคำสอนให้ลึกซึ้งขึ้น^{๓๓} การสอนคนเหล่านี้ให้เข้าใจหรือยอมรับพระพุทธศาสนาได้ ตามเป้าหมายไม่ใช่เรื่องง่าย ในพระไตรปิฎกมีพระสูตรหลายเรื่อง que แสดงว่าพระภิกษุบางรูปไม่ สามารถสอนให้ผู้ฟังเข้าใจหรือยอมรับสิ่งที่กำลังสอนได้ เช่น พระอัสสชิซึ่งไม่สามารถสอนสังก- นิครณณ์ให้เข้าใจและยอมรับเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนา^{๓๔} สมณูทเทสจิวตะและพระ ภูมิชะไม่สามารถสอนให้ราชกุมารชัยเสนยอมรับพระพุทธศาสนาได้^{๓๕} ตัวอย่างเหล่านี้แสดงว่า การสอนจำเป็นต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจคำสอนอย่างดี มีจิตวิทยาในการสอน มีศิลปะในการ พุด ซึ่งแตกต่างตามประสบการณ์ของพระสาวกแต่ละรูป

^{๒๘} Mohan Vijayaratra, *Buddhist monastic life* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), p. 29.

^{๒๙} ม.ม. ๑๓/๑๘๖/๑๙๓.

^{๓๐} ม.ม. ๑๒/๓๔๐/๓๔๗.

^{๓๑} อ.จ. ๒๒/๓๑๒/๓๘๐.

^{๓๒} Ibid, p 19.

^{๓๓} ส.ข. ๑๗/๖/๗.

^{๓๔} ม.ม. ๑๒/๓๙๓/๔๒๑.

^{๓๕} ม.อ. ๑๔/๓๙๑/๒๖๑, ม.อ. ๑๔/๔๐๗/๒๗๔.

พระภิกษุที่มีความสามารถเช่นพระสารีบุตรน่าจะประสบความสำเร็จในการสอนธรรมทั้งแก่ศิษย์และชาวบ้านที่ถ้ามปัญหาธรรม งานของพระสารีบุตรทุกเรื่องซึ่งลงท้ายด้วยความชื่นชมยินดีของผู้ฟังทั้งที่เป็นภิกษุ ปริพาชกและฆราวาสแสดงให้เห็นว่า พระสารีบุตรสามารถแสดงธรรมหรือตอบปัญหาให้ความกระจ่างได้ ในขณะที่เดียวกัน สัททวิหาริกที่ร่วมเดินทางก็ได้ศึกษาธรรมจากการสนทนาหรือตอบปัญหาด้วย การเดินทางจาริกไปในที่ต่างๆของอาจารย์และศิษย์จึงเป็นโอกาสให้พระสาวกผู้เป็นอาจารย์ได้แสดงธรรมอยู่เสมอ ศิษย์ที่สามารถอยู่ร่วมเดินทางติดตามและรับฟังคำสอนของอาจารย์ได้ตลอดเวลาจึงต้องพอใจอัธยาศัยของผู้เป็นอาจารย์ ความใกล้ชิด และอัธยาศัยที่เข้ากันได้ของอาจารย์และศิษย์มีส่วนสำคัญช่วยให้ศิษย์สามารถเข้าใจคำสอนและประสบความสำเร็จในการศึกษาและปฏิบัติธรรม ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่มารดาว่า

น ตาวาหิ ปาปิมี ปรินิพพายิสฺสามิ ยาว เม ภิกฺขุ น สาวกา ภวิสฺสนฺติ
 วิยตฺตา วินิตฺตา วิสารทา พหุสฺสุตา ธมฺมธรา ธมฺมานุธมฺมปฏิปนฺนา สามิจิปฏิปนฺนา
 อนุธมฺมาจาริโน สกั อัจฉริยกั อุกฺคเหตฺวา อัจฉริยสฺสนฺติ เทเสสฺสนฺติ ปญฺญเปสฺสนฺติ
 ปฏฺฐเปสฺสนฺติ วิวริสฺสนฺติ วิภชิสฺสนฺติ อุตฺตานิกริสฺสนฺติ อฺปนฺนํ ปรปฺปวาทํ
 สหธมฺเมน สฺนิกฺคหิตํ นิคฺคเหตฺวา สปฺปาฏิหาริยํ ธมฺมํ เทเสสฺสนฺตฺติ^{๓๖}

ดูก่อนมาร เราจักไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่ภิกษุสาวกของเรายังไม่เป็นผู้
 เจียบแหลม ได้รับการฝึกอบรม แก่ล้าวกล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมตามสมควร
 แก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ประพฤติตามธรรม เมื่อเรียนคำสอนของอาจารย์ของตนแล้ว
 ยังไม่สามารถบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ง่าย แสดง
 ธรรมที่มีปาฏิหาริย์ ช่มประปรวาทะที่เกิดขึ้นด้วยสธรรมได้

จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงระบุตรงๆว่า ทรงเป็นผู้สอนสาวกของพระองค์ให้แก่ล้าวกล้า
 แต่ทรงกล่าวถึง อาจารย์ซึ่งเป็นผู้ที่ดูแลสั่งสอนสาวกของพระองค์อย่างใกล้ชิด พระสูตรบางเรื่อง
 กล่าวชัดว่า พระเถระสาวกพำสอนพระภิกษุที่บวชใหม่ให้บรรลุลหกรรมเป็นจำนวนมาก^{๓๗}

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาเรียกกลุ่มภิกษุสงฆ์อาจารย์-ศิษย์เหล่านี้ว่า สำนัก* ซึ่งแสดงถึงความ
 เป็นหมู่คณะโดยมีพระภิกษุผู้เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์เป็นหัวหน้า เช่น สำนักของพระสารีบุตร

^{๓๖} ที.ม. ๑๐/๙๕/๑๒๒ พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงสาวกที่เป็นพหูสูตบริษัทั้งหมด ๔ กลุ่ม

^{๓๗} ม.จ. ๑๔/๒๘๒/๑๙๐.

* คำว่า สำนัก นี้เป็นคำที่ผู้วิจัยใช้ตาม ดร. สุภาพรรณ ณ บางช้าง ผู้เรียบเรียงหนังสือวรรณคดีบาลีใน
 อินเดียนและลังกา

หมายถึง คณะพระภิกษุผู้เป็นศิษย์ซึ่งมีพระสารีบุตรเป็นอาจารย์ ภิกษุเหล่านี้จำพรรษาในวิหารเดียวกัน ปฏิบัติรับใช้พระสารีบุตรในฐานะศิษย์ รับโอวาทและศึกษาธรรมจากพระสารีบุตร

สาวกภิกษิตที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มพระภิกษุสงฆ์หรือสำนักเหล่านี้ทำให้เกิดการศึกษาปฏิบัติตามแนวทางของพระภิกษุผู้เป็นอาจารย์หรือหัวหน้ากลุ่ม คำว่า *อาจริยกัม* ในคาถาพุทธภิกษิตข้างต้นอรรถกถาจารย์อธิบายว่า *อาจริยวาท*^{๘๔} ซึ่งในที่นี้ไม่ได้หมายถึงคำสอนของอาจารย์แต่ละสำนักที่อธิบายธรรมแตกต่างกัน แต่น่าจะหมายความว่าความในแง่ความถนัด ความสนใจ หรือความสามารถเฉพาะด้าน เช่น เป็นผู้ทรงจำธรรม ทรงจำวินัย การอธิบายความเป็นต้นพระพุทธรูปเจ้าตริสถึงภิกษุที่อยู่ร่วมกันย่อมมีความถนัดหรือความสนใจเหมือนกัน เช่น ศิษย์ของพระสารีบุตรเป็นผู้มีปัญญามาก ศิษย์ของพระโมคคัลลานะเป็นผู้มีฤทธิ์มาก^{๘๕} จึงกล่าวได้ว่าสาวกภิกษิตเป็นคำสอนของพระสาวกสอนแก่ศิษย์ที่เน้นหนักไปในด้านใดด้านหนึ่งตามความถนัดของผู้สอนและผู้เรียน การสืบทอดคำสอนและแนวทางของการสอนของพระเถระที่มีชื่อเสียงในพุทธกาลก็น่าจะสืบทอดมาภายในกลุ่มหรือสำนักเหล่านี้

ในพระไตรปิฎก ไม่มีคำที่มีความหมายว่าสำนักโดยตรง ใช้เป็นสำนวนที่แสดงกลุ่มหรือหมู่ภิกษุซึ่งมีภิกษุรูปหนึ่งเป็นหัวหน้า ดังที่กล่าวในงานวิจัย เช่น สารีบุตรโมคคัลลานปุพฺพานิ ปญฺจมุตตานิ ภิกษุสตานิ “ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป มีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นหัวหน้า” (ม.ม.๑๓/๑๘๖/๑๙๓)

สุภาพรรณ ณ บางช้างได้สรุปลักษณะของสำนักในสมัยพุทธกาล ๓ ประการ ดังนี้, (วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๑๗๐-๑๗๓)

๑. สำนักเหล่านี้ไม่เป็นหลักแหล่งแน่นอน เป็นกลุ่มที่ติดตามอาจารย์จาริกไปในที่ต่างๆ ผู้ที่อยู่ในสำนักเดียวกันคือผู้ที่สนใจศึกษาและอยู่ในโอวาทของอาจารย์ท่านเดียวกัน

๒. อาจารย์ผู้สอนเป็นพระสาวกที่ได้ศึกษาปฏิบัติธรรมกับพระพุทธรูปเจ้าและบรรลุอรหัตผลแล้ว อาศัยแนวทางที่ได้ศึกษาจากพระพุทธรูปเจ้ามาสอนศิษย์บรรลุธรรมเช่นเดียวกัน

๓. แต่ละสำนักมีวิธีการสอนธรรมตามอุปนิสัยและประสบการณ์การปฏิบัติธรรมของอาจารย์ เพราะบุคคลย่อมคบผู้ที่มีอัธยาศัยหรือความพอใจอย่างเดียวกัน

ในอรรถกถา ใช้คำที่แสดงถึงสำนักครู-ศิษย์ ชัดเจนมากขึ้น เช่น สารีบุตรนิสิตตก “ศิษย์ของพระสารีบุตร” (สุมฺงคฺลวิลาสินี ปจฺจโม ภาโค, หน้า ๒๓) สารีบุตรตฺสฺส สนฺติเก “ในสำนักของพระสารีบุตร” (ธมฺมปทฺทจกฺกา ปจฺจโม ภาโค, หน้า ๗๐๐)

^{๘๔} สุมฺงคฺลวิลาสินี ทุติโย ภาโค, หน้า ๒๕๘ สกฺ อาจริยกนฺติ อตฺตโน อาจริยวาทิ. “คำว่า สกฺ อาจริยกฺ อธิบายว่า คำสอนของอาจารย์ของตน”

^{๘๕} สฺ.น. ๑๖๓๖๕/๑๘๖.

วัฒนธรรมการสอนในสำนักน่าจะสืบเนื่องเรื่อยมา พระภิกษุผู้เป็นหัวหน้าของสำนัก นอกจากจะสั่งสอนธรรมตามความถนัดและความสนใจแล้วยังมีอิทธิพลต่อศึกษาและสืบทอด ธรรมของสำนักนั้นๆ พระปुरुณะพร้อมด้วยศิษย์ซึ่งเดินทางมาจากบริเวณที่อกเขาตอนใต้มาถึง กรุงราชคฤห์รับทราบว่ามีการทำสังคายนาแต่ก็ยืนยันที่จะศึกษาพระธรรมวินัยตามที่ได้รับฟังมา จากพระพุทธเจ้า^{๕๐} จึงกล่าวได้ว่า พระภิกษุผู้เป็นอาจารย์ของศิษย์ในแต่ละสำนักซึ่งกระจายอยู่ ในพื้นที่ต่างๆทั่วอินเดียมีบทบาทสำคัญมากในการเลือกรับหรือเน้นภาษิตของผู้ใดผู้หนึ่งเป็นพิเศษ โดยเฉพาะในการศึกษาและสืบทอดคำสอนของพระพุทธเจ้าช่วงหลังพุทธกาล

๒.๑.๒.๒ การสังคายนา

ตามหลักฐานในพระไตรปิฎกบาลี การสังคายนาครั้งที่ ๑ เป็นการประชุมรวบรวมพระ ธรรมวินัยครั้งแรกในพระพุทธศาสนาเพื่อรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นโอกาสสำคัญที่จะ เลือกรวบรวมภาษิตต่างๆเพื่อตกลงยอมรับร่วมกัน ภาษิตที่คัดเลือกนี้น่าจะศึกษาและเป็นที่ยึดกันดี ในสมัยนั้น ภิกษุที่มีความเชี่ยวชาญและทรงจำคำสอนของพระพุทธเจ้าน่าจะได้เสนอสิ่งที่ตน ศึกษาและทรงจำในการสังคายนา

ภาษิตของพระสาวกรุ่นแรกน่าจะเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของพระธรรมวินัยในโอกาสนี้ ภิกษุที่ เข้าร่วมการสังคายนาครั้งนี้น่าจะเป็นภิกษุชั้นอุปัชฌาย์อาจารย์ที่ทรงจำหรือเป็นผู้เชี่ยวชาญพระ ธรรมวินัยที่มีชีวิตร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า ศิษย์ของพระสาวกบางรูปที่ปรินิพพานแล้วรับหน้าที่ เป็นผู้สอนในสำนักนั้นต่อไปก็น่าจะได้มีโอกาสได้เข้าร่วมการสังคายนาด้วย เช่น ศิษย์ของพระ อัครสาวกทั้ง ๒ รูป เพราะเป็นหมู่คณะใหญ่มีพระภิกษุจำนวนมาก จึงเป็นไปได้ที่พระภิกษุ เหล่านั้นจะนำคำสอนของตัวเองหรือของอาจารย์ของท่านซึ่งเห็นว่าเป็นประโยชน์ไว้เป็นส่วน หนึ่งของคำสอนที่สังคายนา

คำสอนที่สังคายนาถือเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่สงฆ์ตกลงยอมรับร่วมกันแล้ว และควรที่อาจารย์และศิษย์ในทุกสำนักพึงรับไปศึกษาปฏิบัติ^{๕๑} แต่จากหลักฐานใน พระไตรปิฎกบาลี พระภิกษุที่เข้าร่วมการสังคายนาได้บอกข่าวการสังคายนาแก่พระปुरुณะและ

^{๕๐} วิ.จ. ๗/๖๒๓/๓๘๙.

^{๕๑} วิ.จ. ๗/๖๑๔/๓๘๐. พระมหากัสสปะทำสังคายนาโดยมุ่งประโยชน์ของพระธรรมวินัยโดยรวม การจัดงานสังคายนาพระธรรมวินัยต้องอาศัยความร่วมมือจากพระสาวกหรือพุทธบริษัททุกฝ่าย(เท่าที่สามารถ ติดต่อก็ได้) ผลจากการสังคายนาจึงน่าจะเป็นพระธรรมวินัยที่พระสาวกในพระพุทธศาสนาทั้งหมดพึงยอมรับ

คณะศิษย์เพื่อให้พระปุราณะรับธรรมที่สังคายนาในครั้งนั้น แต่คณะภิกษุที่ทำสังคายนาก็ไม่มีอำนาจที่จะบังคับให้การสอนของสำนักของพระปุราณะหรือสำนักอื่นๆให้เป็นไปตามที่คณะสังคายนาต้องการได้ การที่พระปุราณะยืนยันที่จะศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าตามแบบของตนเองแสดงให้เห็นว่าแต่ละกลุ่มหรือสำนักสามารถตัดสินใจที่จะดำเนินการด้านการสอนตามแนวทางของภิกษุผู้เป็นอาจารย์หรือหัวหน้า ความเป็นอิสระของแต่ละกลุ่มสำนักน่าจะเป็นโอกาสให้เกิดความแตกแยกทางความคิดและวัตรปฏิบัติในเวลาต่อมา

หลังการสังคายนาครั้งที่ ๑ ทั้งฝ่ายบาลีและฝ่ายมหายานกล่าวถึงการสังคายนาไม่ตรงกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเวลาการทำสังคายนา หรือ ผู้ทำสังคายนา ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความคิดเรื่องการสังคายนา น่าจะเกี่ยวข้องกับเรื่องความถูกต้องของพระไตรปิฎกของแต่ละสำนัก^{๔๒} แต่ละสำนักได้สืบทอดคำสอนของพระพุทธเจ้าและแสดงความคิดของฝ่ายตนซึ่งสะท้อนแนวคิดที่เห็นว่าถูกต้อง ซึ่งสำนักอื่นอาจจะไม่เห็นด้วย เช่น ตามหลักฐานในฝ่ายบาลี พระไตรปิฎกบาลีเล่าเรื่องวัตถุ ๑๐ ของพระภิกษุวัชชีบุตรซึ่งฝ่ายบาลีเห็นว่าผิดพระวินัยซึ่งเป็นเหตุให้เกิดการสังคายนาครั้งที่ ๒^{๔๓} คัมภีร์ที่ปวงศ์ได้เล่าเรื่องฝ่ายมหาสังฆิกะปฏิเสธคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค นิตเทส และบางส่วนของชาดกในการสังคายนาครั้งที่ ๒ นั้น^{๔๔} แสดงว่า หลักการหรือคำสอนบางประการเกี่ยวกับพระธรรมวินัยในสำนักหนึ่งอาจไม่เป็นที่ยอมรับของอีกสำนักหนึ่งก็ได้ ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญให้เกิดการแตกแยกเป็นกลุ่มใหญ่ ๒ กลุ่มในเวลาต่อมา

ตามหลักการที่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลี การสังคายนาเป็นวิธีหนึ่งในการตกลงว่าภาษาใดเป็นพุทธวจนะ^{๔๕} พระพุทธเจ้ามิได้ทรงยึดว่าภาษิตนั้นต้องมาจากการเทศนาของพระองค์ในสถานการณใดสถานการณหนึ่ง ข้อความที่เรียกว่าเป็นพุทธวจนะต้องกับสอบสวนกับพระสูตรและเทียบเคียงกับพระวินัยแล้วตรงกันทั้งพยัญชนะและความหมาย^{๔๖} ดังนั้นการที่สงฆ์

^{๔๒} Etienne Lamotte, *History of Indian Buddhism*, p. 140.

^{๔๓} วิ.จ. ๘/๖๕๑/๔๑๘.

^{๔๔} พระคัมภีร์ที่ปวงศ์, หน้า ๓.

^{๔๕} ที.ปา. ๑๑/๑๐๘/๑๓๙.

^{๔๖} ที.ม. ๑๐/๑๑๓/๑๔๔. ตานี ปทพยุถนนานิ สาธุกั อุดคเหตุวา **สุดเต** โสธาเรตพุพานิ วินเย **สนุทสุเสตพุพานิ**. ตานี เจ **สุดเต** โสธาเรตพุพานิ วินเย สนุทสุเสตพุพานิ น เจว **สุดเต** โสธาเรตพุพานิ น เจว **สนุทสุเสตพุพานิ**. “พึงเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดีแล้วสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัย. ถ้าสอบสวนในพระสูตร เทียบเคียงในพระวินัย ลงในพระสูตรไม่ได้ เทียบเคียงในพระวินัยไม่ได้, พึงถึงความตกลงในข้อนี้ว่า นี่มิใช่คำของพระผู้มีพระภาคแน่นอน.”

จะยอมรับว่าภาษิตใดเป็นพุทธวจนะนั้นควรมีการประชุมตกลงร่วมกันเพื่อเปรียบเทียบพยัญชนะ และความหมายของภาษิตนั้น แต่ในทางปฏิบัติ การสังคายนาที่ไม่มีผลบังคับให้สำนักที่ไม่ได้ร่วมสังคายนายอมรับยึดถือตาม จึงน่าจะเป็นการเปิดโอกาสให้แต่ละฝ่ายศึกษาและสืบทอด คำสอนตามแนวทางของตน สวากภาษิตของแต่ละสำนักที่เกิดขึ้นในระยะหลังพุทธกาลจึง ผิดแผกแตกต่างกันมากขึ้น

๒.๒ สวากภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี

สวากภาษิตเป็นผลงานของพระสาวก แต่ด้วยการรวบรวมจัดหมวดหมู่พุทธวจนะไม่ได้ แยกสวากภาษิตออกจากพุทธภาษิต สวากภาษิตจึงมีลักษณะเฉพาะไม่แตกต่างจากพุทธภาษิต มากนัก ผู้วิจัยศึกษาสวากภาษิตใน ๒ ด้าน ได้แก่ ลักษณะทั่วไป และ เนื้อหาของภาษิตซึ่ง จำแนกตามผู้แสดง ดังนี้

๒.๒.๑ ลักษณะทั่วไปของสวากภาษิตในพระไตรปิฎกบาลี

สวากภาษิตเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกซึ่งรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระสาวก ในหัวข้อนี้ แสดงรูปแบบและกลุ่มเนื้อหาของสวากภาษิต เปรียบเทียบกับพุทธภาษิต

๒.๒.๑.๑ รูปแบบของสวากภาษิต

ผู้วิจัยจำแนกรูปแบบของงานนิพนธ์สวากภาษิต ๒ กลุ่ม ตามลักษณะการรวบรวม คือ ในรูปพระสูตร ซึ่งอยู่ใน ๔ นิกายแรก และ ในรูปคัมภีร์ที่มีเนื้อหาเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

๑. สวากภาษิตที่มีลักษณะเป็นพระสูตร

ภาษิตที่เรียกว่า พระสูตร คือภาษิตที่มีชื่อลงท้ายด้วย “-สูตร”^{*} เป็นภาษิตที่มีขนาดไม่ ยาวมาก มีทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง รวบรวมอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก อันได้แก่ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และบางส่วนของขุททกนิกาย พระสูตรโดยทั่วไป โดยเฉพาะพระสูตรที่เป็นร้อยแก้วมีองค์ประกอบ ๔ ส่วน^{๔๗} ได้แก่

^{*} ผู้วิจัยยอมรับว่าชื่ออาจเกิดขึ้นภายหลัง แต่ในกรณีนี้ผู้วิจัยนำมาใช้เป็นเกณฑ์เพื่อความสะดวกในการจำแนกสวากภาษิตเป็น ๒ รูปแบบ คือ พระสูตรใน ๔ นิกายแรกของพระสูตรตันตปิฎก และ งานนิพนธ์ซึ่งมีขนาดยาวซึ่งรวบรวมอยู่ในปิฎกต่างๆ

^{๔๗} สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๖๖.

๑. คำขึ้นต้น เริ่มต้นด้วยข้อความว่า *เอวมเม สุตฺ* – อันข้าพเจ้าได้สดับแล้วดังนี้ ข้าพเจ้าในที่นี้คือพระอานนทซึ่งเป็นผู้ถ่ายทอดพุทธวจนะตามที่ได้ยินมาจากพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก^{๔๘}

๒. นิทาน คือ เหตุหรือที่มาของการแสดงธรรมในพระสูตรนั้นๆ เริ่มต้นจากส่วนที่บอกให้ทราบถึงสถานที่ที่แสดงธรรม ผู้แสดงหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการแสดงธรรม และเหตุการณ์ซึ่งนำไปสู่การแสดงธรรมนั้น

๓. สารธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าหรือพุทธบริษัทแสดง เป็นใจความของพระสูตร เนื้อหาบางส่วนของสารธรรมอาจเป็นคาถา

๔. คำลงท้าย แสดงผลของการแสดงธรรมที่มีต่อผู้ฟัง เช่น แสดงตนเป็นพุทธมามกะ ขึ้นชมนิบัติภาสิตของผู้แสดง

องค์ประกอบของพระสูตร ๔ ส่วนนี้เป็นรูปแบบที่พระสังคีติกาจารย์ใช้เรียบเรียงพระสูตรในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกายและในสังยุตตนิกาย^{๔๙} ส่วนอังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย บางพระสูตรอาจจะไม่มีคำขึ้นต้น นิทาน และคำลงท้าย เพราะพระสูตรสั้นและมีจำนวนมาก ในกรณีนี้ ก็ควรถือว่ามีโครงสร้างเดียวกันแต่ได้ละองค์ประกอบบางส่วนไว้ สลาวกภาสิตที่เป็นพระสูตรมีทั้งหมด ๑๘๐ เรื่อง เป็นการแสดงธรรม ๖๔ เรื่อง อธิบายธรรม ๑๘ เรื่อง ที่เหลือ ๙๘ เรื่อง เป็นการตอบปัญหาหรือสนทนาหรือเล่าประวัติหรือบันทึกเหตุการณ์สำคัญ*

แม้ว่าภาพของการสังคายนาที่บรรยายในพระไตรปิฎกทำให้เห็นว่า ลักษณะและการลำดับพระสูตรในพระไตรปิฎกเกิดขึ้นตั้งแต่การสังคายนาครั้งแรก พระมหากัสสปะถามคำถามพระอุบาลีและพระอานนทตามลำดับการเรียบเรียงพระวินัยและพระสูตรในพระไตรปิฎก^{๕๐} ซึ่งเริ่มจากผู้แสดงธรรม สถานที่แสดงธรรม สารของพระธรรมที่แสดง พระอานนทตอบคำถามพระมหากัสสปะตามลำดับนิกาย เริ่มต้นด้วยพรหมชาลสูตรซึ่งเป็นพระสูตรแรกของทีฆนิกาย แต่การที่บางพระสูตรในพระไตรปิฎกบาลีระบุช่วงเวลาหลังพุทธกาลก็ดี^{๕๑} ความไม่

^{๔๘} ชู.เถร. ๒๖/๓๙๗/๔๐๖.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

* ดูรายละเอียดของสลาวกภาสิตทั้งหมดในภาคผนวก ๑

^{๕๐} วิ.จ. ๗/๖๑๘-๖๑๙/๓๘๓-๓๘๔.

^{๕๑} Etienne Lamotte, *History of Indian Buddhism*, p. 129.

ลงรอยกันของนิทานและเนื้อหาในพระสูตรของพระไตรปิฎกฉบับต่างๆก็ดี^{๕๒} แสดงให้เห็นว่าแต่ละสำนักอาจเรียบเรียงพระสูตรฝ่ายตนเอง จึงไม่สามารถศึกษาและสรุปได้แน่ชัดว่าการเรียบเรียงพระสูตรเกิดขึ้นในสมัยใด พระสูตรฝ่ายใดเก่าแก่กว่า แต่พอจะกล่าวได้ว่าเนื้อหาในพระสูตรเป็นคำสอนที่สำนักต่างๆสืบทอดร่วมกัน โดยที่เนื้อหาบางส่วนอาจเพิ่มเติมขึ้นมา^{๕๓}

๒. สวากภาสิตที่มีลักษณะเป็นคัมภีร์

สวากภาสิตในกลุ่มนี้มีลักษณะเป็นงานรวบรวมหรือเรียบเรียงขึ้นเป็นคัมภีร์โดยเฉพาะ มีเนื้อหาเป็นเอกเทศ คัมภีร์ที่มีข้อความยืนยันว่าเป็นสวากภาสิต ได้แก่ คัมภีร์ปริวาร ในพระวินัยปิฎก คัมภีร์เปตวัตถุ วิมานวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา มหานิทเทศ จุฬินิทเทศ ปฏิสัมภิทามรรค รวม ๗ คัมภีร์ ในขุททกนิกายในพระสุตตันตปิฎก และ คัมภีร์กถาวัตถุ ในพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์ปริวาร เป็นคัมภีร์ลำดับท้ายสุดของพระวินัยปิฎก ข้อความในตอนท้ายของคัมภีร์ระบุชัดว่าเป็นผลงานของพระวินัยธรรูปหนึ่งในลังกา ซึ่งได้ศึกษาแนวทางของบูรพาจารย์เรียบเรียงขึ้นเพื่อให้สามารถศึกษาพระวินัยได้สะดวก^{๕๔}

เปตวัตถุ – วิมานวัตถุ เป็นการสนทนาโต้ตอบระหว่างพระสาวก กับมนุษย์ ๒ กลุ่ม ได้แก่ เปรต และเทวดา เกี่ยวกับผลวิบากและกรรมที่ทำให้เกิดสภาพดังที่เห็น พระสาวกที่สนทนากับเปรตและเทวดาส่วนใหญ่คือพระโมคคัลลานะ จึงมักกล่าวโดยรวมว่างานนิพนธ์ ๒ เรื่องนี้เป็นผลงานของพระโมคคัลลานะ*

เถรคาถา – เถรีคาถา เป็นข้อคิด คำสอน หรือประสบการณ์ของพระเถระ ๒๖๔ รูป และพระเถรี ๗๑ รูป^{๕๕} เรียบเรียงเป็นคำประพันธ์ จัดเป็นเรื่องตามชื่อของพระเถระหรือพระเถรีผู้แสดง

^{๕๒} Ibid, pp.157-158.

^{๕๓} Ibid, p. 156.

^{๕๔} วิ.ป. ๘/๑๓๖๖/๕๕๒.

* ทั้งๆที่บางส่วนของคัมภีร์วิมานวัตถุ-เปตวัตถุเป็นผลงานของพระพุทธเจ้าและพระสาวกบางรูป แต่พระมหาสุชญา โรจนวาโร ผู้ทำวิจัยเรื่องการศึกษาบทบาทของพระมหาโมคคัลลานเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา แสดงว่าคัมภีร์วิมานวัตถุและเปตวัตถุเป็นส่วนหนึ่งของผลงานของพระโมคคัลลานะ ผู้วิจัยถือตามพระมหาสุชญาเพราะเห็นว่างานนิพนธ์ส่วนใหญ่ในคัมภีร์เป็นผลงานของพระโมคคัลลานะ

^{๕๕} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา, หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

และจัดกลุ่มเป็นนิบาตตามจำนวนของคาถา เรียงลำดับจากนิบาตที่มีจำนวนคาถาน้อยจนถึงนิบาตที่มีจำนวนคาถามาก

มหานิทเทศ จุฬินิทเทศ เป็นคำอธิบายพระสูตรที่ประพันธ์เป็นคาถาบางวรรคในสุดต-
นิบาต คัมภีร์มหานิทเทศอธิบายพระสูตรในอัฐสุกวรรค ส่วนคัมภีร์จุฬินิทเทศอธิบายปารายนวรรค
และขัคควิสาลสูตร คัมภีร์ชั้นอรรถกถากล่าวว่าทั้งสองเรื่องเป็นผลงานของพระสารีบุตร

ปฏิสัมภิตามรรค อธิบายธรรมหัวข้อต่างๆที่จำเป็นสำหรับการศึกษาปฏิบัติตามคำสอน
ของพระพุทธเจ้า โดยยกพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงหรือข้อความอื่นๆมาขยายความอย่าง
ละเอียด คัมภีร์ชั้นอรรถกถากล่าวว่าเป็นผลงานของพระสารีบุตร

กถาวัตถุ เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาวิจารณ์และอธิบายความคิดเห็นของพระพุทธานุสาลสำนัก
อื่นในเวลานั้นว่าถูกต้องหรือไม่ และที่ถูกต้องนั้นควรพิจารณาอย่างไร^{๕๖} คาถาท้ายคัมภีร์ระบุว่า
เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่อข่มพระพุทธานุสาลสำนักอื่นที่มีความเห็นไม่ถูกต้อง ซึ่งเห็นได้ชัดว่าน่าจะเป็น
สมัยหลังพุทธกาล อรรถกถาของคัมภีร์กถาวัตถุระบุว่าพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นผู้
เรียบเรียงในช่วงการสังคายนาครั้งที่ ๓^{๕๗}

จะเห็นว่าภาษิตในพระไตรปิฎกบาลีหลายเรื่องสามารถบอกที่มาหรือเปรียบเทียบที่มา
ที่ไปได้ เช่น คัมภีร์ปริวารเป็นคัมภีร์ที่เรียบเรียงขึ้นเมื่อพระพุทธานุสาลเข้าไปในลังกาแล้ว คัมภีร์
กถาวัตถุเกิดขึ้นเมื่อเกิดความขัดแย้งเกี่ยวกับคำสอนในพระพุทธานุสาลสำนักต่างๆ ซึ่งแสดงให้เห็น
เห็นว่าเป็นผลงานที่เกิดขึ้นในสมัยหลังพุทธกาล แต่คัมภีร์มหานิทเทศจุฬินิทเทศและปฏิสัมภิตา-
มรรคมีประวัติคลุมเครือ ทั้งๆ ที่คัมภีร์ทั้งสองมีลักษณะที่เห็นได้ชัดว่าเป็นงานชั้นหลัง แต่
หลักฐานชั้นอรรถกถากลบอ้างว่าเป็นผลงานของพระสารีบุตรในพุทธกาล ดังนั้น สาเหตุที่อ้างว่า
พระสารีบุตรเรียบเรียงงานเหล่านี้จึงเป็นประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจ

๒.๒.๑.๒ ประเภทของสาวกภาษิต

พุทธภาษิตเป็นคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ผู้ฟังซึ่งก็คือพระสาวกทั้งมนุษย์และ
อมนุษย์ในโอกาสและสถานการณ์หลากหลาย สาวกภาษิตก็เช่นเดียวกัน คือเป็นคำสอนของ
พระสาวก ภาษิตแต่ละเรื่องจึงมีวิธีการหลากหลายขึ้นอยู่กับพระสาวกและสถานการณ์แวดล้อม

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๐.

^{๕๗} อภิธรรมฎีกา ปญจปรกฤษฎณา, หน้า ๑๖๗.

เช่น มุ่งที่จะแสดงธรรมปราบทมิฬแก่ผู้ที่ไม่เลื่อมใสหรือยึดมั่นในความคิดความเชื่อของตน มุ่งที่จะตอบปัญหาที่สงสัย เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ซึ่งเรียบเรียงขึ้นด้วยวัตถุประสงค์แตกต่างกัน เช่น คัมภีร์ปริวารเรียบเรียงขึ้นเพื่อสรุปความรู้ในพระวินัยปิฎก คัมภีร์กถาวัตถุเพื่อวิจารณ์และชี้แจงความเห็นที่ถูกต้อง คัมภีร์นิตเทสเพื่ออธิบายคาถาบางวรรคในสุตตนิบาต คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรคเพื่ออธิบายธรรมเรื่องต่างๆ เป็นต้น ผู้วิจัยได้จำแนกสาวกภษิตทั้ง ๒ รูปแบบในพระไตรปิฎก เป็น ๕ ประเภทตามเนื้อหา ดังนี้

๑. แสดงธรรม

งานแสดงธรรมคืองานที่แสดงคำสอนของพระพุทธเจ้า การแสดงธรรมมิได้ทำให้เกิดความเข้าใจเพียงอย่างเดียวแต่หมายถึงการโน้มน้าวให้ผู้ฟังเห็นว่าสิ่งที่ผู้ฟังยึดถืออยู่ไม่ถูกต้องให้ผู้ฟังเข้าใจคำสอนที่เสนอ เชื่อถือและรับคำสอนนั้นไปปฏิบัติ พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหวังให้พระสาวกที่บรรลุธรรมแล้วช่วยพระองค์เผยแผ่คำสอนตั้งแต่ทรงประกาศพระศาสนาเป็นครั้งแรก ทรงสนับสนุนให้พระสาวกเผยแผ่คำสอนของพระองค์ให้กว้างขวางที่สุด^{๕๘} พระสาวกเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าแสดงธรรมแก่ภิกษุ ภิกษุณีแทนพระองค์* รวมถึงคฤหัสถ์ ในพระวินัยปิฎก พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุบวชใหม่มีพระอุปัชฌาย์ อาจารย์^{๕๙} สาวกภษิตที่พระภิกษุสาวกแสดงแก่พุทธบริษัทในพระไตรปิฎกเกิดขึ้นโดยนัยที่กล่าวนี้

เนื่องจากการแสดงธรรมมีจุดประสงค์หลักคือโน้มน้าวผู้ฟังให้เห็นด้วยหรือคล้อยตาม จึงเป็นการแสดงออกทางภาษาอย่างหนึ่งซึ่งแสดงบุคลิกลักษณะของผู้แสดงธรรมได้มากที่สุด ความสนใจหรือทำที่ต่อสิ่งแวดล้อม วิธีการนำเสนอ ตลอดจนถ้อยคำสำนวนย่อมนปรากฏออกมาในถ้อยคำที่แสดงนั้น ในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญความสามารถพระสารีบุตรว่าเป็นทูตของพระองค์^{๖๐} ซึ่งหมายความว่า พระสารีบุตรสามารถถ่ายทอดธรรมได้ตรงกับพระประสงค์ ทรงวิจารณ์การแสดงธรรมของพระนันทกะซึ่งยาวเกินไป^{๖๑} จึงอาจกล่าวได้ว่า

^{๕๘} วิ.ม. ๔/๓๒/๓๙.

* ในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าทรงให้ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะแสดงธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์แทนพระองค์ซึ่งทรงประทับที่ไสยาสน์ ทรงให้ภิกษุณีรับโอวาทจากภิกษุทุกกึ่งเดือน

^{๕๙} วิ.ม. ๔/๘๘/๑๐๗, วิ.ม. ๔/๙๒/๑๑๒.

^{๖๐} อัง.อุฎฺฐก. ๒๓/๑๐๖/๑๙๙.

^{๖๑} อัง.สุตฺตค. ๒๓/๒๐๘/๓๗๑.

สำนวนแสดงธรรมของพระสาวกแต่ละท่านสะท้อนความสนใจ วิธีการ สำนวนภาษาซึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถ ประสบการณ์การศึกษาและการสอนของท่าน

๒. อธิบายธรรม

ผู้วิจัยจำแนกงานอธิบายธรรมเป็นกลุ่มหนึ่งออกจากงานแสดงธรรม ตามแนวคิดนี้ งานอธิบายธรรมเป็นงานที่มุ่งทำความเข้าใจพุทธภาษิตที่มีอยู่ซึ่งพระพุทธรเจ้าได้ทรงแสดงไว้โดยย่อ ไม่ใช่การอธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการแสดงธรรม งานอธิบายธรรมมีทั้งที่เป็นพระสูตรและคัมภีร์ เช่น เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร อธิบายสิ่งที่ควรเสพและไม่ควรเสพซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้ ๖ อย่าง คัมภีร์นิตเทส อธิบายอัฐฐกวรรคและปารายนวรรคในคัมภีร์สุตตนิบาต

ตามหลักฐานในพระสูตรที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดง พระพุทธรเจ้าทรงแสดงแก่ผู้ฟังอย่างเหมาะสม* หากผู้ฟังมีคำถามหรือขอให้ทรงอธิบายเพิ่ม ก็ทรงอธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจทันที หลักฐานชั้นอรรถกถาให้คำอธิบายว่าเป็นเพราะทรงมีอาสยานุสยญาณซึ่งเป็นพระญาณรู้ธรรมาศัยที่ผู้ฟังสะสมมาในอดีต^{๒๒} จึงทรงแสดงธรรมได้เหมาะสมและเกิดผลแก่ผู้ฟังทุกครั้ง ภายหลังกุพุทธภาษิตเหล่านี้ได้มีการรวบรวมทรงจำเป็นพระสูตรหรือคาถาสำหรับพุทธบริษัทใช้ศึกษาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาล พุทธบริษัทบางคนอาจไม่เข้าใจพุทธภาษิตเหล่านี้อย่างแจ่มแจ้งนัก** เพราะไม่อยู่ในบริบทการสนทนาและอาจเป็นคำสอนที่ไม่เหมาะแก่จริตของผู้ศึกษา จึงจำเป็นต้องอาราธนาให้พระเถระบางรูปที่มีปัญญาซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงยกย่องให้ช่วยอธิบาย พระเถระที่มีงานอธิบายธรรมมี ๓ รูป ได้แก่ พระสารีบุตร พระมหากัจจानะ และพระอานนท์

* อรรถกถาอธิบายว่า เว้นแต่ทรงต้องการแสดงความสามารถของพระสาวกบางรูปให้ปรากฏ เช่น ในมธุปินทิกสูตร พระพุทธรเจ้าทรงแสดงธรรมแต่โดยย่อ เพื่อแสดงความสามารถของพระมหากัจจानะด้านการขยายความให้พิสดาร ภิกษุที่ไม่เข้าใจก็ได้พากันไปหาพระกัจจानะเพื่อขอให้ท่านอธิบายสมดังพระประสงค์ (ปปัญจสูทนี ปจโม ภาค, หน้า ๑๖๘.)

^{๒๒} ธรรมปทฎฐกถา ทูติโย ภาค, หน้า ๔๒๘.

** บุคคลที่เข้าใจธรรมมี ๔ จำพวก ได้แก่ ๑. อุกฤษฏัตถุญญ ผู้อาจรู้ธรรมแต่พอนท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง ๒. วิปจิตถุญญ ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อท่านอธิบายความแห่งหัวข้อนั้น ๓. เนยยะ ผู้พอแนะนำได้ ๔. ปทปรมะ ผู้ที่มีปัญญาที่บ ไม่เข้าใจไม่ว่าจะแนะนำอย่างไร (อง.จตุกก. ๒๑/๑๓๓/๑๘๓)

๓. การถามตอบธรรม

ในพระไตรปิฎกมีพระสูตรจำนวนมากมีลักษณะถามตอบ ผู้ถามมีทั้งพุทธบริษัท และนักบวชนอกศาสนา ส่วนผู้ตอบอาจเป็นพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกโดยเฉพาะผู้เป็นเอตทัคคะด้านปัญญาหรือการแสดงธรรม เช่น พระสารีบุตร พระธรรมทินนาเถรี เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีสาวกภาษิตกลุ่มหนึ่งเป็นการสนทนาถามตอบระหว่างพระสาวกบางท่านที่มีอิทธิฤทธิ์กับมนุษย์ที่มีกายละเอียดซึ่งมนุษย์ทั่วไปมองไม่เห็น พระสาวกเหล่านี้มีอิทธิฤทธิ์สามารถมองเห็นมนุษย์เหล่านั้น ได้พรรณนาสภาพที่ท่านได้เห็นและซักถามความเป็นมาหรือเหตุที่ทำให้มนุษย์นั้นมีสภาพเช่นนั้น

การถามและการตอบทำให้เกิดการเล่า อธิบายขยายความ หรือตีความให้ปัญหาหรือหัวข้อธรรมนั้นมีความชัดเจนแจ่มแจ้ง^{๖๓} ปัญหาที่มีการถามตอบเป็นประเด็นที่น่าสนใจเพราะเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เข้าใจผิดได้ง่าย เช่น เรื่องการเกิด เรื่องกรรมและผลของกรรม เรื่องการบรรลุอรหัตผล พระอรหันต์ บางครั้งเป็นเรื่องที่ผู้ฟังไม่รู้หรือไม่เคยเห็นมาก่อน เช่น รูปร่างหน้าตาของเปรต เทวดา ที่อยู่ของเทวดา การสนทนาถามตอบจึงเป็นวิธีหนึ่งที่ใช้สื่อความทางศาสนาปรัชญาได้ดี

๔. สนทนาธรรมระหว่างสาวก

ในพระไตรปิฎก มีพระสูตรจำนวนมากเป็นการสนทนาธรรมระหว่างพระสาวก เนื้อหาของพระสูตรนำเสนอหลักธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่ง การสนทนาเป็นการถามตอบ หรืออภิปรายเพื่อแลกเปลี่ยนทัศนะซึ่งช่วยให้เข้าใจธรรมได้กว้างขวางขึ้น พระพุทธเจ้าทรงสนับสนุนให้สาวกของพระองค์สนทนาธรรม^{๖๔} มีพระสูตรหลายเรื่องแสดงการสนทนาโต้ตอบระหว่างพระสาวกที่มีความสามารถทั้ง ๒ รูป คำถามคำตอบที่สนทนากันมีความหมายลึกซึ้ง แสดงถึงสติปัญญาของผู้สนทนา การสนทนาเช่นนี้เรียกว่า เวทัลละ เป็นองค์หนึ่งในนวัคส์ตฤตศาสน์* เวทัลละแตกต่างจากเวຍากรณ์ ซึ่งเป็นการสนทนาแบบถามตอบธรรมดา ตรงที่ เวทัลละเป็นการ

^{๖๓} พิสิทธิ์ กอบบุญ, “ปุจฉาวิสัชนา: กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทย”, หน้า ๑๐-๑๑.

^{๖๔} ม.ม. ๑๒/๓๑๓/๓๑๒.

* คำสอนของพระพุทธเจ้า ๙ องค์: สุตตะ คาถา เถยยะ เวຍากรณ์ อุทาน อิติวุตตะกะ ชาดก อัมภุต-ธรรม และเวทัลละ กระจายละเอียดใน สุภาพรรณ ๓ บางข้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๑๒-๒๗.

สนทนาธรรมที่มีการถามตอบต่อเนื่องกัน^{๖๕} จากเรื่องหนึ่งโยงไปอีกเรื่องหนึ่ง หรือเรื่องเดียวกันแต่ตอบเป็นหลายนัย มุ่งวิเคราะห์แจ่มแจ้งความหมายหรือสภาวะธรรม^{๖๖} จนกระทั่งประเด็นนั้นชัดเจนแจ่มแจ้ง เช่น จูฬเวทัลลสูตร เป็นการสนทนาธรรมระหว่างพระธรรมทินนาเถรี และจิตตคหบดี มหาเวทัลลสูตร เป็นการสนทนาธรรมระหว่างพระสารีบุตร และพระมหาโกฏฐิตะ เป็นต้น งานกลุ่มสนทนาธรรมนี้น่าสังเกตว่าเป็นการสนทนาธรรมระหว่างพระสาวกที่มีปัญญาทั้ง ๒ ฝ่าย เช่น พระสารีบุตร พระมหาโกฏฐิตะ ซึ่งเป็นเอกทัศคคะด้านปัญญาและปฏิสัมภิทา ส่วนทั้งพระธรรมทินนาเถรีและจิตตคหบดีเป็นเอกทัศคคะด้านธรรมกถึก*

๕. เล่าประวัติความเป็นมาหรือประสบการณ์ของตนเอง

งานนิพนธ์บางเรื่องแสดงความเป็นมาและประสบการณ์ของพระสาวกที่ได้ถ่ายทอดแก่ผู้ฟังเป็นภาษิตที่ให้ข้อคิดแก่คนรุ่นหลัง สาวกหลายท่านได้หยิบยกประสบการณ์ ความรู้สึกนึกคิดในการแสดงธรรมแก่ศิษย์ของตนเพื่อเป็นข้อคิดเตือนใจ คัมภีร์ที่รวบรวมสาวกภาษิตกลุ่มนี้โดยเฉพาะ คือ เถรคาถา เถรีคาถา นอกจากนี้ มีพระสูตรบางเรื่องที่บ้านทีกเหตุการณ์ในสมัยนั้น เช่น ภิกขุปัฏฐกสูตร แสดงการสนทนาธรรมระหว่างพระมหากัสสปะและพระอานนท์ซึ่งแสดงอภัยชัยของพระมหากัสสปะ^{๖๗} พระสูตรที่มีเนื้อหาเป็นสีหนาทบันทึกความกล้าหาญ ความมั่นใจของพระภิกษุผู้เปล่งสีหนาท

จะเห็นได้ว่า สาวกภาษิตมีเนื้อหาหลากหลาย ช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าในแง่มุมต่างๆ และเป็นบันทึกเหตุการณ์สำคัญในสมัยพุทธกาล สาวกภาษิตเป็นส่วนเติมเต็มที่ทำให้ภาพและคำสอนของพระพุทธเจ้าในจินตนาการของคนรุ่นหลังชัดเจนขึ้นเพราะภาพที่บรรยายในพระสูตรคือเหตุการณ์ในสมัยพุทธกาล งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรมีรูปแบบทั้งพระสูตรและคัมภีร์ และมีหลากหลายประเภท นอกจากจะทำให้ชาวพุทธรุ่นหลังได้เข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าตามแนวทางของพระสารีบุตร ยังทำให้รู้จักเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับพระสารีบุตร บุคลิกและอภัยชัยของพระสารีบุตรอีกด้วย

^{๖๕} สุมงคลวิลาสินี ปจโม ภาโค, หน้า ๓๘.

^{๖๖} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๒๕.

* ธรรมกถึก ในภาษาไทยมาจาก ธรรมกถึก ในภาษาบาลี แปลว่า ผู้แสดงธรรมหรือผู้บรรยายธรรม

^{๖๗} ส.นิ.๑๖/๕๑๒/๒๕๓.

๒.๒.๒ งานสาวกภษิตในพระไตรปิฎก

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยศึกษาลักษณะเฉพาะของสาวกภษิตที่สะท้อนบุคลิกของพระสาวกผู้แสดงและเปรียบเทียบกับความสามารถของพระสาวกซึ่งเป็นที่รู้จัก โดยเน้นที่งานพระสูตรกลุ่มแสดงธรรมและอธิบายธรรมที่แสดงแก่พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งระบุชื่อเจ้าของงานและมีทิศทาง การแสดงธรรมชัดเจน เพราะแสดงลักษณะเฉพาะของพระสาวกทั้งการเลือกประเด็น วิธีการ และเนื้อหาที่จะแสดง*

พระสาวกที่มีผลงานแสดงธรรมปรากฏในพระไตรปิฎกมีจำนวนไม่มากนัก พระสาวกที่มีผลงานแสดงธรรมหรืออธิบายธรรมมากกว่า ๒ เรื่องเป็นพระภิกษุซึ่งเพียง ๕ รูป ลำดับตามจำนวนผลงานได้แก่ พระสารีบุตร ๓๗ เรื่อง พระอนนท ๑๓ เรื่อง พระมหากัจจันะ ๑๐ เรื่อง พระโมคคัลลานะ ๖ เรื่อง และพระมหาจุนทะ ๓ เรื่อง** ส่วนที่เหลืออีก ๙ ท่าน มีผลงานเพียงเรื่องเดียว คือ พระนันทกะ, พระอนุรุทธ, พระเขมกะ, พระอุทายี, พระอุตตระ, พระพักกุธะ, พระมหากัสสปะ, พระนารทะ, พระมหาโกฏิฐิตะ ลำดับต่อไปจะได้อภิปรายลักษณะผลงานของพระเถระ ๕ รูปที่ผู้วิจัยกล่าวถึงข้างต้น

๒.๒.๒.๑ งานของพระสารีบุตร

พระสารีบุตรเป็นพระอัครสาวกของพระพุทธเจ้า^{๖๔} พระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระสารีบุตรเป็นเอกทัศคณาด้านปัญญา^{๖๕} ในพระไตรปิฎกมีผลงานแสดงธรรมของพระสารีบุตรมากถึง ๓๓ เรื่อง อธิบายธรรม ๘ เรื่อง พระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระสารีบุตรเป็นผู้ช่วยเหลือพระองค์เผยแผ่พระพุทธศาสนา ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นปึกแผ่น^{๖๖} ในพระไตรปิฎก พระสารีบุตรเป็นพระเถระที่มีชื่อเสียงมาก เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ของภิกษุและสามเณร มีนักบวชทั้งในและนอกพระพุทธศาสนาสนทนารวมกับท่านเป็นจำนวนมาก

* ผู้วิจัยประยุกต์หลักการศึกษาศาวกภษิตจากทฤษฎีการศึกษาลักษณะการพูดและการแสดงออกของบุคคล (ways of speaking and acting) ซึ่งแสดงไว้ใน Deborah Schiffrin, *In other words: variation in reference and narrative*, p.11.

** ผู้วิจัยไม่รวมพระสูตรในวงศ์สังยุตต์ สคาถวรรค เพราะไม่ใช่พระสูตรแสดงธรรม แต่มีลักษณะคล้ายอุทาน

^{๖๔} ที่.ม. ๑๐/๖/๕.

^{๖๕} อัง.เอกก. ๒๐/๑๔๖/๓๑.

^{๖๖} ม.ม. ๑๒/๖๐๙/๕๕๔.

พระสารีบุตรเห็นว่าการหลุดพ้นด้วยปัญญาเป็นทางพ้นทุกข์ที่ดีที่สุด^{๗๑} ภาษิตของท่านจึงเน้นปัญญาและสัมมาทิฐิ เน้นการสอนธรรมตามแนวปัญญา^{๗๒} นอกจากนี้ การนำเสนอของพระสารีบุตรมีรูปแบบแตกต่างจากพระพุทธเจ้าและพระสาวกรูปอื่น เช่น แสดงการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยแบบต่างๆ อธิบายสัมมาทิฐิในแบบของท่าน งานแสดงธรรมทุกเรื่องมีการวางโครงสร้างของธรรมที่จะแสดงหรืออธิบายเป็นระเบียบแบบแผน และตั้งประเด็นทุกครั้งที่จะเริ่มหัวข้อใหม่ รูปลักษณะใหม่ๆที่ปรากฏแสดงให้เห็นว่าพระสารีบุตรใช้ปัญญาสร้างสรรค์งานที่เอื้อประโยชน์ในการเผยแผ่และสืบทอดคำสอนของพระพุทธเจ้า

๒.๒.๒.๒ พระอานนท

พระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระอานนทเป็นผู้เลิศ ๕ ประการ ได้แก่ เป็นผู้สดับตรับฟังมาก มีสติดี มีความจำดี มีความเพียร และเป็นพุทธอุปัฏฐาก^{๗๓} มีผลงานแสดงธรรม ๑๐ เรื่อง อธิบายธรรม ๓ เรื่อง ผลงานของพระอานนทมีทั้งในช่วงก่อนและหลังพุทธปรินิพพาน ในช่วงก่อนพุทธปรินิพพาน พระอานนทยังเป็นโสดาบัน พระอานนทบรรลุอรหัตผลหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ก่อนการสังคายนาครั้งที่ ๑ ดังนั้นงานในช่วงหลังพุทธปรินิพพานจึงแสดงความถ่อมถ่อมและมั่นใจในธรรมที่ท่านแสดงมากกว่าช่วงที่ท่านยังเป็นพระโสดาบัน ถึงกระนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงยกย่องความรู้ความสามารถของพระอานนทแม้ว่าท่านจะเป็นเพียงพระโสดาบัน^{๗๔} พระอานนทสามารถทำให้พุทธบริษัทยินดีในการฟังธรรม ตั้งแต่ที่ได้พบเห็นท่าน ได้ฟังธรรมจากท่าน เมื่อพระอานนทแสดงอยู่ก็ทำให้ผู้ฟังอยากฟังต่อไป และเมื่อท่านหยุดพักก็ทำให้ผู้ฟังมีจิตยินดี^{๗๕}

ความใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้าอาจเป็นโอกาสที่ทำให้พระอานนทเป็นผู้สดับตรับฟังมาก พระอานนทได้รับพรก่อนรับหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐากให้เข้าเฝ้าเพื่อฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในที่ต่างๆ และสามารถกราบทูลถามข้อสงสัยได้ตลอดเวลา จึงมีโอกาสได้เรียนพุทธพจน์จากพระพุทธเจ้าอยู่เสมอ พระอานนทเป็นผู้ที่เลิศทั้งในด้านสติและความทรงจำ จึงสามารถทรงจำ

^{๗๑} อจ.ติก. ๒๐/๔๖๐/๑๔๘.

^{๗๒} สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๑๗๗.

^{๗๓} อจ.เอกก. ๒๐/๑๔๙/๓๒.

^{๗๔} อจ.ติก. ๒๐/๕๑๘/๒๘๙.

^{๗๕} อจ.จตุกก. ๒๑/๑๒๙/๑๗๘.

พุทธวจนะได้ทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์^{๗๖} เมื่อมีผู้สงสัยมาถามธรรมพระอานนท์ พระอานนท์ก็จะแสดงธรรมตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงซึ่งท่านทรงจำได้ ภาษิตของพระอานนท์ในพระไตรปิฎก เห็นได้ชัดว่าพระอานนท์แสดงธรรมตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงหรือตามที่พระสาวกรูปอื่นได้แสดงไว้ เช่น พระอานนท์ยกภาษิตที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุภักัจจมานะโคตรมาแสดงแก่พระฉันนะซึ่งมาขอให้พระอานนท์แสดงธรรม^{๗๗} อธิบายภาษิตย่อในอานันท์ภัทเทภัตต-สูตรแก่ภิกษุสงฆ์ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ในลักษณะเดียวกัน^{๗๘} แสดงธรรมแก่ภิกษุสงฆ์ตามที่ได้ฟังจากพระปุลณณมันตานีบุตร^{๗๙} เป็นต้น

๒.๒.๒.๓ พระมหากัจจมานะ

พระมหากัจจมานะเป็นพระเถระที่มีปัญญามากรูปหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระมหากัจจมานะเป็นเลิศด้านการอธิบายธรรมที่แสดงโดยย่อให้พิสดาร มีผลงานกลุ่มแสดงธรรม ๓ เรื่อง อธิบายธรรม ๗ เรื่อง หลักฐานชั้นอรรถกถาแสดงไว้ว่าเดิมพระมหากัจจมานะเป็นพราหมณ์ปุโรหิตในราชสำนักของพระเจ้าจันทปัชชิตี ซึ่งทรงมอบหมายให้ท่านอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จมายังแคว้นอวันตีของพระองค์ พระมหากัจจมานะได้ขออนุญาตอุปสมบทจากพระราชอาไว้ก่อนเดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าก็ได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา ศึกษาและปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยอภิญญา ๖ และแตกฉานในปฏิสัมภิทา ๔ พระมหากัจจมานะได้รับความไว้วางพระทัยเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าไปประกาศพระศาสนาในแคว้นอวันตี^{๘๐}

ผลงานอธิบายธรรม ๗ เรื่องซึ่งเป็นจำนวนมากที่สุด แสดงให้เห็นความสามารถทางด้านการอธิบายขยายความเป็นอย่างดี ในพระไตรปิฎก พุทธบริษัทมักจะนึกถึงพระมหากัจจมานะทุกครั้งเมื่อไม่เข้าใจพุทธภาษิตและอาราธนาให้ท่านอธิบาย^{๘๑} อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่าแม้พระมหากัจจมานะจะเชี่ยวชาญด้านการขยายความโดยตรง แต่ท่านก็มักจะปฏิเสธในตอนแรก โดยเฉพาะเมื่อท่านและภิกษุที่มาขออยู่ในอารามเดียวกับพระพุทธเจ้า และแนะนำให้ภิกษุเข้าเฝ้า

^{๗๖} พุ.เถร. ๒๖/๓๙๗/๔๐๖.

^{๗๗} ส.ข. ๑๗/๒๓๑/๑๖๒.

^{๗๘} ม.ปุ. ๑๔/๕๓๗/๓๕๒.

^{๗๙} ส.ข. ๑๗/๑๙๓/๑๒๘.

^{๘๐} ขุททกนิกายภูจกถา เถรคาถาวรรณนา, หน้า ๒๓๒-๒๓๕.

^{๘๑} ม.ม. ๑๒/๒๔๖/๒๒๒, ม.ปุ. ๑๔/๕๕๒/๓๖๐.

พระพุทธเจ้าเพื่อกราบทูลถามเนื้อความแทน^{๔๒} แต่สุดท้ายท่านก็ได้อธิบายจนสมบูรณ์ และได้
รับคำรับรองจากพระพุทธเจ้า เนื้อหาของงานกลุ่มแสดงธรรมแสดงให้เห็นว่าพระมหากัจจानะ
สามารถเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าตอบปัญหาต่างๆที่คนในสมัยนั้นสงสัย เช่น เรื่องความสูงต่ำ
ของคนในแต่ละวรรณะ ความขัดแย้งของคนในวรรณะต่างๆ พระมหากัจจानะสามารถยก
พุทธพจน์ที่ได้ศึกษาชี้แจงแก่วิภวชนิกหรือ อหิวาสที่สงสัยได้

๒.๒.๒.๔ พระโมคคัลลานะ

พระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวกอีกรูปหนึ่งของพระพุทธเจ้า^{๔๓} พระพุทธเจ้าทรง
สรรเสริญพระโมคคัลลานะเป็นผู้เลิศด้านมีฤทธิ์^{๔๔} มีผลงานที่เป็นการแสดงธรรม ๖ เรื่อง พระ
โมคคัลลานะเป็นพระสาวกรูปหนึ่งที่มีปัญญามาก เป็นบุคคลประเภทอุคฆฏิตัญญู คือ สามารถ
เข้าใจธรรมแม้เพียงยกหัวข้อขึ้นแสดงเช่นเดียวกับพระสารีบุตร^{๔๕} เป็นพระอัครสาวกที่ช่วยเผยแผ่
คำสอนและเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์สั่งสอนภิกษุ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญพระโมคคัลลานะว่า
เป็นผู้ที่สอนพระอริยบุคคลชั้นล่างให้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงยิ่งขึ้นไป^{๔๖}

ภษิตของพระโมคคัลลานะเกี่ยวข้องกับความเป็นเลิศด้านมีอิทธิฤทธิ์ การทำสมาธิใน
ระดับฌานสมาบัติ ปัญหาเกี่ยวกับรูปฌานและอรุณฌาน^{๔๗} การละนิรวณซึ่งเป็นอุปสรรคของ
การเจริญฌาน^{๔๘} พระโมคคัลลานะเป็นพระสมณทูตที่สำคัญในเทวโลกและยมโลก^{๔๙} อิทธิฤทธิ์
ที่พระโมคคัลลานะมีทำให้ท่านสามารถเห็นหรือติดต่อพูดคุยกับสัตว์โลกในภพภูมิอื่น มีพระสูตร
หลายเรื่องแสดงการสนทนาของท่านกับเทวดาและเปรต นอกจากนี้ พระโมคคัลลานะยังได้
ใช้อิทธิฤทธิ์ปราบทมิฬวิญญูของผู้ที่ดื้อดึงโดยได้รับพุทธานุญาต^{๕๐}

^{๔๒} ม.ม. ๑๒/๒๔๗/๒๒๔, ม.อ. ๑๔/๕๕๔/๓๖๒.

^{๔๓} ที.ม. ๑๐/๖/๕.

^{๔๔} อ.จ.เอกก. ๒๐/๑๔๖/๓๑.

^{๔๕} พระมหาสุชญา โรจนญาโณ, “การศึกษาบทบาทของพระมหาโมคคัลลานะในการเผยแผ่พระ
พระพุทธศาสนา”, หน้า ๑๙.

^{๔๖} ม.อ. ๑๔/๖๙/๔๕๐.

^{๔๗} ส.ส.พ. ๑๘/๕๑๕/๓๒๓.

^{๔๘} ส.ส.พ. ๑๘/๓๒๘/๒๒๙.

^{๔๙} พระมหาสุชญา โรจนญาโณ, “การศึกษาบทบาทของพระมหาโมคคัลลานะในการเผยแผ่พระ
พระพุทธศาสนา”, หน้า ๖๑.

^{๕๐} ส.ม. ๑๙/๑๑๕๕/๓๔๖.

๒.๒.๒.๕ พระมหาจุนทะ

ตามที่ปรากฏในหลักฐานชั้นอรรถกถา พระมหาจุนทะเป็นที่รู้จักในฐานะน้องชายคนหนึ่งของพระสารีบุตร^{๙๑} พระมหาจุนทะมีผลงานแสดงธรรม ๓ เรื่อง พระพุทธเจ้ามิได้ทรงยกย่องพระมหาจุนทะเป็นผู้เลิศในด้านใดด้านหนึ่งเป็นพิเศษ* แต่ก็ถือว่าเป็นผู้หนึ่งที่ริเริ่ม และเห็นความสำคัญในการสืบทอดคำสอน^{๙๒} เมื่อเกิดเหตุวิวาทในหมู่นิครนถ์หลังจากนิครนถนาฏบุตรมรณภาพ พระมหาจุนทะซึ่งยังเป็นสามเณรได้เข้าพบพระอานนทถึง ๒ ครั้งเพื่อขอเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้งแรก พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้สงฆ์ทำสังคายนา^{๙๓} ส่วนในครั้งที่ ๒ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสำคัญหลายเรื่องได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ มูลเหตุที่ทำให้เกิดวิวาท ๖ ประการ อธิกรณ์ ๔ ประการ วิธีระงับอธิกรณ์ ๗ ประการ และทรงแสดงสราถนียธรรมอันเป็นธรรมที่ทำให้อยู่ร่วมกันอย่างเป็นสุข^{๙๔} แสดงให้เห็นว่า พระมหาจุนทะมีปัญญา และได้รับการยอมรับเช่นเดียวกับพระเถระที่มีชื่อเสียงอื่นๆตั้งแต่ยังเป็นสามเณร

พระมหาจุนทะน่าจะเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่คำสอนในยุคหลังซึ่งพระเถระที่มีชื่อเสียงรูปอื่นปรินิพพานแล้ว คำสอนของพระมหาจุนทะทั้ง ๓ เรื่องมีเนื้อหาใกล้เคียงกันคือ เป็นคำสอนแก่มิถุนสงฆ์ในแคว้นเจตี มีเนื้อหาเกี่ยวกับการรอดูตติมนุสสรธรรม

สาวกภาสิตของพระเถระทั้ง ๖ รูปที่แสดงข้างต้นพอจะสรุปในเบื้องต้นได้ว่า ภาสิตของพระสาวกเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเนื้อหาที่สนใจ และความสามารถที่ท่านได้รับยกย่อง พระสาวกแต่ละท่านมีแนวทางการสอนและเนื้อหาเป็นของตนเอง เช่น พระอานนทแสดงธรรมตามที่ได้ฟังมาจากพระพุทธเจ้าซึ่งแสดงความเป็นเลิศด้านสติรับฟังมากและความทรงจำ พระโมคคัลลานะมักแสดงธรรมเกี่ยวกับเรื่องฉานสมาบัติซึ่งแสดงความเป็นเลิศด้านฉานและอิทธิฤทธิ์ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับพระสารีบุตรซึ่งเป็นเอกตคคะด้านปัญญา และได้ชื่อว่าเป็นโอรสพระจักรพรรดิและพระธรรมเสนาบดี ภาสิตที่มีอยู่เป็นจำนวนมากแสดงให้เห็นความสามารถด้านปัญญาของพระสารีบุตรที่ประสบความสำเร็จในการแสดงธรรม แต่ก็ไม่สามารถให้ความกระจ่างว่า ความสามารถด้านปัญญาในที่นี้หมายถึงอะไร พระสารีบุตรได้แสดงธรรมที่เกี่ยวข้องกับปัญญาจำนวนมาก

^{๙๑} ขุททกนิกายกุสกถา เถรคาถาวถนุณนา, หน้า ๕๕๗.

* อาจเป็นเพราะในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์ชีพ พระจุนทะเป็นเพียงสามเณร

^{๙๒} พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, หน้า ๕.

^{๙๓} ที.ปา. ๑๑/๙๕/๑๒๙.

^{๙๔} ม.อ. ๑๔/๕๑/๔๙.

หรือไม่ ลักษณะของงานนิพนธ์แตกต่างจากพระพุทธเจ้าและพระสาวกรูปอื่นเพราะคุณสมบัติ
ด้านปัญญาหรือไม่ การศึกษาผลงานของพระสารีบุตรจึงน่าจะทำได้คำตอบในเรื่องปัญญา
อันเป็นจุดเด่นที่สะท้อนในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรได้ นอกจากนั้น ผลการศึกษางานกลุ่ม
ที่ ๑ ยังสามารถนำมาใช้เปรียบเทียบงานกลุ่มที่ ๒ ซึ่งพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่าเป็นผลงานของ
พระสารีบุตรด้วย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๓

งานกลุ่มที่ ๑ ของพระสารีบุตร

งานกลุ่มที่ ๑ เป็นงานที่มีนิทานระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง ได้แก่ พระสูตรในพระสุตตันตปิฎก ๔ นิกายแรก คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และ อังคุตตรนิกาย รวมถึงพระสูตรที่เป็นคาถาหรือคำประพันธ์ในสุตตันนิบาต ลักษณะและเนื้อหาของงานหลากหลายขึ้นอยู่กับสถานการณ์ จากการศึกษา งานกลุ่มที่ ๑ มีทั้งหมด ๙๖ เรื่อง* ผู้วิจัยจะศึกษางานนิพนธ์ของพระสารีบุตรมี ๒ ประเด็น ได้แก่ เนื้อหาของงานนิพนธ์ และ ลักษณะเด่นของโครงสร้างและการใช้ภาษา

๓.๑ เนื้อหาของงานนิพนธ์

เนื้อหาของงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรสามารถจำแนกเป็นกลุ่มใหญ่ ๓ กลุ่ม ได้แก่

๑. งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ คือ คำสอนของพระพุทธเจ้าที่พระสารีบุตรนำมาถ่ายทอดแก่ผู้ฟังในลักษณะต่างๆ เช่น แสดงธรรม สอนทวนธรรม ตอบปัญหา เป็นต้น

๒. งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาแสดงหลักการเผยแผ่พระธรรมคำสอน คือ คำสอนที่พระสารีบุตรแสดงเพื่อเผยแผ่หรือสืบทอดคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือให้คำแนะนำเรื่องการเผยแผ่คำสอนแก่พระภิกษุสงฆ์

๓. งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาประกาศคุณสมบัติที่มีอยู่ในตน งานกลุ่มนี้เรียกว่า สีนหาท เป็นงานที่พระสารีบุตรประกาศความสามารถ ความคิด หรือความบริสุทธิ์ของท่านในที่ประชุมสงฆ์

ส่วนที่แตกต่างจากพระสาวกรูปอื่น คือ การเผยแผ่พระธรรมคำสอน และสินหาท แสดงให้เห็นว่าพระสารีบุตรโดดเด่นกว่าพระสาวกรูปอื่นที่ร่วมสมัย งานที่เกี่ยวกับหลักการเผยแผ่คำสอนและการปลงสินหาทนอกจากพระพุทธเจ้าแล้วก็ไม่ปรากฏในพระสาวกรูปใด ผลงานของพระสารีบุตรจำแนกตามประเภทและเนื้อหา ดังที่แสดงในตารางที่ ๑ ดังนี้

* ผู้วิจัยไม่รวมงานนิพนธ์กลุ่มเถรคาถาและเถรปาถน ดังที่ระบุไว้ในขอบเขตการวิจัย รายละเอียดของงานนิพนธ์ทั้งหมดอยู่ในภาคผนวก ๒

ตารางที่ ๑ เนื้อหางานนิพนธ์ กลุ่มที่ ๑

กลุ่มเนื้อหาในงานกลุ่มที่ ๑		งานกลุ่มอธิบาย	งานกลุ่มแสดงธรรม		งานกลุ่มสนทนาและตอบปัญหาธรรม				รวม	
			พระสงฆ์	ผู้เผยหน้ก	ปริพาชก	พระพุทธเจ้า	พระโกณฑิสะ	ภิกษุอื่น		
๑. คำสอนเพื่อความพ้นทุกข์	มัชฌิมนธรรมเทศนา	สภาวะธรรมเกี่ยวกับชีวิต	๐	๑	๒	๐	๐	๑	๑	๕
		ลักษณะของชีวิต	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐	๐
		ความเป็นไปของชีวิต	๓	๑	๐	๒	๐	๓	๗	๒๑
		จุดมุ่งหมายของชีวิต	๒	๓	๑	๒	๒	๒	๗	๑๙
	มัชฌิมาปฏิปทา	นุพภาคแห่งการศึกษา	๒	๔	๐	๐	๑	๐	๒	๙
		ศีล	๐	๓	๑	๑	๐	๐	๐	๕
		สมาธิ	๐	๒	๐	๐	๐	๐	๔	๗
		ปัญญา	๑	๑๑	๐	๐	๑	๑	๔	๑๘
		ศีล-สมาธิ-ปัญญา	๐	๑	๐	๐	๒	๐	๒	๕
	๒. หลักการเผยแผ่คำสอน		๐	๓	๐	๐	๐	๐	๐	๓
๓. สีนหาท		๐	๔	๐	๐	๐	๐	๐	๔	
รวม		๕	๓๓	๔	๕	๖	๑๒	๒๘	๙๖	

จากตารางเห็นได้ชัดว่า ผลงานของพระสารีบุตรยังคงเน้นที่มัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นส่วนหนึ่งของคำสอนเพื่อความพ้นทุกข์ โดยเฉพาะการอบรมปัญญา (๑๑ เรื่อง) รองลงมาเป็นนุพภาคแห่งการศึกษา (๔ เรื่อง) เรื่องการอบรมสมาธิแม้จะไม่ใช่หัวข้อที่พระสารีบุตรเน้นมากแต่ก็เป็นประเด็นที่พระสารีบุตรสนทนากับภิกษุอื่นหรือภิกษุอื่นเข้ามาถามพระสารีบุตร (๕ เรื่อง) ในขณะที่งานกลุ่มสนทนาตอบปัญหาธรรมส่วนใหญ่มีเนื้อหาเกี่ยวกับมัชฌิมนธรรมเทศนา ที่มากที่สุดคือ ความเป็นไปของชีวิต (๒๑ เรื่อง) และ จุดมุ่งหมายของชีวิตซึ่งเกี่ยวข้องกับธรรมของพระอริยะเจ้า (๑๙ เรื่อง) ส่วนงานกลุ่มอื่นก็มีบ้าง ได้แก่เผยแผ่พระธรรมคำสอน (๓ เรื่อง) และสินหาท (๔ เรื่อง) ซึ่งแสดงแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้ง ๒ กลุ่ม เนื้อหาของงานนิพนธ์แต่ละประเภทแสดงถึงความรู้ความคิด อรรถาธิบายและบุคลิกลักษณะของพระสารีบุตร ดังนี้

๓.๑.๑ คำสอนเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์

จากตาราง ผู้วิจัยจำแนกธรรมกลุ่มนี้เป็น ๒ กลุ่มตามหนังสือพุทธธรรมของพระพรหมคุณาภรณ์ ได้แก่ มัชฌิมนิเทศนา “หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ” และ มัชฌิมาปฏิปทา “ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามธรรมชาติ”

๓.๑.๑.๑ มัชฌิมนิเทศนา

งานนิพนธ์เกี่ยวกับมัชฌิมนิเทศนาหรือหลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติดีจำนวน ๔๕ เรื่อง ส่วนใหญ่เป็นงานในกลุ่มสนทนาธรรมหรือตอบปัญหามากกว่างานกลุ่มแสดงธรรม อาจเป็นเพราะพระสารีบุตรเห็นว่าการใช้วิธีสนทนาธรรมน่าจะทำให้ผู้ฟังเข้าใจได้ดีกว่า ผู้วิจัยได้จำแนกประเภทของมัชฌิมนิเทศนาตามพระพรหมคุณาภรณ์^๑ ซึ่งมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. สภาวธรรมเกี่ยวกับชีวิต ได้แก่ องค์ประกอบของชีวิต คือ ชันธ์ ๕ – รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อายตนะหรือแดนรับรู้และเสวยความรู้สึก ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์

๒. ลักษณะของชีวิต ได้แก่ ไตรลักษณ์ –ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน

๓. ความเป็นไปของชีวิต ได้แก่ ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ ๔ และ กรรม ซึ่งเป็นปัจจัยเกี่ยวข้องกับการเวียนว่ายตายเกิด และการไม่เวียนว่ายตายเกิด

๔. ธรรมที่เป็นจุดมุ่งหมายของการศึกษาเพื่อความพ้นทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน ธรรมของพระอริยบุคคลชั้นต่างๆ รวมถึงผลสัมฤทธิ์จากการปฏิบัติธรรม เช่น การบรรลุปฏิบัติสมาธิทั้งหลาย

๑. สภาวธรรมเกี่ยวกับชีวิต

งานนิพนธ์พระสารีบุตรที่เกี่ยวกับองค์ประกอบของชีวิตมี ๕ เรื่อง ๒ เรื่องเป็นธรรมที่แสดงแก่ผู้ป่วยหนัก ส่วนอีก ๑ เรื่องเป็นเรื่องมหาภูตรูป ๔ ซึ่งพระสารีบุตรได้แสดงให้เห็นว่าเป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ นอกจากนี้ยังมีงานในกลุ่มสนทนาอีก ๒ เรื่อง ได้แก่ การสนทนากับพระ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม, (๑๙)-(๒๓).

มหาโกฏิฐิตะเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของอายตนะภายนอกและอายตนะภายใน^๒ การสนทนากับ พระอุปัชฌาย์เกี่ยวกับการตรีกายตนะทั้งปวงเป็นเหตุให้อินทรีย์แปรรวณ^๓ ประโยชน์จากการแสดง ธรรมเกี่ยวกับชีวิตช่วยให้ผู้ฟังโดยเฉพาะผู้ฟังที่เป็นผู้ป่วยหนัก* เกิดความเข้าใจ ทำให้เห็นว่าธรรม ทั้งปวงเกิดขึ้นจากอายตนะ ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์เจ็บปวด เกิดปัญญาซึ่งเป็นปัจจัยให้จตุต ธิปฏิสนธิในภพภูมิที่ดี หรือบรรลุดุริยธรรม

๒. ลักษณะของชีวิต

คำสอนเรื่องลักษณะชีวิตหรือไตรลักษณ์^{**} เป็นคำสอนที่เน้นเรื่องความเปลี่ยนแปลง ของชีวิต เช่น การเกิดแก่เจ็บตาย อันเป็นสภาพที่ทุกคนต้องประสบและชี้ให้เห็นจริงได้ชัดเจน จึงเป็นคำสอนที่เหมาะสมกับผู้ที่เป็นมิชฌาธิกฐิต โดยเฉพาะผู้ที่เห็นว่าโลกเที่ยงหรือเห็นว่าในโลกนี้ มี ความสวยงามคงที่ เช่น ในคัมภีร์ธัมมปัททฐกถา พระพุทธเจ้าทรงนำเรื่องไตรลักษณ์มาโปรดพระ นางรูปนันทาซึ่งทรงมัวเมาในความงามของพระนาง^๔ อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่างานนิพนธ์ของ พระสารีบุตรไม่มีเนื้อหาเกี่ยวกับลักษณะของชีวิต หรือ ไตรลักษณ์ รวมทั้งไม่มีเรื่องพระสารีบุตร ปรารถนาปฏิญญาของสมณพราหมณ์ต่างๆ^{***} เนื้อหาของงานแสดงว่าผู้ฟังส่วนใหญ่เข้าใจคำสอนในพุทธ ศาสนามาพอสมควร เพียงแต่ยังเข้าใจผิดบางอย่าง และต้องการความถูกต้อง เรื่องนี้น่าจะ ชี้ให้เห็นบทบาทของพระสาวกซึ่งเน้นการสอนเพื่อให้เข้าใจธรรม แตกต่างจากพระพุทธเจ้าซึ่งทรง

^๒ ส.สพ. ๑๘/๗๗๑/๔๖๗.

^๓ ส.สพ. ๑๘/๗๗/๔๘.

* ผู้ป่วยหนักในที่นี้คือ พระฉันทะ และอนาถปิณฑิกเศรษฐี

** คำว่าไตรลักษณ์เป็นคำที่อยู่ในชั้นอรรถกถา ในพระไตรปิฎก ไตรลักษณ์ เป็นคำสอนที่พระพุทธเจ้า ทรงเรียกว่า ธรรมนิยาม เป็นธรรมทรงตรัสถึงเพียงครั้งเดียว ในที่อื่นๆ ทรงกล่าวถึงไตรลักษณ์พร้อม กับปัจจุสมุปบาท ซึ่งเป็นธรรมที่เกี่ยวกับความเป็นเหตุปัจจัยของธรรม (ดูเพิ่มเติม มหานิทานสูตร ที.ม. ๑๐/๕๗/๖๕) พระพรหมคุณาภรณ์อธิบายว่า ทั้งไตรลักษณ์และปัจจุสมุปบาทจริงๆแล้วเป็นกฎเดียวกัน เพียงแต่อธิบายคนละแนว ไตรลักษณ์มุ่งแสดงลักษณะของสรรพสิ่งซึ่งปรากฏให้เห็นตามอาการที่เปลี่ยนแปลงไป ตามหลักปัจจุสมุปบาท ในขณะที่ปัจจุสมุปบาทมุ่งแสดงความสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยของสรรพสิ่งซึ่งสืบต่อกัน เป็นกระแส ดังนั้น กฎธรรมชาติที่เรียกว่าไตรลักษณ์จึงไม่ใช่ของใหม่ เพียงแต่เป็นผลที่เกิดขึ้นของความสัมพันธ์ ตามเหตุปัจจัยเท่านั้น

^๔ ธัมมปัททฐกถา ทูติโย ภาค. หน้า ๑๑๗.

*** ผู้ที่ปรารถนาปฏิญญาของบรรดาสมณพราหมณ์ต่างๆ คือ พระพุทธเจ้า ดังที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ ใน สิลขันธวรรค ที่ฌนิกาย พระไตรปิฎกเล่มที่ ๙

สอนเพื่อปราบทมิฬของบุคคลที่ขัดแย้งกับหลักการพระพุทธศาสนา เช่น เชื่อว่าไม่มีกรรมและผลของกรรม ความเชื่อเรื่องการฆ่าสัตว์เพื่อบูชายัญ เป็นต้น

๓. ความเป็นไปของชีวิต

งานนิพนธ์ที่เกี่ยวกับความเป็นไปของชีวิตมีมากถึง ๒๑ เรื่อง ส่วนใหญ่เป็นงานกลุ่มสนทนาธรรม(๒๐ เรื่อง) โดยเฉพาะการสนทนากับพระมหาโกฏฐิตะ (๘ เรื่อง) กับพระภิกษุอื่นๆ (๗ เรื่อง) และปริพาชก (๒ เรื่อง) งานแสดงธรรมมีเพียง ๑ เรื่อง คือเรื่องเกี่ยวกับสัญญาชนภายในและสัญญาชนภายนอก^๕ กลุ่มอธิบายธรรมมี ๓ เรื่อง ได้แก่ อธิบายอริยสัจ ๔^๖ ความเป็นไปของชีวิตสัมพันธ์กับคำอธิบายทุกเรื่องในพระพุทธศาสนา เช่นเรื่องกรรม ผลของกรรม เรื่องการบรรลุมรรณธรรม เป็นต้น

เรื่องการเกิดและการไม่เกิดเป็นประเด็นที่กล่าวถึงมากที่สุดเรื่องหนึ่ง(๔เรื่อง) เพราะหากไม่เข้าใจมโนทัศน์เรื่องความเป็นไปในชีวิตตามคำสอนของพระพุทธเจ้าก็อาจทำให้เข้าใจเรื่องการเกิดและการไม่เกิดไขว้เขว ทำให้เข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นอุจเฉททมิฬและสัสสตทมิฬได้ดังที่พระยมกเข้าใจว่าพระอรหันต์ปรินิพพานแล้วจะไม่เกิดอีก^๗ พระสารีบุตรได้ชี้แจงให้เห็นว่ามโนทัศน์ของคำว่าเกิดสัมพันธ์กับความเห็นว่ามีตัวตน จึงต้องเข้าใจความเป็นเหตุปัจจัยให้ถูกต้องก่อน แล้วจึงจะเข้าใจมโนทัศน์เรื่องการเกิดและไม่เกิดในพระพุทธศาสนา

๔. ธรรมที่เป็นจุดมุ่งหมายของการศึกษาเพื่อความพ้นทุกข์

งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในกลุ่มนี้มี ๑๖ เรื่อง รองลงมาจากธรรมที่แสดงความเป็นไปของชีวิต เป็นงานในกลุ่มสนทนาธรรม (๑๒ เรื่อง) ทั้งกับพระเถระด้วยตนเองและกับนักบวชนอกศาสนา งานนิพนธ์ส่วนใหญ่เป็นการสนทนาระหว่างพระสารีบุตรกับพระพุทธเจ้าและพระเถระหลายรูปโดยเฉพาะพระเถระที่มีปัญญามากเช่น พระปุลณณมันตานีบุตร^๘ พระมหาโกฏฐิตะ^๙ เหตุที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกซึ่งเป็นพระอริยบุคคลนิยมสนทนาธรรมหัวข้อนี้ อาจ

^๕ อ.พ.ท. ๒๐/๒๔๑/๘๐. สัญญาชนหมายถึงกิเลสที่เป็นเหตุให้เวียนว่ายตายเกิด

^๖ ม.อ. ๑๔/๖๙๘/๔๔๘.

^๗ ส.ข. ๑๗/๑๙๘/๑๓๒.

^๘ ม.อ. ๑๔/๒๙๒/๒๘๕.

^๙ อ.พ.ต.ก. ๒๐/๔๖๐/๑๔๘, อ.พ.น.ว.ก. ๒๓/๒๑๗/๓๙๖.

เป็นเพราะเป็นหัวข้อทำให้ผู้สนทนาปิติอิมโอบใจ เช่น อนาคตปิณฑกเศรษฐ์ซึ่งได้ฟังธรรมจากพระสารีบุตรให้ระลึกถึงธรรมของพระโสดาบันที่มีอยู่ในตนขณะป่วยอยู่เกิดปิติถึงกับหายป่วย^{๑๐} นอกจากนี้ เรื่องของพระอรียบุคคลในพระพุทธศาสนายังเป็นประเด็นที่สมณพราหมณ์อื่นสนใจ เช่น สามัญชนกปริพาชกและชัมพูชาทกปริพาชก^{๑๑} ทั้งสองสนใจความหมายของพระนิพพานในพระพุทธศาสนาซึ่งแตกต่างจากนิพพานในลัทธิของตนเอง

๓.๑.๑.๒ มัชฌิมาปฏิปทา

คำสอนที่เกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ในพระพุทธศาสนา หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ให้บรรลุถึงความดับทุกข์^{๑๒} ได้แก่ มรรคมงคล ๘ ซึ่งในแง่ของระบบปฏิบัติก็คือ ไตรสิกขา^{๑๓} ไตรสิกขาประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา นอกจากนี้ยังมีธรรมอีกข้อหนึ่งที่ควรผนวกรวมอยู่ในธรรมกลุ่มมัชฌิมาปฏิปทาด้วย คือ บุพภาคแห่งการศึกษาซึ่งเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติทางสายกลาง และ คำสอนที่รวมทุกองค์ประกอบเข้าด้วยกัน กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยจำแนกเนื้อหาเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทาออกเป็น ๕ กลุ่ม ได้แก่ (๑)ธรรมในระดับบุพภาคหรือเบื้องต้นแห่งการศึกษา (๒)ศีล (๓)สมาธิ (๔)ปัญญา ซึ่งเป็นทางปฏิบัติให้เข้าถึงความพ้นทุกข์ และ(๕)ธรรมที่ประมวลรวมทั้งศีล สมาธิ ปัญญา เข้าไว้ด้วยกัน

๑. เรื่องบุพภาคแห่งการศึกษา

บุพภาคแห่งการศึกษาเป็นองค์ประกอบภายนอกและเป็นพื้นฐานของสัมมาทิฏฐิ ในที่นี้หมายถึง การมีกัลยาณมิตรที่คอยชี้แจงแนะนำให้ละเลิกสิ่งที่ไม่ดี และทำสิ่งที่ถูกต้องเป็นผลดีต่อตัวผู้^{๑๔} งานนิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับบุพภาคแห่งการศึกษามีจำนวน ๔ เรื่องแสดงให้เห็นว่า พระสารีบุตรเห็นว่าธรรมกลุ่มนี้มีความสำคัญ ละเลยไม่ได้เพราะเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรมขั้นสูง ครั้งหนึ่ง พระสารีบุตรเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลค่าปรารภว่า การเป็นผู้มีมิตรสหายดี ถือ

^{๑๐} ส.ม. ๑๙/๑๕๔๙/๔๗๙.

^{๑๑} ส.สพ. ๑๘/๔๙๗/๓๑๐, ส.สพ. ๑๘/๕๑๓/๓๒๑.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม, หน้า ๕๗๐.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๘.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒๗. ส่วน “องค์ประกอบภายใน” คือ โยนิโสมนสิการซึ่งผู้วิจัยจัดอยู่ในกลุ่มปัญญา (หัวข้อที่ ๓.๒.๑.๔)

ว่าเป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงรับรองและทรงเสริมว่า การเป็นผู้มีมิตรดีเป็นปัจจัยให้ผู้นั้นเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำให้พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ^{๑๕}

กัลยาณมิตรที่พระสารีบุตรแสดงและอธิบายทุกเรื่องมีแนวคิดคล้ายกัน ในความเห็นของพระสารีบุตร กัลยาณมิตรเป็นทั้งผู้จริง คือศึกษาและปฏิบัติธรรมจนได้ผลกับตนเองแล้ว และสามารถแนะนำผู้อื่นได้ นอกจากนี้ ยังต้องมีความสามารถในการพูดด้วย^{๑๖} ผู้ฟังจึงจะเข้าใจและได้รับประโยชน์จากกัลยาณมิตรอย่างแท้จริง

นอกจากนั้น พระสารีบุตรยังเห็นว่าผู้ฟังต้องพร้อมรับคำสอนของกัลยาณมิตรด้วย เช่น เคารพครูอาจารย์ ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน ตั้งใจละอกุศลธรรมต่างๆ ถ้ามสิ่งที่มีประโยชน์^{๑๗} ใส่ใจธรรมที่ได้ศึกษานั้นจนสามารถจดจำได้แม่นยำ^{๑๘} ทั้งหมดแสดงว่า ในทัศนะของพระสารีบุตร ความตั้งใจ ความขยันหมั่นเพียรในการศึกษา การท่องจำ และเฝ้าหาความรู้กับท่านผู้รู้เป็นบันไดขั้นหนึ่งที่ทำให้ผู้นั้นสามารถเรียนและทรงจำพุทธวจนะ และบรรลุธรรมได้ โดยไม่จำเป็นว่าจะต้องฉลาดหรือเรียนรู้ได้รวดเร็วแต่อย่างใด

๒. เรื่องศีล

ศีลหมายถึงความสำรวมทางกายและ วาจา เป็นพื้นฐานของการบรรลุธรรมขั้นสูง พระสารีบุตรสอนว่าเมื่อศีลไม่บริสุทธิ์ก็ไม่สามารถพัฒนาตนเองในด้านอื่นได้^{๑๙} และหากภิกษุต้องอาบัติขึ้นมาก็คควรจะยอมรับแสดงอาบัตินั้นแก่สงฆ์ด้วยความบริสุทธิ์ใจ พระสารีบุตรจึงดำหนิ

^{๑๕} ส.ม. ๑๙/๘/๓. ในพระสูตรใกล้เคียงกันนี้ พระพุทธเจ้าทรงถามคำถามเดียวกันเพื่อทดสอบพระอานนท์ แต่พระอานนท์ทูลตอบผิด พระพุทธเจ้าจึงทรงแก้ไขความเข้าใจให้ถูกต้อง เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าพระสารีบุตรมีปัญญามาก ไม่ละเลยเรื่องสำคัญที่ดูเหมือนเล็กน้อยเช่นนี้

^{๑๖} อจ.อุฎฺฐก. ๒๓/๑๗๕/๓๔๐.

^{๑๗} อจ.ปญฺจก. ๒๒/๑๖๕/๒๑๓.

^{๑๘} อจ.อุฎฺฐก. ๒๒/๓๒๒/๔๐๓.

๑. แสดงธรรมที่ได้เล่าเรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร
๒. สอนธรรมที่ได้เล่าเรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร
๓. สาธยายธรรมที่ได้เล่าเรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร
๔. พิจารณาตรึกตรองธรรมที่ได้เล่าเรียนมา
๕. จำพรรษาในอาวาสเดียวกับพระเถระผู้รู้พระไตรปิฎก
๖. สนทนาธรรมกับพระเถระนั้นเพื่อให้ท่านอธิบายขยายความข้อธรรมที่ยังสงสัย

^{๑๙} อจ.ปญฺจก. ๒๒/๑๖๘/๒๒๓.

ภิกษุที่ไม่บริสุทธิ์ใจและมีมานะขณะแสดงอาบัติ^{๒๐} แสดงให้เห็นว่าพระสารีบุตรมองว่าภิกษุควรรักษาศีลให้บริสุทธิ์ และสำรวมใจยอมรับความผิดที่เกิดขึ้นโดยไม่มีทิฐิ

ครั้งหนึ่ง พระสารีบุตรได้แสดงว่า พระภิกษุทุกรูปไม่ว่าจะเป็นพระป่าหรือพระบ้านต้องตระหนักว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของสงฆ์ หน้าที่สำคัญของพระภิกษุคือต้องศึกษาพระธรรมวินัย และตอบคำถามแก่ผู้สงสัยได้^{๒๑} คำสอนดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ในทัศนะของพระสารีบุตร ศึกษบทหรือศีลเป็นข้อปฏิบัติที่เพียงพอแล้วสำหรับพระภิกษุ บุคลิกของพระสารีบุตรไม่ใช่พระป่าหรือพระนักปฏิบัติถืออุคตควัตร^{๒๒}

๓. เรื่องสมาธิ

พระสารีบุตรถือว่า สติและสมาธิเป็นธรรมหนึ่งที่ต้องเจริญ^{๒๓} เพราะเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรมขั้นสูง พระสารีบุตรได้รับคำสรรเสริญว่าเป็นผู้ที่สำรวมจิตได้ยอดเยี่ยม เมื่อจิตเกิดธรรมใดก็ตามก็สามารถตระหนักรู้ได้ตลอด ซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระสารีบุตรมีสติ สมาธิและปัญญาควบคู่กันโดยตลอด

^{๒๐} ม.ญ. ๑๒/๕๗-๕๙/๔๖-๔๗.

^{๒๑} ม.ม. ๑๓/๒๑๗-๒๑๘/๒๑๙.

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๕๖.

อุคตควัตร ๑๓ องค์คุณเครื่องสลัดหรือกำจัดกิเลส ๑๓ อย่าง ได้แก่

๑. บังสุกุลิกังคะ องค์แห่งผู้ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร
๒. เตจวีริกังคะ องค์แห่งผู้ถือทรงเพียงผ้าไตรจีวรเป็นวัตร
๓. ปิณฑปาตีกังคะ องค์แห่งผู้เที่ยวบิณฑบาตรเป็นวัตร
๔. สปัตนจาริกังคะ องค์แห่งผู้เที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเป็นวัตร
๕. เอกาสนิกังคะ องค์แห่งผู้ถือนั่งฉัน ณ อาสนเดียวเป็นวัตร คือ ฉันวันละ ๑ มื้อ
๖. ปัตตปิณฑิกังคะ องค์แห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร
๗. ขลุปัจฉัจตติกังคะ องค์แห่งผู้ถือห้ามภักตร์ที่ถวายภายหลังเป็นวัตร
๘. อารัญญิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ป่าเป็นวัตร
๙. รุกขมูลิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร
๑๐. อัปโภกาลิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ที่แจ้งเป็นวัตร คือ ไม่อยู่ใต้ร่มไม้ ชายคาเรือน
๑๑. ไสสานิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ในป่าช้าเป็นวัตร
๑๒. ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ในเสนาสนะที่มีผู้จัดให้
๑๓. เนลัชชิกังคะ องค์แห่งผู้ถือการนั่งเป็นวัตร อยู่ด้วยอิริยาบถ ๓ ยืน เดิน นั่ง ยกเว้นนอน

^{๒๓} ที.ปา ๑๑/๓๗๙/๒๙๐.

งานกลุ่มแสดงธรรมเรื่องสมาธิของพระสารีบุตรเป็นสมาธิขั้นพื้นฐาน ซึ่งเป็นหลักให้ภิกษุสามารถปฏิบัติธรรมขั้นสูงได้ต่อไป เช่น ข้อปฏิบัติในการอยู่ป่าตามลำพัง^{๒๔} การหลีกเลี่ยงนิวรรณ์ ๕ อันเป็นธรรมที่กัณฐิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม ทำให้จิตเศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง^{๒๕} ผลของการได้ฌาน^{๒๖} ส่วนงานในกลุ่มสนทนาธรรม (๕ เรื่อง)เป็นการสนทนาและตอบปัญหาผู้ที่สงสัยเรื่องวิปัสสนาซึ่งเป็นสมาธิในพระพุทธศาสนา เช่น ผลของการเจริญสติปัฏฐาน การทำสมาธิโดยกำหนดพระนิพพานเป็นอารมณ์^{๒๗} หัวข้อเหล่านี้เป็นการปฏิบัติธรรมขั้นสูงไม่ใช่เรื่องที่พระสารีบุตรยกมาแสดงแก่พระภิกษุสงฆ์ เว้นแต่จะมีผู้สงสัยถาม

๔. เรื่องปัญญา

ในพระพุทธศาสนา ปัญญาเป็นธรรมสำคัญที่ทำให้บุคคลสามารถตัดกิเลส^{๒๘} งานนิพนธ์กลุ่มแสดงธรรมเกี่ยวกับปัญญามีจำนวนมากถึง ๑๑ เรื่อง แสดงว่า พระสารีบุตรเน้นความสำคัญของการมีปัญญามากเป็นพิเศษ อาจเป็นเพราะพระสารีบุตรเห็นว่า การเจริญปัญญาเป็นแนวทางที่บรรลุธรรมได้ง่ายและเร็วที่สุด^{๒๙} จึงสนับสนุนให้พระภิกษุเจริญปัญญา งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปัญญาเน้นที่หลักการพิจารณาธรรม ซึ่งผู้วิจัยจำแนกเนื้อหาเป็น ๒ กลุ่ม ดังนี้

๑. หลักการให้รู้ว่า ตนเองจัดอยู่ในพวกเจริญขึ้น หรือ เสื่อมลง

พระสารีบุตรให้ความสำคัญกับการมีปัญญารู้จักทางที่ดีที่ชั่ว พระสูตรที่อยู่ในกลุ่มนี้ มีจำนวนมากถึง ๗ เรื่อง เนื้อหากล่าวถึงบุคคล ๒ กลุ่มได้แก่ ผู้เจริญ และผู้เสื่อม และธรรมที่ทำให้ทั้ง ๒ กลุ่มแตกต่างกัน เช่น ความเป็นผู้มีศรัทธาหรือไม่มีศรัทธา^{๓๐} ธรรมที่ทำให้เคลื่อนหรือไม่

^{๒๔} ชุ.สุ. ๒๕/๔๒๓/๕๒๐.

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม (กรุงเทพฯ: เอส อาร์ พรินติ้งแมสโปรดักส์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๗. นิวรรณ์ ๕ ได้แก่ กามฉันทะ(ความพอใจในกาม) พยาบาท(ความโกรธเคือง) ถีนมิทธะ(ความง่วงเหงาหาวนอน) อุทธัจจกุกกัจะ(ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ) และวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย)

^{๒๖} อัง.ฉก. ๒๒/๓๑๒/๓๘๐.

^{๒๗} อัง.ทส. ๒๔/๗/๑๐, อัง.ทส. ๒๔/๒๑๔/๓๔๓, อัง.ทส. ๒๔/๒๒๗/๓๘๗.

^{๒๘} ส.นิ. ๑๖/๙๘/๕๖.

^{๒๙} อัง.จตุก. ๒๑/๑๖๗/๒๐๗.

^{๓๐} อัง.ทส. ๒๔/๖๗/๑๓๑, อัง.ทส. ๒๔/๖๘/๑๓๔.

เคลื่อนจากพระสัทธรรม^{๓๑} ความเป็นผู้มีอกุศลมูลหนาแน่นและไม่มีปัญญา^{๓๒} เป็นต้น เพื่อให้ภิกษุสำรวจว่าตนเองอยู่ในกลุ่มใด เมื่อรู้จักตัวเองแล้ว ก็จะสามารถเลือกทางเดินที่ถูกต้องเหมาะสม พระสารีบุตรเปรียบเทียบผู้มีปัญญารู้จักตัวเองเหมือนภาชนะทองที่เมื่อรู้ว่าหม่นหมองก็นำไปขัดสีและวางไว้ในที่ที่ไม่มีละอองจับ ทำให้ภาชนะทองผ่องใสตลอดไป ในขณะที่ผู้ไม่มีปัญญาไม่รู้จักตัวเอง ก็อาจทำให้ประมาทละเลยการฝึกฝนอบรมตนทำให้เสื่อมลงได้ เหมือนภาชนะทองที่แม้จะผ่องใส แต่ไม่รู้จักขัดสีและปล่อยวางทิ้งไว้ในที่มีละออง ภาชนะนั้นก็หม่นหมองลงได้ในที่สุด^{๓๓}

๒. หลักการให้รู้ว่า ทางใดเป็นทางเดินที่ถูกต้องของตน

พระสารีบุตรสอนหลักการพิจารณาลักษณะของกุศลธรรมอันเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรมชั้นสูง เช่น หลักการของสัมมาทิฐิ พระสารีบุตรแสดงลักษณะของบุคคลที่เรียกว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฐิไว้ถึง ๑๕ อย่าง^{๓๔} สอนให้รู้จักวิธีเลือกเสพบุคคลและปัจจัยที่เหมาะสมโดยพิจารณาความเจริญหรือความเสื่อมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นเป็นเกณฑ์^{๓๕} สอนวิธีคิดเพื่อหลีกเลี่ยงการกระทำอันเป็นทางที่นำไปสู่ความเสื่อม เช่น วิธีคิด ๕ อย่างเพื่อระงับความโกรธด้วยการมองที่คุณความดีของบุคคลที่เป็นต้นเหตุของความโกรธ เป็นต้น^{๓๖}

กล่าวโดยสรุป แนวทางเจริญปัญญาในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรเน้นการพิจารณาตนเองและสิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัวเป็นสำคัญ เพื่อความสำรวมระวังตนและเป็นหลักในการเลือกทางเดินที่ถูกต้อง คำสอนเรื่องปัญญาจึงสัมพันธ์กับเรื่องศีลและสมาธิ เพราะเมื่อมีปัญญาพิจารณา ก็ต้องมีสติให้ปัญญานั้นเกิดขึ้นต่อเนื่อง เมื่อปัญญาและสติเกิดต่อเนื่องก็ย่อมจะเกิดความสำรวมระวังทางกายวาจาใจด้วย

^{๓๑} อัง.อุฎฺฐก. ๒๓/๑๗๔/๓๓๗.

^{๓๒} อัง.จตุก. ๒๑/๑๕๘/๑๙๓.

^{๓๓} ม.มู. ๑๒/๕๓/๔๒.

^{๓๔} ม.มู. ๑๒/๑๑๐/๘๕.

^{๓๕} อัง.นวก. ๒๓/๒๑๐/๓๗๙. พระสูตรกลุ่มอธิบายที่มีเนื้อหาเหมือนกันคือ เสวิตัพพาเสวิตัพพุทธม.อุ. ๑๔/๑๙๘/๑๕๕.

^{๓๖} อัง.ปญจก. ๒๒/๑๖๒/๒๐๗.

๕. บุพภาคแห่งการศึกษา-ศีล-สมาธิ-ปัญญา

นอกจากเนื้อหาที่เน้นด้านใดด้านหนึ่งทั้ง ๓ ทาง มีพระสูตรหลายเรื่องที่ยोगธรรมชั้นพื้นฐานทุกเรื่องเข้าด้วยกันเพราะทั้งหมดเป็นทางปฏิบัติที่สัมพันธ์กัน เช่น การคบและฟังคำสอนของสัตบุรุษ มีโยนิโสมนสิการ และการปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรมเป็นองค์ธรรมที่ทำให้บรรลุโสดาปัตติผล^{๓๗} งานนิพนธ์พระสารีบุตรในหัวข้อ ๑-๔ ที่ผ่านมาได้แสดงให้เห็นคำสอนของพระสารีบุตรที่พยายามเน้นการสอนวิธีการให้ภิกษุสามารถก้าวจากความเป็นปุถุชนสู่ความเป็นพระอริยบุคคลขั้นต้น โดยเริ่มต้นจากการมีพื้นฐานที่ดี คือ มีกัลยาณมิตร และมีความพร้อมและทัศนคติที่ดีในการศึกษาและทรงจำ จากนั้น แต่ละคนจึงพัฒนาตามแนวทางของตัวเอง เช่น เน้นด้านการเจริญปัญญาหรือ เน้นการเจริญสมาธิ

จะเห็นได้ว่า เนื้อหาคำสอนของพระสารีบุตรมีหลากหลายยกเว้นเรื่องไตรลักษณ์ ส่วนใหญ่มีเนื้อหาอยู่ในกลุ่มมัชฌิมาปฏิปทา ไตรสิกขา หรือ มรรคมืองค์ ๘ เป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์^{๓๘} ทำให้ปุถุชนบรรลุธรรม มีพระโสดาบัน เป็นต้น ประเภทของงานนิพนธ์เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับกลุ่มเนื้อหา งานกลุ่มแสดงธรรมเน้นที่การปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ ส่วนงานกลุ่มสนทนาธรรมส่วนใหญ่เป็นมัชฌิมาธรรมเทศนา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะคำสอนเพื่อความพ้นทุกข์เหมาะกับคนทุกกลุ่ม ในขณะที่มัชฌิมาธรรมเทศนา พระสารีบุตรจะเน้นที่การสนทนาเพื่อมุ่งอธิบายส่วนที่ผู้ฟังสนใจ หรือ สงสัย การอธิบายทำให้เกิดการถามตอบ และมีประโยชน์แก่ผู้ที่อยู่ในสถานการณ์นั้นด้วย

งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรจึงเป็นเครื่องยืนยันความสามารถและศักยภาพของสรรพคุณของพระพุทธเจ้าและหลายๆท่านที่กล่าวว่า พระสารีบุตรเป็นกัลยาณมิตร^{๓๙} คือเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชักจูง เป็นตัวอย่างให้ดำเนินไปตามทางที่ถูกต้อง^{๔๐} เป็นพระอัครสาวกที่สามารถสอนให้บุคคลบรรลุโสดาปัตติผล^{๔๑} และเป็นผู้เดียวในโลกที่สามารถหมุนพระธรรมจักรอย่างพระพุทธเจ้าทรงหมุน^{๔๒}

^{๓๗} ส.ม. ๑๙/๑๔๒๗/๔๓๔.

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๗๑.

^{๓๙} ชู.เถร. ๒๖/๓๙๗/๔๐๗.

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม, หน้า ๖๒๓.

^{๔๑} ม.อุ. ๑๔/๖๙/๔๕๐.

^{๔๒} อัง.เอกก. ๒๐/๑๔๕/๓๐.

๓.๑.๒ เนื้อหาเผยแผ่พระธรรมคำสอน

เนื้อหาเผยแผ่คำสอนเป็นงานที่พระสาวรีบุตรแสดงแก่พระภิกษุสงฆ์เท่านั้น แสดงให้เห็นว่า ในทัศนะของพระสาวรีบุตร การเผยแผ่และสืบทอดพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นหน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ พระสูตรที่มีเนื้อหาเผยแผ่พระธรรมคำสอนมีทั้งหมด ๓ เรื่อง เป็นพระสูตรที่แนะนำการตอบปัญหาธรรมอีก ๑ เรื่อง และรวบรวมจัดหมวดหมู่ธรรม ๒ เรื่อง ดังนี้

๔.๒.๒.๑ แนะนำการตอบปัญหาธรรม

พระสาวรีบุตรสนับสนุนให้ภิกษุมีบทบาทเป็นหลักในการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธศาสนา เนื้อหาในเทวทหสูตร แสดงให้เห็นทัศนะของพระสาวรีบุตรว่า ไม่ว่าภิกษุสงฆ์จะจำพรรษาในที่ใด ต้องสามารถตอบปัญหาที่เกี่ยวข้องกับพระธรรมวินัยได้ พระสาวรีบุตรได้ทดลองถามคำถามกับพระภิกษุกลุ่มใหญ่ที่จะไปจำพรรษาที่อื่นว่า หากมีผู้ถามว่า “พระพุทธเจ้าทรงสอนอะไร?” จะตอบอย่างไร?^{๔๓} วิธีการที่พระสาวรีบุตรเสนอแสดงให้เห็นว่า ผู้แสดงธรรมต้องรู้วิธีการตอบคำถามที่กระตุ้นความสนใจของผู้ฟังอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งเข้าสู่ธรรมที่ต้องการเสนอ คำแนะนำของพระสาวรีบุตรแสดงให้เห็นประสบการณ์ด้านการเป็นผู้เผยแผ่พระศาสนา รู้วิธีสนทนาธรรมกับนักบวชนอกพระพุทธศาสนา หรือผู้ที่ไม่รู้จักคำสอนของศาสนาหนึ่งๆ คือ ควรเสนอประเด็นที่จำเป็นก่อน คือ คำสอนสำคัญและเหตุผลที่แสดงคำสอนนั้น ในขณะที่เดียวกันก็ต้องตอบให้กระตุ้นความสนใจของผู้ฟังให้อยากรู้อยากเห็นต่อไปด้วย

๔.๒.๒.๒ การรวบรวมจัดหมวดหมู่พระธรรม

ผลงานของพระสาวรีบุตรที่มีลักษณะเป็นหมวดหมู่ธรรมมี ๒ เรื่อง คือ สังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรลำดับที่ ๓๓ และ ๓๔ ของทีฆนิกาย ทั้ง ๒ เรื่องประมวลหลักธรรมโดยใช้จำนวนองค์ธรรมเป็นหลักในการรวบรวมโดยเริ่มต้นจากหมวดแรกรวบรวมธรรมที่มีจำนวน ๑ ข้อ ไปจนถึง หมวดสุดท้ายซึ่งรวบรวมธรรมที่มีจำนวน ๑๐ ข้อ ธรรมที่พระสาวรีบุตรรวบรวมเป็นหัวข้อธรรม ประกอบด้วยรายละเอียดสั้นๆ ถึงกระนั้นก็ยังมีความใหญ่เมื่อเปรียบเทียบกับพระสูตรอื่นๆในทีฆนิกาย เพราะได้ประมวลคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนาทั้งหมดไว้ กล่าวคือ สังคีตีสสูตร รวบรวมธรรมที่พระสาวรีบุตรเห็นว่าจำเป็นต่อการสืบทอดพระศาสนา* ส่วนทสุตตรสูตร มีเนื้อหารวบรวมธรรมที่จำเป็นสำหรับการศึกษาปฏิบัติทุกชั้นตอนเพื่อความพ้นทุกข์

^{๔๓} ส.ข. ๑๗/๗/๘. พระสาวรีบุตรขณะที่เป็นบริพาชกก็ถามพระอัสสชิด้วยคำถามเดียวกันนี้

* ดูเหตุผลของสาวรีบุตรก่อนแสดงและหลังแสดงธรรมแต่ละหมวดในสังคีตีสสูตร

ความแตกต่างที่สำคัญของพระสูตรทั้ง ๒ เรื่อง อยู่ที่รูปแบบของพระสูตรทั้ง ๒ เรื่อง ทศตรสูตร มีการจำแนกตามคุณสมบัติของธรรม ๑๐ ประการในแต่ละหมวดด้วย พระสูตรทั้งสองมีลักษณะเป็นมาติกาหรือหัวข้อธรรมแม่บท และรายละเอียดสั้นๆ ซึ่งไม่ปรากฏว่ารูปแบบเช่นนี้มีในพระสูตรอื่น นักวิชาการส่วนใหญ่จึงสันนิษฐานว่าพระสูตรทั้งสองเรื่องเป็นงานที่อาจเพิ่มเติมเข้าไปภายหลัง^{๔๔}

ผู้วิจัยเห็นว่า อาจเป็นไปได้ที่รูปแบบของพระสูตรทั้งสองเป็นผลจากเจตนาที่จะรักษาพระธรรมวินัย เพราะพระสารีบุตรแสดงเจตนาที่จะรักษาคำสอนของพระพุทธเจ้าให้มั่นคงหลายครั้ง ครั้งหนึ่งพระสารีบุตรได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้าถึงเหตุที่ทำให้พระศาสดาดำรงอยู่ได้ไม่นาน และดำรงอยู่ได้นาน พระพุทธเจ้าทรงตอบข้อคำถามดังกล่าวว่า พระศาสดาที่ดำรงอยู่ไม่นาน ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยหลายอย่าง^{๔๕} ข้อหนึ่งที่สำคัญคือ การคงอยู่หรืออันตรายไปของพระสาวกมีส่วนในการดำรงอยู่ของพระศาสนา พระสารีบุตรเคยกราบทูลให้พระพุทธเจ้าบัญญัติพระวินัยแต่ทรงปฏิเสธเพราะยังไม่มีภิกษุประพฤติเสื่อมเสีย ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงเสนอให้ภิกษุ่วมกันสังคายนาพระธรรมวินัย^{๔๖} ดังนั้น เมื่อเกิดเหตุวิวาทในภุมมิกนิครนถ์เป็นตัวอย่าง จึงเป็นโอกาสสำคัญที่พระสารีบุตรจะประมวลคำสอนทั้งหมดแก่พระสงฆ์ทันที

แบบแผนของการจัดหมวดหมู่ที่พระสารีบุตรเสนอเห็นได้ชัดว่า เป็นการจัดการหลักธรรมให้ทรงจำได้ง่ายและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อรับมือกับความขัดแย้งที่อาจเกิดขึ้นได้ในหมู่พุทธบริษัท พระสารีบุตรได้แสดงธรรมที่จัดเป็นหมวดหมู่ และชักชวนให้ภิกษุสงฆ์สวดทานธรรมที่

^{๔๔} Winternitz, *A History of Indian Buddhism*, p.47 ; Oskar Von Hinüber, *A handbook of Pali Literature*, p.32 :- It seems that the last two parts are **secondary additions** to the collection of long texts. นอกจากนี้ สีนีโอเบอร์ยังเชื่อว่าพระสูตรทั้งสองเรียบเรียงขึ้นภายหลังปิดท้ายพระธรรมที่รวบรวมไว้ในทีฆนิกายซึ่งมีพระสูตร(ประมาณ) ๓๐ เรื่อง โดยเปรียบเทียบกับเรื่องการสังคายนา ๒ ครั้งที่ปิดท้ายคัมภีร์มหาวรรคและจุฬาวรรคซึ่งแต่ละคัมภีร์มี ๑๐ วรรค

^{๔๕} วิ.มหา. ๑/๗/๑๒

๑. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ทรงชวนชวายเป็นแสดงธรรมโดยพิสดารแก่พระสาวก
๒. นวักศัตตฤศาสน์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นมีน้อย
๓. พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นมิได้ทรงบัญญัติสิกขาบท
๔. พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นมิได้ทรงแสดงพระปาติโมกข์
๕. อันตรธานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น
๖. อันตรธานของพระสาวกผู้ตรัสรู้ตามของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น

^{๔๖} ที.ปา. ๑๑/๑๐๘/๑๓๙.

แสดงโดยพร้อมเพรียงกัน* หลังจากแสดงจบพระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญวิธีการ** และทรงรับรอง ภาษิตนั้น ส่วนทศตตรสูตรเป็นการแสดงธรรม^{๔๗}ที่ประยุกต์วิธีการของสังคีตสูตรมาใช้ โดย จำแนกธรรมแต่ละหมวดเป็นหัวข้อธรรมแม่บทตามวิธีศึกษาปฏิบัติ ๑๐ อย่าง ได้แก่

๑. พหุุปกาโร ธมฺโม ธรรมที่มีอุปการะมาก
๒. ภาเวตพุโพ ธมฺโม ธรรมที่ควรเจริญ
๓. ปริญฺเวยโย ธมฺโม ธรรมที่ควรกำหนดรู้
๔. ปหาตพุโพ ธมฺโม ธรรมที่ควรละ
๕. หานภาคิโย ธมฺโม ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม
๖. วิเสสภาคิโย ธมฺโม ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ
๗. ทุบุปฏิวิชิโธ ธมฺโม ธรรมที่แทงตลอดได้ยาก
๘. อุบุปาเทตพุโพ ธมฺโม ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น
๙. อภิญฺเวยโย ธมฺโม ธรรมที่ควรรู้อย่าง
๑๐. สจฺจิกาทพุโพ ธมฺโม ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง

ทศตตรสูตรแต่ละหมวดจึงมีธรรมที่มีจำนวน ๑๐ หัวข้อตามจำนวนหัวข้อธรรมแม่บท เช่น หมวดที่ ๑ ประกอบด้วย ธรรมที่มีอุปการะมากคือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ ธรรมที่ควรเจริญคือ กายคตาสติ ๑ ไปจนถึง ธรรมที่ควรทำให้แจ้งคือ เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ ๑ ทศตตรสูตรหมวดที่ ๑๐ มีองค์ธรรม ๑๐ หัวข้อ แต่ละหัวข้อมีองค์ธรรมย่อย ๑๐ ประการ ประกอบด้วย ธรรมที่มีอุปการะมากคือ นาถกรณธรรม ๑๐ ธรรมที่ควรเจริญคือ กสิณ ๑๐ ไปจนถึง ธรรมที่ควรทำให้แจ้งคืออเสขธรรม ๑๐ กล่าวโดยสรุป ทศตตรสูตรรวมหัวข้อธรรมทั้งหมด

* สังคีติ หรือ สังคายนา มาจาก อุปสรรค สฺ และ ธาตุ คา แปลว่า สวดพร้อม เป็นวิธีที่พระสงฆ์สวด พระธรรมวินัยพร้อมกันเพื่อรักษาพระธรรมวินัยนั้นให้เป็นถ้อยคำเป็นหนึ่งเดียว ตรงข้ามกับ วิวาท “กล่าวต่าง”

** พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า *สังคีติปริยาย* คำว่าปริยาย เป็นคำที่มีหลายความหมาย ผู้วิจัยเห็นว่า ในบริบทนี้น่าจะแปลว่า วิธีสวดพร้อม อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อรรถกถา ให้ความหมายว่า เหตุแห่งความสามัคคี เพราะเห็นว่าทำให้ภิกษุสงฆ์ในทีนั้นสวดสังคายนาโดยพร้อมเพรียงกัน (*สุมฺงฺคฺลฺวิลาสิเน ตติโย ภาโค*, หน้า ๓๙๘).

^{๔๗} ที.ปา. ๑๑/๓๖๕/๒๘๘.

ทศตตรํ ปวกุขามิ ธมฺมํ นิพพานปตฺติยา

ทูกฺขสฺสนตฺตกริยาย สพุพคฺนุฏปโมจฺนึฯ^{๔๗}

“เราจักกล่าวธรรมอันยิ่งด้วยสิบ สำหรับเปลื้องกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวง เพื่อการเข้าถึงนิพพาน เพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์”

๑๐๐ หัวข้อ ซึ่งมีองค์ธรรมย่อยทั้งหมด ๕๕๐^{๔๔}

วิธีการจัดกลุ่มตามหมวดหรือจำนวนองค์ธรรม ร่วมกับ หัวข้อธรรมแม่บทช่วยให้สามารถศึกษาได้ง่าย สามารถศึกษาทั้งในรูปแบบหมวดหรือหัวข้อธรรมแม่บทก็ได้ ช่วยให้พระสาวกที่ศึกษาสามารถทรงจำได้สะดวก ไม่ตกหล่น เพราะรูปแบบบังคับจำนวน ในขณะที่สังคี่ติสูตรรวบรวมธรรมในแต่ละหมวดซึ่งมีจำนวนมากน้อยต่างกัน เช่น ธรรมหมวด ๑ มีเพียง ๒ ข้อ แต่ในหมวด ๔ มีถึง ๕๐ ข้อ ความซับซ้อนของทศตรสูตรอาจสันนิษฐานได้ว่า ทศตรสูตรน่าจะเกิดขึ้นหลังสังคี่ติสูตร^{๔๕} ผู้วิจัยเห็นว่าอาจเป็นเพราะจุดประสงค์ของการรวบรวมธรรมในงานทั้งสองแตกต่างกัน สังคี่ติสูตรรวบรวมธรรมที่เห็นว่าจำเป็นตามจำนวนองค์ธรรม ในขณะที่ทศตรสูตรรวบรวมธรรมตามจำนวนองค์ธรรมและตามวิธีการศึกษาปฏิบัติธรรม^{*} นั้นด้วย วิธีการของพระสูตรทั้ง ๒ ช่วยให้พระสาวกศึกษาทรงจำคำสอนง่ายขึ้น และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

๓.๑.๓ สีนหาท

พระสารีบุตรเป็นพระสาวกเพียงรูปเดียวที่มี “สีนหาท” หรือการเปล่งวาจาอย่างองอาจดุจราชสีห์ซึ่งมีบันทึกในพระไตรปิฎกจำนวนมากถึง ๖ แห่ง ๓ แห่งเป็นการประกาศความเลิศของพระพุทธเจ้าและพระธรรมที่ทรงแสดง ส่วนอีก ๓ แห่งเป็นการประกาศคุณสมบัติของท่าน ๓ ด้าน ได้แก่ ความบริสุทธิ์ทางกายและใจ^{๕๐} ความสามารถในการตอบปัญหาธรรม^{๕๑} ความสามารถ

^{๔๔} อาจารย์แม่ชีวิมุตติยา, ทีฆนิกาย (กรุงเทพฯ: คราฟแมนเพรส, ๒๕๕๐), หน้า ๙๗.

^{๔๕} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๒๘.

^{*} วิธีการศึกษาปฏิบัติธรรมในที่นี้ก็คือ หัวข้อธรรมแม่บทซึ่งแบ่งออกเป็น ๑๐ ประเภทตามที่ได้แสดงไว้ในหน้า ๕๐

^{๕๐} อง.นวก. ๒๓/๒๑๕/๓๘๖ ภิกษุรูปหนึ่งกล่าวหาว่าพระสารีบุตรกระทบตนเองแล้วไม่ขอโทษ จึงกราบพูลพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงชำระกรรมที่เกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงเรียกประชุมสงฆ์เพื่อถามข้อเท็จจริงจากทั้งสองฝ่าย พระสารีบุตรได้ประกาศในที่ประชุมสงฆ์นั้นว่าการที่ท่านเจริญกายคตาสติซึ่งทำให้เกิดความรังเกียจร่างกายนี้ การแสดงออกทางกายวาจาใจของท่านจึงเป็นเหมือนแผ่นดิน, แม่น้ำ, ไฟ, ลม, ผ้าเช็ดลูสี, บุตรของคนจัญทาลที่เจียมตัวเข้าไปในหมู่บ้าน และ โคนขาชาติที่ได้รับการฝึกดีแล้ว ซึ่งไม่ทำร้ายหรือโต้ตอบผู้อื่นที่เข้ามาทำร้าย ในขณะที่ผู้ที่ไม่ได้เจริญกายคตาสติย่อมไม่สามารถทำเช่นนั้นได้ ผลจากการบั่นลือสีนหาทนั้น พระภิกษุรูปนั้นได้กล่าวขอขมาพระสารีบุตรในที่นั้นทันที

^{๕๑} ส.นิ. ๑๖/๑๐๔/๕๙ พระสารีบุตรได้สนทนาธรรมกับพระกฬารชัตติยะ ในตอนหนึ่งพระสารีบุตรกล่าวว่าท่านไม่สงสัยในพระธรรมวินัย พระกฬารชัตติยะได้นำความนั้นไปกราบพูลพระพุทธเจ้าว่าพระสารีบุตรอวดอุตตริมนุสสธรรม พระพุทธเจ้าจึงทรงถามพระสารีบุตรว่าเป็นจริงอย่างที่พระกฬารชัตติยะโจมตีมาหรือไม่

ทางปฏิสัมพันธ์และปวารณาตนเพื่อตอบคำถามแก่ผู้สงสัย^{๕๒}

การบันลือสีหนาทแสดงถึงความมั่นใจในสิ่งที่ผู้บันลือกำลังกล่าวถึงอยู่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใดก็ตาม เพราะเป็นการประกาศเฉพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้าและในที่ประชุมสงฆ์ ซึ่งอาจมีผู้ทักท้วงหรือถามเหตุผลว่าเพราะอะไรจึงกล่าวเช่นนั้น เช่น พระพุทธเจ้าทรงถามพระสารีบุตรหลังจากที่เปล่งสีหนาทสรรเสริญพระองค์ว่า ทราบได้อย่างไรว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยมกว่าผู้ใดในโลก^{๕๓} พระสารีบุตรได้แสดงเหตุผลที่กล่าวเช่นนั้นและสาธยายธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นจำนวนมาก งานในกลุ่มสีหนาทแสดงให้เห็นบุคลิกของพระสารีบุตรที่กล้าหาญ มั่นใจในความบริสุทธิ์ทั้งกาย วาจา ใจ และความรู้ความสามารถของท่าน เป็นที่ประจักษ์แก่สงฆ์

๓.๒ ลักษณะเด่นของงานกลุ่มที่ ๑

ลักษณะเด่นของสารธรรมในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรมี ๒ ด้าน ได้แก่ โครงสร้าง และวิธีการนำเสนอ

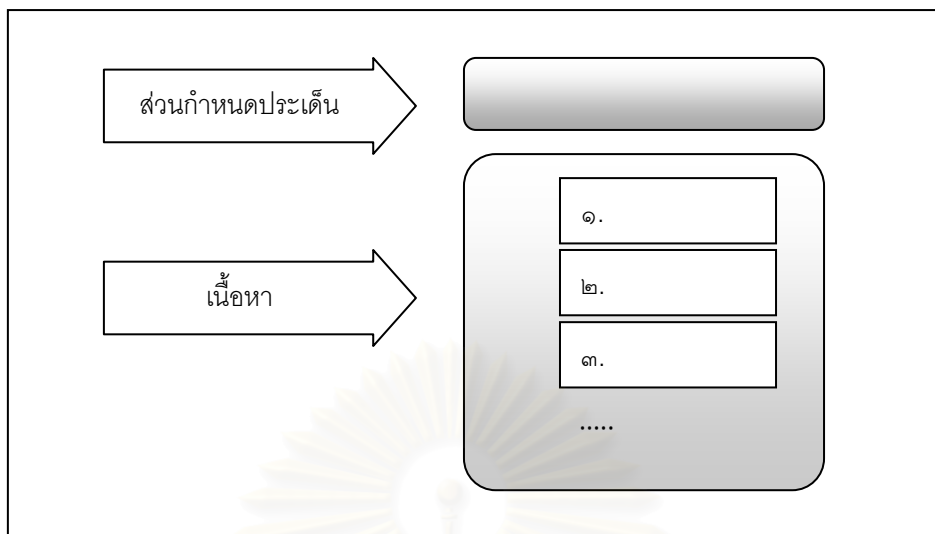
๓.๒.๑ โครงสร้างของงานกลุ่มที่ ๑

การศึกษาเรื่องโครงสร้างของงานนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้ข้อมูลจากงานกลุ่มแสดงธรรมและอธิบายธรรมซึ่งแสดงลักษณะเฉพาะของพระสารีบุตรได้มากที่สุด ผลการศึกษา พบว่าส่วนสารธรรมของพระสารีบุตรมีโครงสร้าง ๒ ส่วน ดังนี้

พระสารีบุตรปฏิเสธการอวดอุตริมนุสสธรรม พระพุทธเจ้าจึงทรงถามกลับว่า ถ้าหากมีผู้ถามว่าเพราะรู้เห็นอย่างไรจึงได้กล่าวอย่างไม่สงสัยในธรรมวินัย พระสารีบุตรได้ตอบคำถามนั้น พระพุทธเจ้าทรงถามคำถามที่ต่อเนื่องกับคำตอบของพระสารีบุตรอีก พระสารีบุตรก็สามารถตอบคำถามที่ทรงถามกลับมาได้ทุกข้อจนเป็นที่ประจักษ์ชัดว่า พระสารีบุตรไม่มีความสงสัยในพระธรรมวินัย หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จจากที่นั้นแล้ว พระสารีบุตรได้ประกาศแก่ภิกษุสงฆ์ว่าท่านสามารถตอบคำถามที่พระพุทธเจ้าทรงถามต่อด้วยปริยายอื่น ๆ ตลอดเวลา พระกัฬารชัตติยะได้ยื่นคำประกาศดังกล่าวจึงเข้าไปหาพระพุทธเจ้าอีก พระพุทธเจ้าทรงรับรองคำพูดของพระสารีบุตรเพราะพระสารีบุตรรู้แจ้งแทงตลอดธรรม

^{๕๒} อภ.จตุกก. ๒๑/๑๗๒/๒๑๖ หลังจากที่พระสารีบุตรบรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระสารีบุตรได้ประกาศความสามารถที่จะบอก(อาจิขามิ) แสดง(เทเสมิ) บัญญัติ(ปญญาเปมิ) แต่งตั้ง(ปฏฐเปมิ) เปิดเผย(วิวารามิ) จำแนก(วิขามิ) กระทำให้ง่าย(อุตตานิกโรมิ) ซึ่งความแตกฉานทั้ง ๔ ประการแก่ภิกษุสงฆ์ หากมีผู้ใดสงสัยปัญหาธรรม พระสารีบุตรยินดีที่จะตอบปัญหานั้นเฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า

^{๕๓} ที.ปา. ๑๑/๗๔/๑๐๘.

รูปที่ ๑ โครงสร้างของสารธรรมในงานนิพนธ์พระสารีบุตร

๑. ส่วนกำหนดประเด็น หรือแนวทางของเนื้อหาที่จะแสดง งานนิพนธ์ของสารีบุตรจะเริ่มต้นด้วยส่วนนี้เสมอ การกำหนดประเด็นเรื่องอาจเป็นประโยคสั้นๆ คำถามกำหนดประเด็น หรือ ยกเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโดยย่อ

๒. ส่วนเนื้อหา เป็นรายละเอียดที่แสดงตามส่วนกำหนดประเด็น มีลักษณะเป็นประเด็นย่อย ซึ่งอาจมีเนื้อความไม่สัมพันธ์ หรือ สัมพันธ์ต่อเนื่องกับประเด็นที่กล่าวมาแล้วหรือประเด็นที่กำลังจะกล่าวต่อไป* หากมีการกำหนดหัวข้อธรรมที่จะแสดงไว้ก็จะลำดับตามที่แสดงไว้ในส่วนกำหนดประเด็น โครงสร้างของเนื้อหาแต่ละประเด็นมีโครงสร้างเดียวกันตลอด เช่น ใช้ประธานหรือ ปัจจัยกริยาक्ति์ตัวเดียวกัน

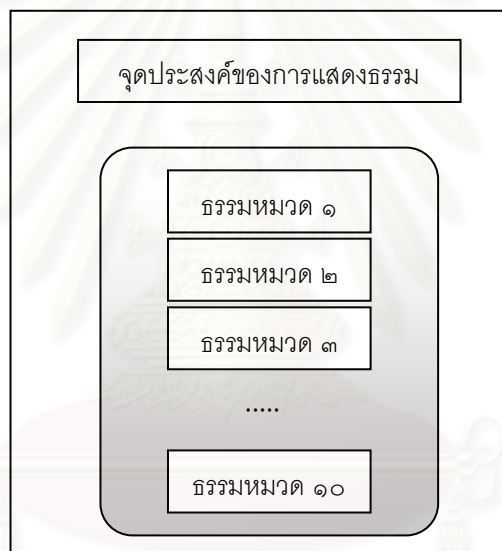
ผู้วิจัยยกตัวอย่างโครงสร้างของงานนิพนธ์ โดยเลือกมาจากพระสูตรต่างกัน ๔ เรื่อง ได้แก่ ทศตตรสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร และ มหาหัตถิปโตปมสูตร ทศตตรสูตร เป็นพระสูตรในกลุ่มแสดงธรรม สัมมาทิฏฐิสูตรอยู่ในกลุ่มแสดงธรรมเช่นกันแต่มีลักษณะ

* ประเด็นย่อยที่ไม่สัมพันธ์กัน เช่น ธรรมที่ยอดเยี่ยมในสัมปสาทนียสูตร ฉะนั้น แต่ละประเด็นจึงมีความสมบูรณ์ในตัวเอง สามารถตัดออกหรือละออกโดยไม่เสียใจความของพระสูตร ส่วนประเด็นย่อยที่สัมพันธ์กับประเด็นที่กล่าวถึงก่อนหรือที่จะกล่าวต่อไป เช่น สัมมาทิฏฐิสูตร ทศตตรสูตร ในกรณีนี้ จะไม่สามารถตัดทิ้งหรือละออกได้ เพราะเป็นการลำดับตามขั้นตอนปัจจุสมุปบาท หรือ การศึกษาปฏิบัติจนถึงขั้นสูงสุดที่ไม่สามารถดำเนินต่อไปได้เป็นตอนจบของเนื้อหาธรรมที่แสดง เช่น ในสัมมาทิฏฐิสูตร พระสารีบุตรอธิบายลักษณะของสัมมาทิฏฐิโดยการจำแนกและลำดับตามภูมิวิปัสสนา ๑๕ อย่าง ได้แก่ อาหาร อริยสัจ ๔ ขรามรณะชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ อายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร อวิชชา และ อาสวะ

ได้ตอบไปมาระหว่างพระสารีบุตรและภิกษุสงฆ์ผู้ฟังตลอดทั้งพระสูตร เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร เป็นพระสูตรในกลุ่มอธิบายธรรม และ มหาหัตถิปโตปมสูตรเป็นพระสูตรกลุ่มแสดงธรรม จะเห็นได้ว่า แม้พระสูตรแต่ละเรื่องมีเนื้อหาและลักษณะหลากหลาย แต่โครงสร้างของสารธรรมโดยรวม ยังคงลักษณะโครงสร้างที่แสดงในรูปที่ ๑

ตัวอย่างที่ ๑ จากทศตตรสูตร^{๕๔}

๑. กำหนดประเด็นด้วยคาถา บอกวัตถุประสงค์ของการแสดงธรรมคือเพื่อความพ้นทุกข์
๒. ส่วนเนื้อหา แสดงธรรมทีละหมวด ตามจำนวนของศีลธรรม เริ่มจากหมวดที่ ๑ ซึ่งมีธรรม ๑ ข้อ จนถึงหมวด ๑๐ ซึ่งมีธรรม ๑๐ ข้อ ดังที่แสดงในรูปที่ ๒

รูปที่ ๒ โครงสร้างของทศตตรสูตร

ตัวอย่างที่ ๒ จากสัมมาทิฏฐิสูตร^{๕๕}

๑. กำหนดประเด็นด้วยคำถามว่า ผู้มีสัมมาทิฏฐิซึ่งเป็นผู้มีศรัทธามั่นคง ไม่หวั่นไหว มีลักษณะอย่างไรบ้าง :

^{๕๔} ที.ปา. ๑๑/๓๖๕/๒๘๘.

^{๕๕} ม.มู. ๑๒/๑๑๐/๘๕

สมมาทิกฺกุจิ สมมาทิกฺกุจฺติ อาวุโส วุจฺจติ. กิตฺตาวตานิ โข อาวุโส อริยสาวโก
สมมาทิกฺกุจิ โหติ, ฌมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมณฺณาคโต, อาคโต อิมํ สทฺธมฺมํ?

ดูก่อนอาวุโส คำว่าสมมาทิกฺกุจิ สมมาทิกฺกุจิที่ทรงตรัสแล้ว. พระอริยสาวกที่มี
สมมาทิกฺกุจิผู้ถึงพร้อมด้วยความแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้มีลักษณะอย่างไร?

๒. ส่วนเนื้อหา แสดงความหมายของสมมาทิกฺกุจิ คือความเข้าใจอริยสัจ ๔ ของธรรม ๑๖ ประการ
ดังนี้ :

๑. ยโต โข อาวุโส อริยสาวโก **อกุสลญฺจ** ปชานาติ, **อกุสลมูลญฺจ** ปชานาติ,
กุสลญฺจ ปชานาติ, **กุสลมูลญฺจ** ปชานาติ.เอตฺตาวตานิ โข อาวุโส อริยสาวโก
สมมาทิกฺกุจิ โหติ, ฌมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมณฺณาคโต, อาคโต อิมํ สทฺธมฺมํ.

เมื่อใดพระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วย**อกุศล, รากเหง้าของอกุศล กุศล และ**
รากเหง้าของกุศล. พระอริยสาวกที่มีสมมาทิกฺกุจิผู้ถึงพร้อมด้วยความแน่วแน่ใน
ธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้มีลักษณะอย่างนี้.

(ภิกษุสงฆ์อนุโมทนาและอาราธนาให้แสดงธรรมของผู้มีสมมาทิกฺกุจิโดยแนวทางอื่น พระสารีบุตร
รับคำและแสดงธรรมต่อ)

๒. ยโต โข อาวุโส อริยสาวโก **อาหารญฺจ** ปชานาติ, **อาหารสมุทฺถญฺจ**
ปชานาติ, **อาหารนิโรธญฺจ** ปชานาติ, **อาหารนิโรธคามินี ปฏิปทญฺจ** ปชานาติ.
เอตฺตาวตานิ โข อาวุโส อริยสาวโก สมมาทิกฺกุจิ โหติ, ฌมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมณฺณาคโต,
อาคโต อิมํ สทฺธมฺมํ.

เมื่อใดพระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วย**อาหาร รากเหง้าของอาหาร การดับอาหาร**
และทางที่จะให้ถึงความดับอาหาร.....พระอริยสาวกที่มีสมมาทิกฺกุจิผู้ถึงพร้อมด้วย
ความแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้มีลักษณะอย่างนี้.

(ภิกษุสงฆ์อนุโมทนาและอาราธนาให้แสดงธรรมของผู้มีสมมาทิกฺกุจิโดยแนวทางอื่น พระสารีบุตร
รับคำและแสดงธรรมต่อ)

(ข้อ ๓ - ๑๕ โครงสร้างนี้ยเดียวกัน)

(ภิกษุสงฆ์อนุโมทนาและอาราธนาให้พระสารีบุตรแสดงธรรมของผู้มีสมมาทิกฺกุจิโดยแนวทางอื่น
พระสารีบุตรรับคำและแสดงธรรมต่อ)

๑๖. ยโต โข อาวุโส อริยสาวโก **อาสวํ** ปชานาติ, **อาสวสมุทฺถญฺจ** ปชานาติ,
อาสวนิโรธญฺจ ปชานาติ, **อาสวนิโรธคามินี ปฏิปทํ** ปชานาติ.เอตฺตาวตานิ โข

อาวุโส อริยสาวโก สมมาทิฏฐิ โหติ, ธมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนฺนาโคโต, อาคโต อิมํ สทฺธมฺมํ.

เมื่อใดพระอริยสาวกผู้ชัดซึ่งอาสวะ รากเหง้าของอาสวะ การดับอาสวะ และทางที่จะให้ถึงความดับอาสวะ.....พระอริยสาวกที่มีสัมมาทิฏฐิผู้ถึงพร้อมด้วยความแน่วแน่ในธรรม สู่พระสัทธิธรรมนี้มีลักษณะอย่างนี้.

ตัวอย่างที่ ๓ จากเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร^{๕๖}

๑. กำหนดประเด็นด้วยธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงโดยย่อ ในตัวอย่างนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงแนวทางการเสพไว้ ๗ ทาง:

(๑)กายสมมาจารีปหิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺณมณฺณํ กายสมมาจารี. (๒)วจีสมาจารีปหิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺณมณฺณํ วจีสมาจารี. (๓)มโนสมมาจารีปหิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺณมณฺณํ มโนสมมาจารี. (๔)จิตตฺตฺปปาปหิภิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺณมณฺณํ จิตตฺตฺปปาปหิ. (๕)สณฺญาปฏฺฐิลาภิภิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺณมณฺณํ สณฺญาปฏฺฐิลาภิ. (๖)ทฺวิจฺจปฏฺฐิลาภิภิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺณมณฺณํ ทฺวิจฺจปฏฺฐิลาภิ. (๗)อตฺตภาวปฏฺฐิลาภิภิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺณมณฺณํ อตฺตภาวปฏฺฐิลาภิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมากล่าวถึง(๑)ความประพฤติทางกายเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความประพฤติทางกาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมากล่าวถึง(๒)ความประพฤติทางวาจาเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความประพฤติทางวาจา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมากล่าวถึง(๓)ความประพฤติทางใจเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความประพฤติทางใจ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมากล่าวถึง(๔)การเกิดขึ้นของจิตเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นการเกิดขึ้นของจิต. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมากล่าวถึง(๕)ความได้สัญญาเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความได้สัญญา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมากล่าวถึง(๖)ความได้ทิวฐิเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความได้ทิวฐิ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมากล่าวถึง(๗)ความได้อัตภาพเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความได้อัตภาพ.

^{๕๖} ม.อ. ๑๔/๑๙๘/๑๔๕.

๒. ส่วนเนื้อหา พระสารีบุตรแสดงความหมายของแต่ละประเด็นที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโดยย่อ ดังนี้ :

๑. “**กายสมาจาร**ปหิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺวมณฺณํ กายสมาจารนฺ”ติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ ภควตา, กิณฺเจตํ ปฏฺิจฺจ วุตฺตํ?

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอย่ามกล่าวถึง**ความประพฤติทางกาย**เป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความประพฤติทางกาย” พระองค์ตรัสโดยอาศัยอะไร?

๒. “**วจีสมาจาร**ปหิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺวมณฺณํ วจีสมาจารนฺ”ติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ ภควตา, กิณฺเจตํ ปฏฺิจฺจ วุตฺตํ?

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอย่ามกล่าวถึง**ความประพฤติทางวาจา**เป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความประพฤติทางวาจา” พระองค์ตรัสโดยอาศัยอะไร?

(ข้อที่ ๓-๖ ได้แก่ จิตตฺปปาทำ, สณฺญาปฏฺิลากํ, ทิฏฺฐิจปฏฺิลากํ มีโครงสร้างนัยเดียวกัน)

๗. “**อตุตถาวปฏฺิลาก**ปหิ ภิกฺขเว ทฺวิเนน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ, ตณฺจ อณฺวมณฺณํ อตุตถาวปฏฺิลากนฺ”ติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ ภควตา, กิณฺเจตํ ปฏฺิจฺจ วุตฺตํ?

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอย่ามกล่าวถึง**การได้อัตภาพ**เป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความประพฤติทางใจ” พระองค์ตรัสโดยอาศัยอะไร?

ตัวอย่างที่ ๔ จากมหาหัตถิปโตปมสูตร^{๕๗}

๑. กำหนดประเด็น มหาหัตถิปโตปมสูตรมีส่วนกำหนดประเด็นซับซ้อนกว่าพระสูตรอื่น พระสารีบุตรมุ่งแสดงมหาภูตรูป ๔ โดยเริ่มต้นจากอริยสัจ ๔ ส่วนกำหนดประเด็นจึงจำแนกอริยสัจ ๔ จนถึงมหาภูตรูป ๔ เพื่อแสดงให้เห็นว่า มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ เหมือนรอยเท้าสัตว์เล็กที่อยู่ในรอยเท้าช้างอย่างไร พระสารีบุตรเริ่มต้นจากอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นธรรมที่ครอบคลุมคุณลักษณะทุกชนิดโดยเปรียบเทียบกับเท้าช้างซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าเท้าของสัตว์ต่างๆ :

^{๕๗} ม.ม. ๑๒/๓๔๐/๓๔๙.

เสวยถาปี อาวุโส ยานี กานิจิ ชงคฺลนํ ปาณนํ ปทชาตานิ, สพุพานิ ตานิ หตฺธิปเท สโมธานํ คจฺจนฺติ, หตฺธิปทํ เตสํ อคฺคมกฺขายติ, ยทิตํ มหนฺตคฺเคน; เหวเมว โข อาวุโส เยเกจิ กุสลาธมฺมา, สพุเพ เต จตฺตฺส อริยสจฺเจสฺส สงฺคหํ คจฺจนฺติ.

รอยเท้าทั้งหลายใดๆของสัตว์ที่ท่องเที่ยวในแผ่นดินย่อมถึงซึ่งการ รวมกันในรอบรอยเท้าซึ่งกล่าวว่าเป็นใหญ่ในบรรดารอยเท้าเหล่านั้นฉันใด กุศล ธรรมทั้งหลายใดๆย่อมถึงซึ่งการรวมอยู่ในอริยสังฆธรรม ๔ ประการฉันนั้น.

และแสดงหัวข้อว่า จะกล่าวถึงอริยสังฆซึ่งมี ๔ ข้อ ดังต่อไปนี้ :

กตเม จตฺตฺส? ทุกฺเช อริยสจฺเจ ทุกฺชสมฺมุทยे อริยสจฺเจ ทุกฺชนิโรเธ อริยสจฺเจ ทุกฺชนิโรธคามินิยาปฏิปทาย อริยสจฺเจ.

๔ ประการนี้ได้แก่อะไร? อริยสังฆคือทุกข์ อริยสังฆคือทุกขสมุทัย อริยสังฆคือทุกขนิโรธ อริยสังฆคือทางสู่ความดับทุกข์.

จากนั้น แสดงรายละเอียดของทุกขอริยสังฆ :

กตมญฺจาวุโส ทุกฺขํ อริยสจฺจํ? ชราปี ทุกฺขา มรณปี ทุกฺขํ, โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสสุปายาสาปี ทุกฺขา, ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ, สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.

แล้วอริยสังฆคือทุกข์ได้แก่อะไร? แม้ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็น ทุกข์ ความโศกรำพัน ทุกข์กายทุกข์ใจ คับแค้นใจก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดอยู่ แล้วไม่ได้สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ โดยย่อ การยึดมั่นในขันธ ๕ นั้นเป็นทุกข์.

แสดงรายละเอียดของขันธ ๕ ซึ่งสรุปรวมความทุกข์ต่างๆไว้ :

กตเม ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา? เสวยถิตํ รูปฺปาทานกฺขนฺโธ เวทฺฐปาทานกฺขนฺโธ สลฺยปาทานกฺขนฺโธ สงฺขารฺปาทานกฺขนฺโธ วิญฺญาณฺ- ปาทานกฺขนฺโธ.

อุปาทานขันธ ๕ ประการได้แก่อะไร? ได้แก่ รูปฺปาทานขันธ เวทฺฐ- ปาทานขันธ สลฺยปาทานขันธ สงฺขารฺปาทานขันธ วิญฺญาณฺปาทานขันธ.

แล้วจึงเข้าเรื่องที่ต้องการจะแสดงของพระสูตรนี้ คือ รูป ในที่นี้คือ มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นที่ยึดมั่นถือ มั่นของสัตว์ทั้งหลาย พระสารีบุตรจำแนกมหาภูตรูปเป็น ๔ ข้อ ซึ่งเป็นประเด็นที่จะแสดง รายละเอียดต่อไป :

กตโม จาธุโส ฐุปาทานกฺขนุโร? จตฺตาริ จ มหาภูตานิ จตฺตุนฺนิ จ มหาภูตานิ อฺปาทายรูปิ. กตเม จาธุโส จตฺตาริ มหาภูตา? **ปจฺวีธตฺต อฺปาธตฺต เตชธตฺต วาโยธตฺต.**

แล้วฐุปาทานขันธ ได้แก่อะไรบ้าง? มหาภูตรูป ๔ และ รูปที่อาศัย มหาภูตรูป ๔. อนึ่งมหาภูตรูป ๔ ได้แก่อะไร? ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม.

๒. ส่วนเนื้อหา แสดงรายละเอียดของมหาภูตรูป ๔ ที่กำหนดประเด็นไว้ต่อไปนี้ :

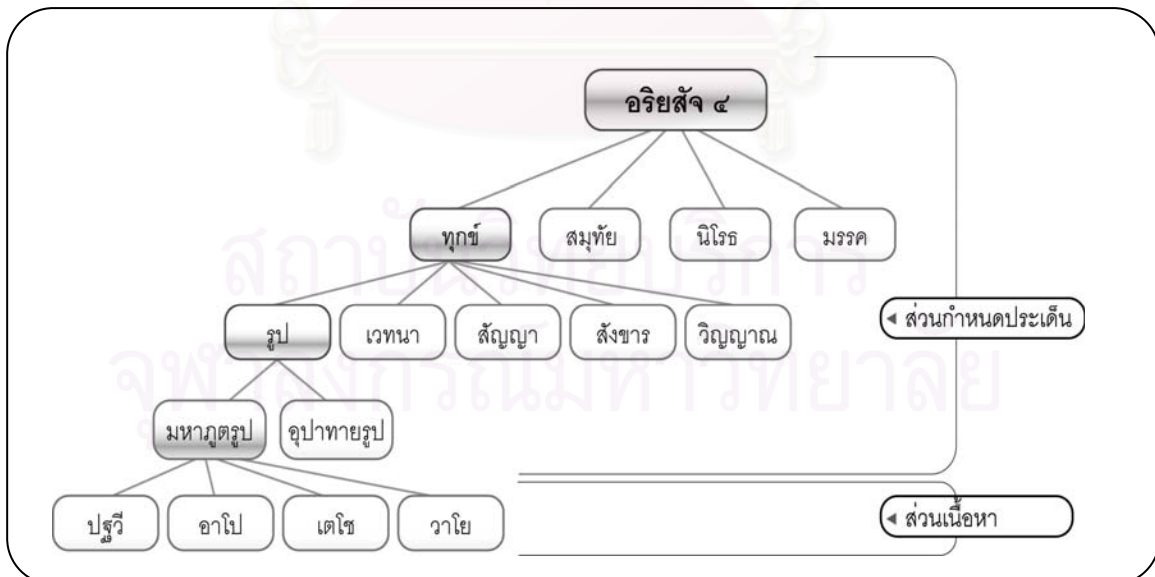
๑. กตมา จาธุโส ปจฺวีธตฺต?
 ธาตุดินคืออะไร?

๒. กตมา จาธุโส อฺปาธตฺต?
 ธาตุน้ำคืออะไร?

๓. กตมา จาธุโส เตชธตฺต?
 ธาตุไฟคืออะไร?

๔. กตมา จาธุโส วาโยธตฺต?
 ธาตุลมคืออะไร?

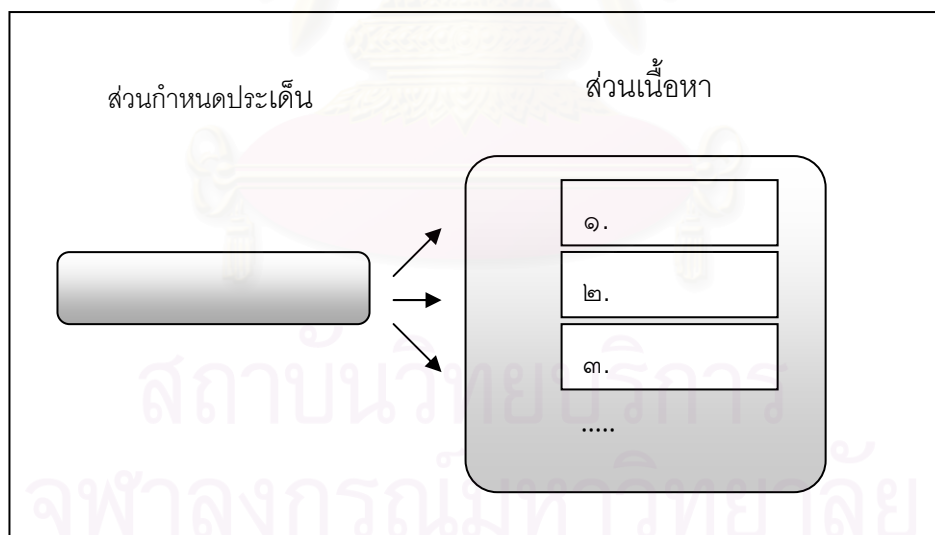
โครงสร้างสารธรรมของมหาหัตถิปโตปมสูตร แสดงเป็นแผนภูมิให้เห็นโครงสร้าง ๒ ส่วน ดังนี้

รูปที่ ๓ แผนภูมิแสดงโครงสร้างสารธรรมของมหาหัตถิปโตปมสูตร

จากตัวอย่างที่ยกมา จะเห็นได้ว่าส่วนสารธรรมของพระสูตรที่ยกมามีโครงสร้าง ๒ ส่วน คือ ส่วนกำหนดประเด็น และเนื้อหาที่จำแนกเป็นข้อๆตามที่ได้กำหนดประเด็นไว้ ส่วนกำหนดประเด็นมีหลายลักษณะ เช่น เป็นการบอกสาระสำคัญโดยรวม(ตัวอย่างที่ ๑) หัวเรื่อง(ตัวอย่างที่ ๒) หรือใจความหัวข้อธรรมที่จะได้ขยายความต่อไป(ตัวอย่างที่ ๓) ส่วนในตัวอย่างสุดท้ายเนื้อหาของพระสูตรคือมหาภูตรูป ๔ แต่พระสารีบุตรต้องแสดงให้เห็นว่าเป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ อย่างไรก็ตามชื่อของพระสูตร(มหาหัตถิปโทปมสูตร - พระสูตรที่ว่าด้วยการอุปมาทับรอยเท้าช้างใหญ่) จึงเริ่มต้นจากการเปรียบเทียบรอยเท้าช้างที่สามารถรวมเอารอยเท้าสัตว์อื่นๆไว้ภายในกับอริยสัจ ๔ ซึ่งสามารถรวมกุศลธรรมใดๆไว้ได้ จากนั้นจึงจำแนกอริยสัจ ๔ ลงเรื่อยๆจนถึงมหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นธรรมย่อยที่เป็นสาระสำคัญของพระสูตร แม้ว่าพระสูตรจะเน้นกระบวนการจำแนกเป็นธรรมระดับต่างๆเพื่อแสดงว่ามหาภูตรูป ๔ สามารถสงเคราะห์อยู่ในอริยสัจ ๔ แต่สุดท้ายพระสารีบุตรก็แสดงองค์ธรรมของมหาภูตรูปทั้ง ๔ ประการตามที่ได้กำหนดประเด็นไว้

ในรูปที่ ๑ ผู้วิจัยได้แสดงโครงสร้างส่วนเนื้อหาดังกล่าวในรูปแบบแผนภูมิแนวดิ่งตามการลำดับเรื่อง แต่โครงสร้างเดียวกันนี้เมื่อนำมาจัดเป็นแผนภูมิแนวขวางจะเห็นได้ว่า ลักษณะของงานนิพนธ์เป็นการวิเคราะห์หรือการจำแนกประเด็นใหญ่ออกเป็นประเด็นย่อย ดังที่แสดงในรูปที่ ๔

รูปที่ ๔ โครงสร้างแนวขวางของโครงสร้างงานนิพนธ์กลุ่มที่ ๑

การแสดงรายละเอียดของส่วนกำหนดประเด็นมีเป็นกลุ่มๆ ซึ่งแตกแขนงออกจากประเด็นใหญ่ แสดงให้เห็นว่า วิธีการนำเสนอธรรมของพระสารีบุตรคือการแสดงธรรมที่ต้องการนำเสนอออกเป็นส่วนๆ

การกำหนดประเด็นมีผลต่อการแสดงหรืออธิบายธรรมดังนี้

๑. ทำให้ผู้ฟังรับทราบสาระสำคัญของเรื่องที่จะแสดงทันที ส่วนที่สำคัญที่สุดในการพูดคือส่วนที่ช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจว่าผู้พูดกำลังกล่าวถึงเรื่องอะไร^{๕๘} ดังนั้น การพูดหรือการเขียนจึงควรเริ่มต้นด้วยคำนำ (Introduction) ซึ่งแสดงประเด็นสำคัญของเรื่อง (Thesis Statement) ผู้ฟังหรือผู้อ่านจึงจะสามารถจับใจความสำคัญของเรื่องได้อย่างรวดเร็ว การแสดงธรรมก็เช่นเดียวกัน การประกาศเนื้อหาที่จะแสดงธรรมก่อนทำให้ผู้ฟังทราบหัวข้อเรื่องที่จะได้แสดงทันที ทำให้ผู้ฟังเตรียมพร้อมที่จะไตร่ตรองธรรมที่จะแสดงต่อไป การกำหนดประเด็นที่แสดงในพระสูตร ๔ เรื่องทำให้ผู้ฟังรับทราบสิ่งที่พระสารีบุตรกำลังจะแสดงต่อไป

๒. กำหนดขอบเขตของเรื่องที่จะแสดง กำหนดประเด็นช่วยแสดงจำนวนข้อธรรมที่จะกล่าวต่อไป เช่น ตัวอย่างที่ ๓ เป็นพระสูตรอธิบาย การกำหนดประเด็นช่วยแสดงว่าธรรมที่จะอธิบายได้แก่เรื่องใดบ้าง ตัวอย่างที่ ๔ ที่มุ่งแสดงธรรมเรื่องมหาภูตรูป ๔ ผู้ฟังก็จะทราบว่าธรรมที่จะแสดงมีจำนวนข้อตามที่กล่าวไว้ตอนแรก ไม่ควรขาดหรือเกินกว่านั้น

๓. กระตุ้นความสนใจของผู้ฟัง การบอกหัวข้อเรื่องก่อนที่จะลงรายละเอียดนอกจากจะทำให้ผู้ฟังรับทราบเรื่องและเค้าโครงโดยคร่าวแล้ว ยังเป็นการกระตุ้นผู้ฟังให้คิดตามเพื่อทบทวนความรู้ของตนเองว่าได้เคยศึกษามาก่อนหรือไม่ หากเคยฟังมาแล้วก็จะฟังเพื่อเปรียบเทียบกับความรู้ที่มีอยู่หรือถ้ายังไม่เคยได้ฟัง ทำให้สนใจฟังเรื่องที่จะแสดงนั้นต่อไป จากตัวอย่างที่แสดงไว้ข้างต้นเห็นได้ชัดในตัวอย่างที่ ๒ คำถามที่ถามผู้ฟังนอกจากบอกประเด็นเรื่องสัมมาทิฏฐิแล้วยังช่วยกระตุ้นให้ผู้ฟังได้ตอบหรือคิดตาม

โครงสร้างของเนื้อหาที่จำแนกเป็นส่วนๆช่วยให้ผู้ศึกษาจดจำได้ง่าย เพราะรูปแบบอย่างเดียวกันสามารถประยุกต์ใช้กับหัวข้อธรรมที่จำแนกเป็นลำดับต่อเนื่องกันได้ทั้งพระสูตร

๓.๒.๒ วิธีการนำเสนอในงานกลุ่มที่ ๑

วิธีการนำเสนอที่เด่นในงานกลุ่มที่ ๑ ได้แก่ การแสดงธรรมด้วยการวิเคราะห์ การแสดงธรรมขนานกันในด้านลบและบวก การใช้อุปมา การพรรณนาด้วยคำพ้องความหมาย และการใช้กิริยากรรมวาจาอ้างอิงพระพุทธรูปเจ้า

^{๕๘} Deborah Schiffrin, In other words, p.13.

๓.๒.๒.๑ การแสดงธรรมด้วยการจัดกลุ่มและวิเคราะห์

การศึกษาโครงสร้างของงานนิพนธ์ที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าเนื้อหาของงานนิพนธ์มีลักษณะวิเคราะห์ประเด็นออกเป็นกลุ่มหรือวาระย่อยตามที่แสดงไว้ในส่วนกำหนดประเด็น แต่การจัดกลุ่มและวิเคราะห์ดังกล่าวมิใช่มีแต่ในส่วนโครงสร้างของงานนิพนธ์เท่านั้น แม้ในระดับประเด็นย่อยพระสารีบุตรมักแสดงหรืออธิบายธรรมด้วยการวิเคราะห์จากหน่วยใหญ่ถึงหน่วยย่อย งานนิพนธ์ที่มีลักษณะวิเคราะห์มักเป็นงานแสดงธรรมที่ต้องการให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมทุกแง่มุม หรือเป็นงานอธิบายธรรมซึ่งต้องแจกแจงรายละเอียดทุกส่วนให้ชัดเจนที่สุด ข้อมูลที่นำเสนอจะจำแนกเป็นหน่วยย่อยจนถึงหน่วยย่อยที่สุดซึ่งไม่สามารถจำแนกได้

ผู้วิจัยพบว่า ลักษณะของงานนิพนธ์ที่แตกแขนงออกเป็นหน่วยย่อยเช่นนี้เป็นผลจากรูปแบบอธิบาย ๒ วิธี คือ การใช้เกณฑ์การวิเคราะห์หรือแตกประเด็นเกณฑ์เดียวกันในแต่ละส่วน และ การใช้คำบอกการถาม(Question word)กำหนดประเด็น

๑. การจัดกลุ่มและวิเคราะห์โดยใช้เกณฑ์เดียวกันในแต่ละส่วน

การวิเคราะห์ประเด็นย่อยทุกประเด็นใช้เกณฑ์เดียวกันตลอด ทำให้การวิเคราะห์แต่ละกลุ่มหรือวาระมีประเด็นย่อยเท่ากัน ผู้วิจัยยกตัวอย่างจากพระสูตรสำคัญ ๓ เรื่องได้แก่ เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร และ มหาหัตถิปโตปมสูตร เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตรอยู่ในกลุ่มอธิบายธรรม ส่วนสัมมาทิฏฐิสูตร และ มหาหัตถิปโตปมสูตรอยู่ในกลุ่มแสดงธรรม

เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร

พระพุทธเจ้าตรัส :

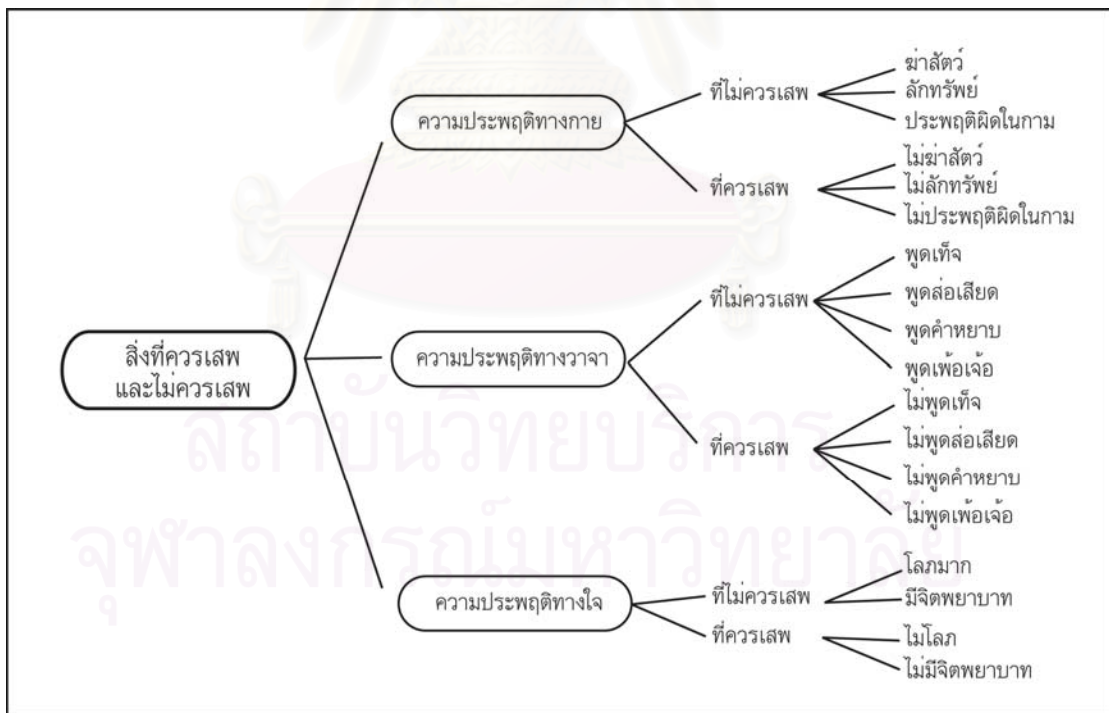
- (๑)ความประพฤติทางกายเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง
- (๒)ความประพฤติทางวาจาเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง
- (๓)ความประพฤติทางใจเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง

พระสารีบุตรอธิบาย :

- (๑) ความประพฤติทางกาย - เสพแล้วอกุศลเจริญ กุศลเสื่อม - ไม่ควรเสพ - ปาณาติบาต
 - ลักขโมย
 - ประพฤติผิดในกาม
- เสพแล้วอกุศลเสื่อม กุศลเจริญ - ควรเสพ - ไม่ทำปาณาติบาต
 - ไม่ลักขโมย
 - ไม่ประพฤติผิดในกาม

- (๒) ความประพฤติดังวาจา - เสพแล้วอกุศลเจริณ กุศลเสื่อม - ไม่ควรเสพ - กล่าวมุสา
 - กล่าวส่อเสียด
 - กล่าวคำหยาบคาย
 - กล่าวคำเพ้อเจ้อ
 - เสพแล้วอกุศลเสื่อม กุศลเจริณ - ควรเสพ - ไม่กล่าวมุสา
 - ไม่กล่าวส่อเสียด
 - ไม่กล่าวคำหยาบคาย
 - ไม่กล่าวคำเพ้อเจ้อ
- (๓) ความประพฤติดังใจ - เสพแล้วอกุศลเจริณ กุศลเสื่อม - ไม่ควรเสพ - โลกมาก
 - มีจิตพยาบาท
 - เสพแล้วอกุศลเสื่อม กุศลเจริณ - ควรเสพ - ไม่โลกมาก
 - ไม่มีจิตพยาบาท

หากจัดรูปแบบเป็นแผนภูมิ สารธรรมจะมีโครงสร้างของเหมือนแผนภูมิต้นไม้ที่มีกิ่งก้าน
 เสมอกันทุกส่วน

รูปที่ ๕ แผนผังโครงสร้างการอธิบายธรรมในเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร

จากรูป พระสารีบุตรกล่าวถึงสิ่งที่ควรเสพและไม่ควรเสพเป็นกลุ่มตามวิธีแสดงออก ซึ่งกล่าวถึงแล้วในส่วนกำหนดประเด็น* ในแต่ละกลุ่ม จำแนกออกเป็น ๒ ด้าน คือ ความประพฤติที่ควรเสพและไม่ควรเสพ แต่ละด้านจำแนกเป็นความประพฤติทางการแสดงออกนั้น ความประพฤติที่ควรเสพจะมีเนื้อหาตรงข้ามกับความประพฤติที่ไม่ควรเสพ และมีจำนวนเท่ากัน

สัมมาทิฏฐิสูตร

กำหนดประเด็น : สัมมาทิฏฐิมีลักษณะอย่างไรบ้าง

ส่วนเนื้อหา :

- ๑. ความรู้จักอาหาร เหตุเกิดของอาหาร การดับอาหาร วิธีการดับอาหาร
- ๒. ความรู้จักทุกข์ เหตุเกิดของทุกข์ การดับทุกข์ วิธีการดับทุกข์
- ๓. ความรู้จักขรามรณะ เหตุเกิดของขรามรณะ การดับขรามรณะ วิธีการดับขรามรณะ
- ๔. ความรู้จักชาติ เหตุเกิดของชาติ การดับชาติ วิธีการดับชาติ
-
- ๑๕. ความรู้จักอาสวะ เหตุเกิดของอาสวะ การดับอาสวะ วิธีการดับอาสวะ

การแสดงธรรมข้างต้น สามารถจัดเป็นแผนภูมิ ดังที่แสดงในรูปที่ ๖ ดังนี้

รูปที่ ๖ แผนผังโครงสร้างการแสดงธรรมในสัมมาทิฏฐิสูตร

* ดูเนื้อหาเพิ่มเติม หน้า ๕๖.

พระสารีบุตรอธิบายสัมมาทิฏฐิ โดยใช้ข้อยสัจ ๔ เป็นแนวทางในการอธิบายร่วมกับธรรม ซึ่งเป็นปัจจัยในปัจจุสมุปบาท ผลที่เกิดขึ้น ทำให้แต่ละกลุ่ม หรือวาระมีวิวิเคราะห้เหมือนกัน คือ จำแนกตามข้อยสัจ ๔ สัมมาทิฏฐิตามแนวทางการอธิบายนี้ คือ ความรู้จักสภาพธรรม เหตุ การดับและวิธีดับสภาพธรรมนั้นๆ

มหาหัตถิปโตปมสูตร

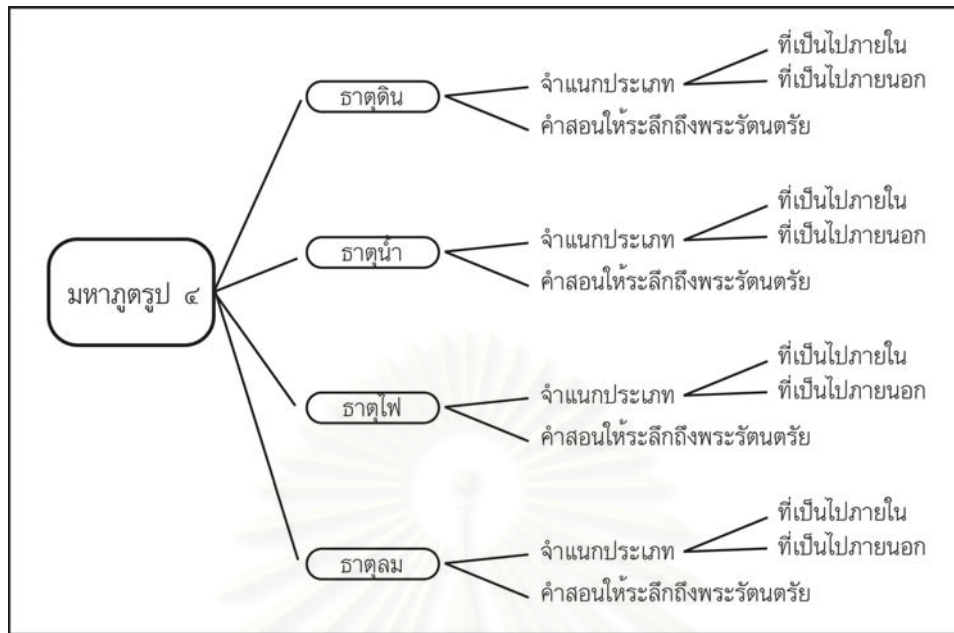
กำหนดประเด็น : มหาภูตรูป ๔ ได้แก่อะไร

ส่วนเนื้อหา :

๑. ธาตุดิน	- จำแนก ๒ ประเภท	- ธาตุดินที่เป็นไปภายใน
- ธาตุดินที่เป็นไปภายนอก
	- คำสอนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัย	
๒. ธาตุน้ำ	- จำแนก ๒ ประเภท	- ธาตุน้ำที่เป็นไปภายใน
- ธาตุน้ำที่เป็นไปภายนอก
	- คำสอนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัย	
๓. ธาตุไฟ	- จำแนก ๒ ประเภท	- ธาตุไฟที่เป็นไปภายใน
- ธาตุไฟที่เป็นไปภายนอก
	- คำสอนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัย	
๔. ธาตุลม	- จำแนก ๒ ประเภท	- ธาตุลมที่เป็นไปภายใน
- ธาตุลมที่เป็นไปภายนอก
	- คำสอนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัย	

การอธิบายมหาภูตรูป ๔ ตามที่กำหนดประเด็นเป็น ๔ ข้อมีแนวทางอธิบายที่ชัดเจน กล่าวคือ แต่ละข้อจำแนกประเภทออกเป็น ๒ ส่วนตามที่อยู่ของธาตุ และคำสอนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัย ดังที่แสดงในรูปที่ ๗

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูปที่ ๗ แผนผังโครงสร้างการแสดงธรรมในมหาหัตถิปโตปมสูตร

จะเห็นได้ว่า ตัวอย่างพระสูตรที่ยกมาแสดงประเด็นธรรมด้วยการจำแนกเป็นกลุ่มย่อยเป็นหลัก พระสารีบุตรจำแนกแต่ละกลุ่มจนครบทุกกลุ่มโดยใช้ธรรมหรือหลักการหนึ่งในการจำแนก เช่น การอธิบายสัมมาทิฏฐิโดยใช้อริยสัจ ๔ วิเคราะห์ปัจจัยการซึ่งจัดเป็นกลุ่มหรือวาระ ทำให้คำอธิบายสัมมาทิฏฐิแยกย่อยเป็นหลายนัย แต่ละนัยแสดงถึงความหมายของผู้มีสัมมาทิฏฐิในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง การใช้เกณฑ์ธรรมที่เป็นไปภายนอก-ธรรมที่เป็นไปภายใน แต่ละประเด็นมีการย่อยประเด็นต่างๆ ให้เล็กลงมาเป็นลำดับ การแสดงประเภทและคำสอนให้ระลึกถึงพระรัตนตรัยในการอธิบายมหาภูตรูป ๔ แต่ละหมวด วิธีการเช่นนี้ทำให้โครงสร้างของงานนิพนธ์คล้ายแผนภูมิต้นไม้ ซึ่งมีแขนงเท่ากันทุกกลุ่ม

๒. การใช้คำบอกการถามกำหนดประเด็น

การใช้คำบอกการถามกำหนดประเด็นเป็นลักษณะทั่วไปที่พบในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงตรัสข้อธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งก็มักทรงตั้งปัญหาเพื่อเป็นการปรารภเรื่อง^{๕๙} พระสารีบุตรมักจะต้องตั้งคำถามก่อนที่จะแสดงรายละเอียด หรือตอบปัญหาธรรมแต่ละครั้ง คำบอกการถามที่นิยมใช้กำหนดประเด็นได้แก่ ศัพท์ กตม “อะไร(บ้าง)” กิตตาวตา “มีประมาณเท่าไร”

^{๕๙} ประพนธ์ อัครวิรุฬห์การ, “มิลินทปัญหาฉบับภาษาบาลีกับฉบับภาษาจีน,” ใน บาลีสันสกฤตวิชาการ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๙๔.

กถิ “อย่างไร” กิสุส(เหตุ) “เพราะอะไร” แต่ละศัพท์กำหนดทิศทางและลักษณะของคำอธิบายแตกต่างกัน

อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบกับงานนิพนธ์ของพระพุทธเจ้าและพระสาวกรูปอื่นๆ งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรมีค่าเฉลี่ยการตั้งคำถามกำหนดประเด็นสูง* ดังที่แสดงในตารางที่ ๒ ตารางที่ ๒ ตารางแสดงค่าเฉลี่ยของการใช้บอกการถามเพื่อกำหนดประเด็นในพระสูตรอื่นเปรียบเทียบกับพระสูตรของพระสารีบุตร

ที่มา/คำบอกการถามที่ใช้	กตม	กถิ	กิสุส	กิตฺตาวตฺตา
พระสูตรของท่านอื่นๆ	๑.๘๘	๐.๗๑	๑.๖๓	๐.๐๑
พระสูตรของพระสารีบุตร	๑๔.๖๔	๒.๕๐	๐.๔๒	๐.๓๐

จากตารางข้างต้น ค่าเฉลี่ยการใช้คำบอกการถามกำหนดประเด็นด้วย กตม “อะไร” ในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรมีจำนวนมากที่สุด และกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเด่นของงานนิพนธ์พระสารีบุตรซึ่งเป็นที่สังเกตของพระสังคิตติกาจารย์สมัยหลัง** คำบอกการถามที่พระสารีบุตรมักใช้กำหนดประเด็นมี ๓ คำ ได้แก่ กตม กถิ หรือ กถิรูป และ กิตฺตาวตฺตา

๑. กำหนดประเด็นด้วยศัพท์ กตม

กตม เป็นศัพท์บอกการถามที่แปลได้หลายอย่าง เท่าที่ใช้ในงานนิพนธ์มีความหมาย ๒ อย่าง คือ “คืออะไร” และ “ได้แก่อะไรบ้าง” ศัพท์ กตม ที่แปลว่า “คืออะไร” ใช้กำหนดประเด็นที่ต้องการจำกัดความหมาย ส่วนศัพท์ กตม ที่แปลว่า “ได้แก่อะไรบ้าง” ใช้กำหนดประเด็นที่ต้องการแจกแจงธรรมตามจำนวนข้อขององค์ธรรม*** จากตารางที่ ๒ ข้างต้น กตม เป็นคำบอกการถามที่ใช้กำหนดประเด็นในพระสูตรมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับคำบอกการถามอื่นๆ ส่วนใหญ่เป็น

* ผู้วิจัยได้หาค่าเฉลี่ยโดยนับจำนวนคำบอกการถามที่ปรากฏในการแสดงธรรมของพระสารีบุตรและของท่านอื่นๆในทีฆนิกายและมัชฌิมนิกาย และหาค่าเฉลี่ยของคำบอกการถามที่ปรากฏในพระสูตร ๑ เรื่อง โดยการนำผลรวมของการใช้คำบอกการถามที่ใช้กำหนดประเด็นในพระสูตรต่างๆ หารด้วย จำนวนของพระสูตรที่ผู้นั้นแสดง

** พระสังคิตติกาจารย์รุ่นหลังใช้ กตม ที่พระสารีบุตรใช้กำหนดประเด็นเป็นหลักในการทรงจำสัมมาทิฏฐิสูตร ดูคาถาท้ายพระสูตรใน ม.มู. ๑๒/๑๓๐/๑๐๒.

*** น่าสังเกตว่า ในพระสูตรที่แสดงต่อพระพุทธเจ้าโดยตรง พระสารีบุตรจะหลีกเลี่ยงการใช้คำถามกำหนดประเด็น เช่น สัมปสาทนียสูตร

การกำหนดประเด็นเพื่อแสดงรายละเอียดของธรรมตามจำนวนข้อเพราะธรรมในพระพุทธศาสนา
จำแนกแยกย่อยออกเป็นข้อๆ^{๖๐}

พระสารีบุตรมักใช้ *กตม* ในการกำหนดประเด็นทั้งที่เป็นการตั้งประเด็นเพื่อแสดงธรรมที่จะ
จำแนกเป็นข้อย่อย และตั้งประเด็นเพื่อแสดงความหมายของธรรมนั้นเช่นเดียวกัน ทำให้ศัพท์
กตม มีใช้มากในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตร ตัวอย่างเช่น

กตมา ปนาวุโส ชาติ?^{๖๑}

อาวุโส การเกิดคืออะไร?

กตโม จาวุโส ปริเทโว?^{๖๒}

อาวุโส ความคร่ำครวญคืออะไร?

กตมญจาวุโส อกุศลมูล?^{๖๓}

อาวุโส อกุศลมูลได้แก่อะไรบ้าง?

กตเม เทว ธมฺมา พหุการา?^{๖๔}

ธรรม ๒ ประการที่มีอุปการะมากได้แก่อะไรบ้าง?

^{๖๐} ตัวอย่าง ที่.สี่ ๙/๓๗๘/๓๐๖ เหวแมว ไช วาเสฏฺฐ ปญฺจิเม นีวรณา อริยสฺส วิยเน อวารณาติปิ
วุจฺจนฺติ นีวรณาติปิ วุจฺจนฺติ โอนาหนาติปิ วุจฺจนฺติ ปริโยหนาติปิ วุจฺจนฺติ. **กตเม ปญฺจ? กามฉนฺทนีวรณํ
พยาปาทนีวรณํ ถีนมิตฺถนีวรณํ อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจนีวรณํ วิจิกิฉานีวรณํ.**

ดูกรวาเสฏฐะ ฉะนั้นเหมือนกัน นีวรณ ๕ เหล่านี้ ในวินัยของพระอริยเจ้าเรียกว่าเครื่องห่วงเหนี่ยว
บ้าง เรียกว่าเครื่องกั้นบ้าง เรียกว่าเครื่องกีดกันบ้าง เรียกว่าเครื่องปิดบัง เรียกว่าเครื่องหุ้มท้อบ้าง.
**กามคุณ ๕ ได้แก่อะไรบ้าง? ได้แก่ กามฉันทนีวรณํ พยาปาทนีวรณํ ถีนมิตฺถนีวรณํ อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจ-
นีวรณํ วิจิกิฉานีวรณํ.**

^{๖๑} ม.มู. ๑๒/๑๑๘/๙๑.

^{๖๒} ม.ปุ. ๑๔/๗๐๑/๔๕๒.

^{๖๓} ม.มู. ๑๒/๑๑๑/๘๖.

^{๖๔} ที่.ป. ๑๑/๓๗๘/๒๙๐.

คำตอบที่รับกับคำถาม กตม มี ๒ ลักษณะ คือ ให้ความหมายโดยใช้ประโยคความซ้อน หรือ ประโยค ย-ต ประกอบกับการใช้คำพ้องความหมายหลายคำติดต่อกัน* และ จำแนกธรรมนั้น เป็นองค์ธรรมย่อย ส่วนสรุปใช้ศัพท์ อิม “นี่คือ” แสดงข้อธรรมที่อธิบายนั้นอีกครั้ง ตัวอย่างที่ยกมานี้เป็นการจำแนกธรรมเป็นองค์ธรรมย่อย

คำถามกำหนดประเด็น : กตเม จตุตทาโร ธมฺมา พหุการา? “ธรรม ๔ ประการที่มีอุปการะมาก ได้แก่อะไรบ้าง?”

เนื้อหารธรรม : จตุตทริ จุกานี. ปฏีรูปเทสวาโส สปุริสุสสุโย อุตตสมุมาปณิธิ ปุพฺเพ จ กตปุณฺณตา. “จักร ๔ ได้แก่ การอยู่ในประเทศที่สมควร การคบกับสัตตบุรุษ การตั้งตนไว้ชอบ และการเป็นผู้มีบุญกระทำไว้ในกาลก่อน.

ส่วนสรุป : อิม จตุตทาโร ธมฺมา พหุการา.^{๖๕} “นี่คือธรรม ๔ ประการที่มีอุปการะมาก.”

จะเห็นได้ว่าการแสดงธรรม ๔ ประการ เป็นผลจากการที่พระสาวรีบุตรกำหนดประเด็นด้วยคำถาม กตม

๒. กำหนดประเด็นด้วยศัพท์ กถ์ หรือ กถ์รูป

กถ์ และ กถ์รูป แปลว่า “อย่างไร” หรือ “แบบไหน” ใช้กำหนดประเด็นข้อความต้องการอธิบายลักษณะ เช่น

กถญจ คหปติ อาตุรกาโย เจว โหติ อาตุรจิตโต จ ?^{๖๖}

“คหบดี บุคคลที่กระสับกระส่ายทั้งทางกายและทางจิตเป็นอย่างไร?”

กถ์รูป ฆนฺเต กายสมาจารี เสวโต อุกุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺติ, กุสลา ธมฺมา ปริหายนฺติ?^{๖๗}

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะการเสพความประพฤติทางกายแบบไหน ที่ทำให้อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม?”

* พระสาวรีบุตรอธิบายความหมายโดยใช้ กตม กำหนดประเด็นหลายคำ เช่น ชาติ “การเกิด”, ชรา “ความแก่”, มรณะ “ความตาย” ในพระสูตร ๒ เรื่อง ได้แก่ สัมมาทิฏฐิสูตร สัจจวิภังคสูตร แต่ข้อความเหล่านี้ก็ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรอันเป็นพุทธภาษิตเช่นกัน ผู้วิจัยจึงไม่ยกตัวอย่างการอธิบายคำเหล่านี้ในงานวิจัย

^{๖๕} ที่.ปา. ๑๑/๔๐๐/๒๙๓.

^{๖๖} ส.ข. ๑๗/๔/๓. ใช้ตัวอย่างนี้เพราะพระสูตรในทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายไม่มีใช้

^{๖๗} ม.อุ. ๑๔/๒๐๐/๑๔๖.

คำอธิบายรับกับการกำหนดประเด็นด้วยศัพท์ *กถิ*, *กถุรูป* บอกลักษณะ เหตุ ที่มา ที่ทำ ให้เรียกว่าเป็นสภาพนั้น หากถามด้วย *กถุรูป* รายละเอียดมักแสดงด้วยการกระทำลักษณะต่างๆ แต่ลักษณะจะมีการขยายด้วยคำพ้องความหมาย ส่วนสรุปสรุปด้วยการใช้ศัพท์ เอว “อย่างนี้”

คำถามกำหนดประเด็น : กถุรูป ภาณเต กายสมาจารี เสวโต อกุลลา ธมฺมา อภิวุฒนฺติ, กุลลา ธมฺมา ปริหายนฺติ?

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะการเสพความประพฤติทางกายแบบไหน ที่ทำให้อกุลล ธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม?

เนื้อหาธรรม : อธิ ภาณเต เอกฺจฺโจ ปาณาติปาตี โหติ ลุฑฺโท โโลหิตปาณี หตฺปหเต นิวิฏฺโฐ อทฺยาปนฺโน ปาณฺนุเตสุ, อทินฺนาทายี โข ปน โหติ ญนฺตํ ปรสฺสุส ปรวิตฺตูปกรณํ ความคตฺ วา อรณฺณคตฺ วา ตํ อทินฺนํ เถยฺยสงฺฆาตํ อาทาตา โหติ, กาเมสุ มิจฺจจาเรี โข ปน โหติ ยา ตา มาตฺรฺกฺขิตา ปิตฺรฺกฺขิตา มาตาปิตฺรฺกฺขิตา ภาตฺรฺกฺขิตา ภคินิรฺกฺขิตา ฅาตฺรฺกฺขิตา สสุสสามิกา สปริทฺนุทา อนุตฺมโล มาลาคุณปริกฺขิตตฺวาปี ตถารูปาสุ จาริตฺตํ อาปฺชิตา โหติ.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในโลกนี้คนบางพวกเป็นผู้กระทำชีวิตสัตว์ให้ตกไป เป็นคน โหดร้าย มีมือเปื้อนเลือด หมกมุ่นในการประหาร ไม่เอ็นดูในเหล่าสัตว์มีชีวิต, (บาง พวก)เป็นผู้มักถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ คือถือเอาเครื่องปลื้มใจของผู้อื่นในหมู่บ้านหรือ ป่าที่เขาไม่ได้ให้หันไปด้วยความเป็นขโมย, (บางพวก)เป็นผู้ประพฤติผิดในกาม เป็นผู้ ละเมิดจารีตในหญิงที่มารดาบิดาพี่ชายพี่สาวญาติรักษา หญิงมีสามี หญิงที่มีสินไหม ติดตัว ที่สุดคือหญิงที่มีผู้คล้องพวงมาลัยแล้ว.

ส่วนสรุป : เอรูปี ภาณเต กายสมาจารี เสวโต อกุลลา ธมฺมา อภิวุฒนฺติ, กุลลา ธมฺมา ปริหายนฺติ.^{๖๔}

เมื่อเสพความประพฤติทางกายแบบนี้ อกุศลธรรมย่อมเจริญยิ่ง กุศลธรรมย่อมเสื่อมลง.

จากตัวอย่าง พระสารีบุตรอธิบายลักษณะของความประพฤติทางกาย ๓ อย่างที่ทำให้ อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม แต่ละอย่างใช้คำพ้องความหมายหรือคำที่อยู่ในกลุ่ม ความหมายเดียวกันทำให้การบรรยายหรือพรรณนาสภาพเป็นการแสดงจากมุมมองหลากหลาย เช่น ลักษณะของคนฆ่าสัตว์ซึ่งเป็นคนโหดร้าย มีมือเปื้อนเลือด หรือ การบรรยายลักษณะของ หญิงต้องห้ามคือหญิงที่อยู่ในความคุ้มครองของคนกลุ่มต่างๆ เป็นต้น การพรรณนาลักษณะ ต่างๆเหล่านี้เป็นผลจากการใช้ *กถุรูป* กำหนดประเด็นในตอนต้นของข้อความ

^{๖๔} ม.ช. ๑๔/๒๐๐/๑๔๖.

๓. กำหนดประเด็นด้วยศัพท์ กิตฺตาวตฺตา

ในพจนานุกรมภาษาบาลีส່วนมากมักแปลศัพท์ กิตฺตาวตฺตา ว่า “เท่าไร” หรือ “มีประมาณเท่าไร” ในที่นี้ผู้วิจัยแปลว่า “มีลักษณะอย่างไรบ้าง” เป็นการกำหนดประเด็นให้แสดงสภาพธรรมซึ่งมีมากกว่า ๑ ลักษณะ ตัวอย่างเช่น

กิตฺตาวตฺตา นุ โข อวฺวโส อริยสวากโก สมนฺมาทิกฺกุจฺจํ โหติ, ฐมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต, อาคโต อิมํ สทฺธมฺมํ?^{๖๙}

“ดูก่อนอวฺวโส คำว่าสมฺมาทิกฺกุจฺจํ สมนฺมาทิกฺกุจฺจํที่ทรงตรัสแล้ว พระอริยสวากโกที่มีสมฺมาทิกฺกุจฺจํผู้ถึงพร้อมด้วยความแน่วแน่ในธรรมสู่พระสัทธรรมนี้มีลักษณะอย่างไรบ้าง?”

“เวทนา เวทนา”ติ อวฺวโส วุจฺจติ, กิตฺตาวตฺตา นุ โข อวฺวโส “เวทนา” ติ วุจฺจตีติ?^{๗๐}
“ดูก่อนอวฺวโส ที่ตรัสว่า เวทนา เวทนา, ตรัสว่าเวทนามีลักษณะอย่างไรบ้าง?”

กิตฺตาวตฺตา นุ โข อวฺวโส สตุฏฺฐํ ปวีวิตฺตสุสฺส วิหโรติ สวากา วิเวกํ นานุสิกฺขณฺติ?^{๗๑}
“ดูก่อนอวฺวโส เมื่อพระศาสดาทรงประทับอยู่วิเวกสวากโกที่ไม่ศึกษาวิเวกตามมีลักษณะอย่างไรบ้าง?”

เนื้อหาที่มารับการกำหนดประเด็นด้วย กิตฺตาวตฺตา แสดงสภาพธรรมซึ่งมีมากกว่า ๑ ลักษณะหรือการวิเคราะห์ศัพท์ซึ่งแสดงกริยาที่วิเคราะห์มากกว่า ๑ ครั้ง* และสรุปด้วย เอตฺตาวตฺตา “โดยประการอย่างนี้” บางครั้งใช้ ตสฺมา “เพราะเหตุนั้น” เช่น

^{๖๙} ม.ม. ๑๒/๑๑๐/๗๕.

^{๗๐} ม.ม. ๑๒/๔๙๕/๕๓๗-๕๓๘.

^{๗๑} ม.ม. ๑๒/๒๓/๒๓.

* การวิเคราะห์ศัพท์จากรากคำศัพท์ (Etymological analysis) เป็นวิธีการให้ความหมายชนิดหนึ่งเพื่อแสดงความหมายที่แท้จริงของศัพท์ และรากเหง้าความคิดของคำนั้นๆ ตามปกติการวิเคราะห์นามศัพท์ในภาษาบาลีหรือสันสกฤตมักวิเคราะห์ด้วยกริยาเพียงครั้งเดียว เช่น เวเทตีติ เวทนา แต่การวิเคราะห์ศัพท์ที่รับกับคำบอกการถาม “กิตฺตาวตฺตา” กระจายด้วยกริยา ๒ ครั้ง ดังตัวอย่าง ในเรื่องนี้ ดร. สุภาพรรณ เห็นว่าการเน้นกริยาเช่นนี้อาจเป็นการแสดงความสับสนของธรรมคือเวทนา ซึ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป เพราะการใช้คำนามอาจมีผลทำให้เกิดความเข้าใจผิดคิดว่าความรู้สึก ความจำ การรับรู้ต่างๆเป็นตัวเป็นตน เหตุผลของ ดร.สุภาพรรณ ต้องการแสดงว่าเทคนิคของพระสารีบุตรเป็นความพยายามในการบรรยายสภาพธรรมตามความเป็นจริง แต่ผู้วิจัยมองในแง่รูปแบบ หากกำหนดประเด็นด้วย กิตฺตาวตฺตา การอธิบายก็จะต้องวิเคราะห์มากกว่า ๒ ครั้ง

คำถามกำหนดประเด็น: กิตติดาวตา นุ โข อาวุโส สตุฏ ปวิวิตตสุส วิหโรโต สวากา วิเวกั นานุสิกขนฺติ?

“ดูก่อนอาวุโส เมื่อพระศาสดาทรงประทับอยู่วิเวก สวากที่ไม่ศึกษาวิเวกตาม มีลักษณะอย่างไรบ้าง?

เนื้อหาธรรม :อิธาวุโส สตุฏ ปวิวิตตสุส วิหโรโต สวากา วิเวกั นานุสิกขนฺติ, เยสญจ ธมฺมานั สตุถา ปทานมาห, เต จ ธมฺเม นปฺปชนฺติ, พาหุลลิกา จ โหนฺติ, สาลิลิกา, โอกกมเน ปุพฺพกฺมา, ปวิเวเก นิกฺขิตฺตสุธา.

ตตฺราวุโส เถธา ภิกฺขุ ตีหิ จานฺเหติ คารยฺหา ภวฺนฺติ.....

ตตฺราวุโส มชฺฌมิกา ภิกฺขุ ตีหิ จานฺเหติ คารยฺหา ภวฺนฺติ.....

ตตฺราวุโส นวกา ภิกฺขุ ตีหิ จานฺเหติ คารยฺหา ภวฺนฺติ.....

“อาวุโส เมื่อพระศาสดาทรงประทับอยู่วิเวก พระสวากในธรรมวินัยนี้ไม่ศึกษาความวิเวกตาม, คือพระศาสดาตรัสการละธรรมเหล่าใด พระสวากเหล่านั้นไม่ละธรรมเหล่านั้น, เป็นผู้มักมาก, เป็นผู้ย่อหย่อน เป็นหัวหน้าในการทอดทิ้ง ทอดทิ้งความวิเวก.

ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น พระเถระย่อมเป็นที่ครหาด้วยเหตุ ๓ ประการ

ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น พระมัชฌิมเถระย่อมเป็นที่ครหาด้วยเหตุ ๓ ประการ

ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น พระนวกะย่อมเป็นที่ครหาด้วยเหตุ ๓ ประการ”

ส่วนสรุป : เอตฺตาวตา นุ โข อาวุโส สตุฏ ปวิวิตตสุส วิหโรโต สวากา วิเวกั นานุสิกขนฺติ.^{๗๒}

“ดูก่อนอาวุโส เมื่อพระศาสดาทรงประทับอยู่วิเวก สวากที่ไม่ศึกษาวิเวกตาม มีลักษณะอย่างนี้”

ตัวอย่างการใช้ กิตติดาวตา ในการวิเคราะห์ศัพท์

คำถามกำหนดประเด็น : “เวทนา เวทนา”ติ อาวุโส วุจฺจติ, กิตติดาวตา นุ โข อาวุโส

“เวทนา” ติ วุจฺจติตี?

อาวุโส ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เวทนา เวทนา, ทรงตรัสว่าเวทนามีลักษณะอย่างไรบ้าง?

เนื้อหาธรรม : “เวเตติ เวเตตีติ โข อาวุโส. “ดูก่อนอาวุโส ก็เวทนานั้น คือ ธรรมชาติที่รู้สึก รู้สึกลง.”

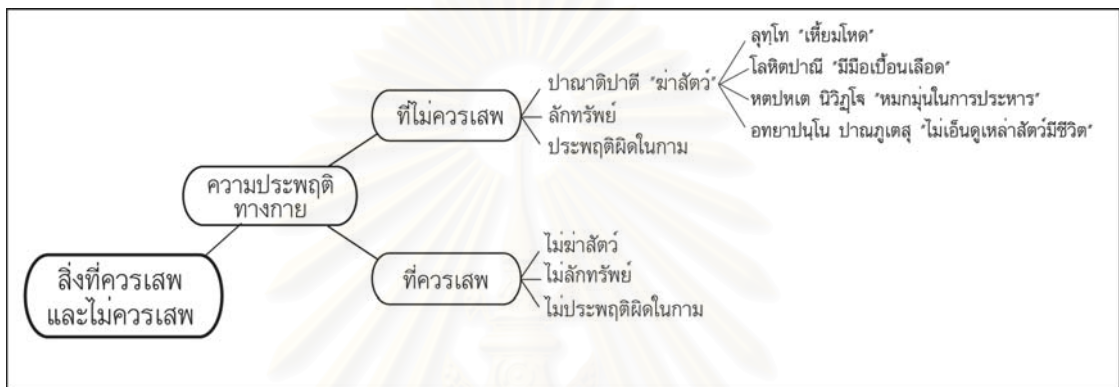
ส่วนสรุป : ตสฺมา “เวทนา”ติ วุจฺจติ.^{๗๓} “เพราะเหตุนี้ เวทนาที่(พระผู้มีพระภาค)ตรัส.”

จากตัวอย่างทั้งสองที่ยกมาข้างต้น การกำหนดประเด็นด้วย กิตติดาวตา ทำให้คำอธิบาย แตกออกเป็นนัยต่างๆ แม้แต่การแสดงความหมายของคำก็ทำให้วิเคราะห์ศัพท์มากกว่า ๑ ครั้ง

^{๗๒} ม.พ. ๑๒/๒๔/๒๕.

^{๗๓} ม.พ. ๑๒/๔๙๕/๕๓๘.

กล่าวโดยสรุป การใช้ *กตม กถ* หรือ *กถุฎี* และ *กิตฺตาวตฺตา* ตั้งประเด็นล้วนแต่เอื้อให้คำอธิบายมีลักษณะแจ่มแจ้งทั้งสิ้น ซึ่งเห็นได้ชัดในการใช้ *กตม* “ได้แก่อะไรบ้าง” หรือ *กิตฺตาวตฺตา* “มีลักษณะอย่างไรบ้าง” นอกจากนี้ การบรรยายหรือพรรณาสภาพซึ่งเป็นผลจากการใช้ *กตม* หรือ *กถ* *กถุฎี* ก็ทำให้คำอธิบายมีลักษณะวิเคราะห์แจ่มแจ้งเช่นกัน พระสารีบุตรอธิบายโดยใช้คำพ้องความหมาย ซึ่งเห็นได้ชัดว่าเป็นการพรรณาสภาพธรรมนั้นในแง่มุมต่างๆซึ่งไม่สามารถจำแนกต่อไปได้อีก ดังตัวอย่างในรูปที่ ๘

รูปที่ ๘ แผนภูมิแสดงการวิเคราะห์คำว่า ปาณาติปาตี “(ผู้)ฆ่าสัตว์”

คำว่า *ปาณาติปาตี* ในที่นี้เป็นส่วนหนึ่งของการวิเคราะห์ความประพฤติทางกายที่ไม่ควรเสพ ซึ่งมีโครงสร้างดังที่แสดงแล้วในรูปที่ ๕ ในรูปที่ ๘ นี้แสดงให้เห็นวิธีการวิเคราะห์คำว่า *ปาณาติปาตี* ของพระสารีบุตรด้วยการแสดงคำพ้องความหมายซึ่งมีความหมายในหลายแง่มุม เช่น สภาพทางกาย สภาพจิตใจ ความคิดของผู้ที่ฆ่าสัตว์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง คำเหล่านี้ก็คือคำไวพจน์หรือคำที่มีความหมายเหมือนกันของ *ปาณาติปาตี* ผลของการใช้คำไวพจน์อธิบายความหมายของคำทำให้โครงสร้างของงานมีลักษณะแตกประเด็นจนถึงหน่วยย่อยที่สุด

รูปแบบการอธิบายทั้งสองเอื้อให้เนื้อหางานมีลักษณะวิเคราะห์แยกแยะ โดยเริ่มต้นจากส่วนกำหนดประเด็น ซึ่งเป็นหัวข้อที่ใหญ่ที่สุด จนถึงหน่วยย่อยหรือคำไวพจน์ซึ่งไม่สามารถจำแนกย่อยได้ การแสดงธรรมด้วยการวิเคราะห์ที่มีผลทำให้ผู้ฟังเห็นโครงสร้างของสภาพธรรมทั้งหมด เข้าใจความสัมพันธ์ของธรรม สามารถจับใจความหรือจดจำประเด็นสำคัญของเรื่องได้ง่าย

๓.๒.๒.๒ การแสดงธรรมขนานกันในด้านลบและบวก

อีกวิธีการหนึ่งที่ปรากฏในงานกลุ่มที่ ๑ คือ การแสดงธรรมด้านลบและบวกขนานกัน ด้านลบและด้านบวกในที่นี้หมายถึงลักษณะการที่ตรงข้ามกันของพฤติกรรม ๒ อย่าง เช่น การทำชั่ว-การทำดี การมีกิเลส - การไม่มีกิเลส ความเจริญ-ความเสื่อม เป็นต้น การสอนต้องทำ

ให้ผู้ฟังเห็นข้อมูลทั้ง ๒ ด้าน ซึ่งทำให้เกิดผลต่างกัน คัมภีร์เนตติปกรณ์เรียกแนวทางการแสดงธรรมเช่นนี้ว่า ปริวัตตนหาระ คือ แนวทางในการเปลี่ยนไปในทิศทางตรงข้าม^{๗๔} วิธีการนี้มักใช้กับงานที่มีเนื้อหาให้โอวาทสั่งสอน ให้ผู้ฟังละเลิกความคิดหรือการกระทำอย่างหนึ่งเพื่อให้มาทำหรือเห็นความสำคัญของธรรมที่อยู่ตรงข้ามกัน งานนิพนธ์ที่ใช้วิธีการนี้มักมีเนื้อหาเกี่ยวกับปัญหา เช่น ตัวอย่างในตาราง ๓ ซึ่งแสดงบุคคล ๒ กลุ่มที่เคลื่อนและไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม^{๗๕}

ตารางที่ ๓ บุคคล ๘ จำพวก(๔ คู่)ที่เคลื่อนและไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม

คู่ที่	เหตุ			ผล (เคลื่อน/ไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม)
	การกระทำ	ผลที่ได้รับ	การปรุงแต่งจิต	
๑.	ชวนชวาย	ไม่ได้ลาภ	เศร้าโศก	เคลื่อน
			ไม่เศร้าโศก	ไม่เคลื่อน
๒.	ชวนชวาย	ได้ลาภ	ประมาท	เคลื่อน
			ไม่ประมาท	ไม่เคลื่อน
๓.	ไม่ชวนชวาย	ไม่ได้ลาภ	เศร้าโศก	เคลื่อน
			ไม่เศร้าโศก	ไม่เคลื่อน
๔.	ไม่ชวนชวาย	ได้ลาภ	ประมาท	เคลื่อน
			ไม่ประมาท	ไม่เคลื่อน

เนื้อหาของพระสูตรที่แสดงไว้ในตารางแสดงเหตุของการเคลื่อนและไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรมของภิกษุปุถุชนที่อยากได้ลาภ โดยแสดงตามวิสัยของปุถุชนที่อาจจะชวนชวายทำงานหรือเกียจคร้านไม่ชวนชวายเพื่อให้เกิดลาภที่ต้องการ ผลที่ได้รับมีทั้งสมหวังและผิดหวังตามวิบากของกรรมเก่าที่ได้กระทำมา สิ่งสำคัญที่พระสารีบุตรสอนคือการทำใจกับผลที่เกิดขึ้นไม่ว่าวิบากจะส่งผลอย่างไร จากตารางจะเห็นได้ว่าความแตกต่างของการปรุงแต่งจิตหลังจากที่ได้หรือไม่ได้ลาภซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้ภิกษุนั้นเคลื่อนหรือไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม ผู้ที่ได้ฟังสามารถเปรียบเทียบและเห็นจริงกับผลที่แตกต่างของบุคคล ๒ พวกแม้ว่าจะประสบเหตุอย่างเดียวกันก็ตาม การแสดงธรรมขนานกันลักษณะนี้จึงเป็นการชี้ให้ผู้ฟังติดตาม เห็นจริงกับเหตุผลที่ผู้แสดงยกมาประกอบ ทำให้เชื่อและน้อมรับไปปฏิบัติ

^{๗๔} เนตติปกรณ์, หน้า [๓๓].

^{๗๕} อภ.อุฎฺฐก. ๒๓/๑๗๔/๓๓๗.

ในทางวาทวิทยา การแสดงธรรมขนานกันในด้านลบและบวกถือว่าเป็นการโน้มน้าวใจอย่างหนึ่ง เรียกว่าเป็นการเสนอสารสองด้าน(two-sided message)^{๗๖} การโน้มน้าวด้วยวิธีนี้เหมาะสำหรับผู้รับสารที่ไม่ได้สนับสนุนจุดยืนของผู้รับสารตั้งแต่แรก^{๗๗} เช่น ผู้ที่ยังคงถือดี หรือเป็นผู้ว่ายาก การเสนอสารสองด้านทำให้ผู้รับสารเห็นเหตุและผลของทั้งสองด้านและตัดสินใจเลือกด้านหนึ่งด้วยตนเอง พระสารีบุตรมักจะแสดงธรรมโดยการให้เห็นด้านลบก่อน แล้วจึงเสนอด้านบวก ทำให้ผู้ฟังสามารถคิดตามหลักเหตุผล และเห็นจริงตามกับด้านบวกซึ่งเป็นธรรมที่พระสารีบุตรเสนอและยอมรับที่จะปฏิบัติต่อไป

แนวทางอีกลักษณะหนึ่งที่ใกล้เคียงกับการเสนอภาพบวกและลบ คือการใช้เงื่อนไขความแตกต่างอยู่ที่เริ่มต้นข้อความที่เสนอให้ทำก่อน ตามด้วยหากไม่ปฏิบัติจะทำให้เกิดผลเสียอย่างไร และสรุปท้ายว่า คำสอนที่เสนอเป็นสิ่งที่ควรทำ วิธีนี้ทำให้ผู้ฟังเกิดความตระหนักถึงผลด้านลบหรือโทษของการกระทำดังกล่าวและเลือกที่จะทำตามที่ถูกโน้มน้าวเสนอ ตัวอย่างเช่น

อรรถกถาสุตตปิฎก ติกุชญา สัมมคเตน สัมเม วิหระนเตน สพรหมจารีสู สคารเวณ ภวิตพพํ สปปติสุเสน. สเจ อาวุโส อรรถกถาโก ติกุชฺ สุขมคโต สงฺฆเ วิหระนโต สพรหมจารีสู อคารโว โหติ อปฺปติสุโส, ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาริ กิมฺปนิมฺสฺสา ยสมฺโต อรรถกถาโก สสุ เอกสสารณฺเณ เสริวิหาเรน, โย อายสมฺมา สพรหมจารีสู อคารโว โหติ อปฺปติสุโส”ติ ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาริ. ตสมฺมา อรรถกถาโก ติกุชฺญา สขมคเตน สงฺฆเ วิหระนเตน สพรหมจารีสู สคารเวณ ภวิตพพํ สปปติสุเสน^{๗๘}

ดูกรผู้มีอายุทั้งหลาย อันภิกษุผู้สมาทานอรัญญิกอุตงค์ เมื่อไปสู่สงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรเป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย. ถ้าภิกษุผู้สมาทานอรัญญิกอุตงค์ เมื่อไปสู่สงฆ์ อยู่ในสงฆ์ เป็นผู้ไม่เคารพยำเกรงในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย จะมีผู้ว่าภิกษุนั้นได้ว่า ท่านนี้ไต่ไม่เป็นผู้เคารพยำเกรง ในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย จะเป็นประโยชน์อะไรด้วยการอยู่เสรีในป่า แก่ท่านผู้นี้ซึ่งสมาทานอรัญญิกอุตงค์อยู่แต่ผู้เดียวแล้วจะมีผู้ว่าภิกษุนั้นได้ดังนี้. เพราะเหตุ นั้น อันภิกษุผู้สมาทานอรัญญิกอุตงค์ เมื่อไปสู่สงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรเป็นผู้มีความเคารพยำเกรง ในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย.

^{๗๖} อรรถวรรณ ปิลันธน์โถวาท, การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๐๔.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖.

^{๗๘} ม.ม. ๑๓/๒๐๔/๒๑๔.

ในตัวอย่างนี้ พระสารีบุตรแสดงไว้ว่า หากผู้ฟังไม่ปฏิบัติตามข้อเสนอก็อาจจะถูกตีเตียนวัตรที่กำลังปฏิบัติอยู่ เพราะความเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรที่น่านับถือ แสดงถึงความมักน้อยสันโดษ หากกิริยาหรือการกระทำไม่เหมาะสมแม้ดูเหมือนเล็กน้อยก็อาจมีผู้ตำหนิวัตรการอยู่ในป่าที่กำลังปฏิบัติอยู่ได้ทันที ฉะนั้นทางที่ควรปฏิบัติคือการเคารพยำเกรงอย่างที่พระสารีบุตรสอน

การเสนอธรรมทั้ง ๒ ฝ่ายที่ตรงข้ามกันช่วยให้ผู้ฟังมีความคิดกว้างไกล ทำให้เกิดความเข้าใจสภาวะธรรมตามความเป็นจริงอย่างสมบูรณ์^{๗๙} ผู้ฟังสามารถเปรียบเทียบและเห็นเหตุที่ทำให้เกิดผลลัพธ์ต่างกัน ซึ่งนำไปสู่ความเข้าใจและเลือกปฏิบัติตามหนทางที่ถูกต้องเหมาะสมด้วยตนเอง จึงกล่าวได้ว่า ลักษณะการแสดงธรรมดังกล่าวเป็นวิธีการทางปัญญาที่ผู้ฟังต้องใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง

๓.๒.๒.๓ การใช้อุปมา

การอุปมา เป็นการใช้สิ่งหนึ่งที่ผู้ฟังรู้จักเปรียบเทียบกับสิ่งที่กำลังอธิบายให้ผู้ฟังเห็นภาพชัดเจนและเกิดความเข้าใจ พระสารีบุตรเห็นว่าอุปมาเป็นวิธีหนึ่งที่ช่วยในการอธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจยิ่งขึ้น^{๘๐} ในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรจึงพบอุปมาในหลายแห่งเมื่อพระสารีบุตรอธิบายคำสอนที่เป็นนามธรรมหรือช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมในกรณีที่อยู่อธิบายแล้วแต่ผู้ฟังยังไม่เข้าใจ การใช้อุปมาแต่ละครั้งจึงแตกต่างกันไปตามเนื้อหาที่แสดงและบริบทของสถานการณ์ การใช้อุปมาเพื่อสอนธรรมในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรมี ๒ ลักษณะดังนี้

๑. ใช้อุปมาเพื่อโยงเข้าสู่ธรรม พบเพียงพระสูตรเดียวคือ มหาหัตถิปโตปมสูตร ในมัชฌิมนิกาย มุลปัณณาสกั เนื้อความของพระสูตรเริ่มต้นด้วยการยกเรื่องรอยเท้าช้างซึ่งมีขนาดใหญ่ที่สุด เป็นที่รวมของรอยเท้าของสัตว์ใดๆ แล้วจึงเปรียบเทียบกับอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นกุศลธรรมที่กว้างขวางที่สุดและเป็นที่ยอมรับของกุศลธรรมอื่นๆ ในพระสูตรนั้น พระสารีบุตรแสดงให้เห็นว่า มหาภูตรูป ๔ เป็นธรรมที่สามารถสงเคราะห์ในอริยสัจ ๔ ได้อย่างไร^{๘๑}

^{๗๙} เนตติปริกขณ, หน้า [๓๓].

^{๘๐} ม.ม. ๑๒/๕๐๑/๕๔๐. อุปมาปิเรกจเจ วิญญู บุริสา ภาสิตสูส อตุถิ อชานนติ คนผู้รู้บางพวกยอมทราบความหมายของภาษิตได้ด้วยอุปมา

^{๘๑} ม.ม. ๑๒/๓๔๑/๓๔๗.

๒. ใช้อุปมาเป็นภาพพจน์เปรียบเทียบธรรมเพื่อให้เกิดความเข้าใจ สิ่งที่พระสารีบุตรสอน อาจเข้าใจได้ยาก เช่น สภาวะธรรม สิ่งที่เป็นนามธรรม พระสารีบุตรมักใช้อุปมาเป็นคำอธิบาย หรือประกอบคำอธิบายให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ตัวอย่างเช่น

ความเปรียบเกี่ยวกับการละความอาฆาตในบุคคลประเภทต่างๆ พระสารีบุตรได้เสนอวิธี คิดแบบต่างๆ เพื่อละความอาฆาตในบุคคลที่มีลักษณะต่างกัน ๕ ประการ โดยใช้ภาพพจน์เพื่อให้ เห็นภาพชัดเจนดังนี้

๑. บุคคลที่มีกายไม่บริสุทธิ์ แต่วจีบริสุทธิ์ ให้คิดว่า บุคคลผู้นี้เหมือนผ้าบังสุกุลที่เลือก เอาแต่ส่วนที่ดีๆมาใช้ได้
๒. บุคคลที่มีวจีไม่บริสุทธิ์ แต่กายบริสุทธิ์ ให้คิดว่า บุคคลผู้นี้เหมือนน้ำในคลองที่มี จอกแค้นบนผิวน้ำ เพียงแค่แหวกจอกแค้นเหล่านั้นออก ก็ดื่มน้ำได้
๓. บุคคลที่มีกายไม่บริสุทธิ์ วจีไม่บริสุทธิ์ แต่สงบใจได้เป็นครั้งคราว ให้คิดว่า บุคคลผู้นี้ เหมือนน้ำในรอยเท้าโค ซึ่งเป็นของมีค่าสำหรับผู้เดินทางไกล ที่ร้อน เหนื่อย และ กระหายน้ำ
๔. บุคคลที่มีกายไม่บริสุทธิ์ วจีไม่บริสุทธิ์ อีกทั้งขุ่นข้องขัดเคืองในใจ ให้คิดว่า บุคคลผู้นี้เหมือน คนป่วยที่ต้องเดินทางไกล และยังคงต้องเดินทางต่อไปอีกไกล จึงควรคิด สงสารและเมตตาต่อบุคคลนี้ให้มาก
๕. บุคคลที่มีกาย วาจา และใจบริสุทธิ์ ให้คิดว่า บุคคลผู้นี้เหมือนสระน้ำใสสะอาด เย็น ดับความกระหาย และทำให้เกิดความชุ่มชื้นเย็นใจ^{๔๒}

จะเห็นได้ว่าพระสารีบุตรกล่าวถึงระดับความดีของบุคคลแต่ละกลุ่มซึ่งเป็นนามธรรมมาก การสอนให้พิจารณาบุคคลที่ความดีจึงอธิบายได้ยาก การอธิบายโดยเปรียบเทียบกับวัตถุที่มี ประโยชน์มากน้อยแตกต่างกันซึ่งสัมพันธ์กับมุมมองที่ช่วยละลายความโกรธจึงช่วยให้ผู้ฟังเห็น ลักษณะของคนกลุ่มต่างๆชัดเจน เช่น การเปรียบเทียบคนที่หยาบคายร้ายกาจทางกายวาจาใจ เหมือนคนป่วย ในพระพุทธศาสนา คนบาปทั้งกายวาจาใจจัดว่าเป็นคนเขลา ประมาท ไม่มี สติปัญญาพิจารณาอกุศลในตัวเองและไม่สามารถละอกุศลในตัวเองได้ จึงถือว่าเป็นผู้ที่ไม่มีทางที่จะ เจริญก้าวหน้าต่อไปได้ จะต้องประสบกับวิบากของอกุศลเช่นเดิมต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เปรียบ เหมือนคนป่วยที่เดินทางมาไกล และต้องเดินทางต่อไปโดยไม่มีจุดหมาย พระสารีบุตรจึงสอนให้ คิดสงสารเห็นใจคนผู้นั้นแทนที่จะรู้สึกโกรธ ส่วนคนที่พอมีความดีอยู่บ้างก็ให้มองที่ประโยชน์หรือ

^{๔๒} อภ.ปญจก. ๒๒/๑๖๒/๒๐๗.

ความดีของคนเหล่านั้น อย่าไปมองที่ความชั่วที่อาจมีบ้าง ส่วนคนที่ดีบริสุทธิ์ทั้งกายวาจาใจไม่
ควรโกรธเคืองเลย ควรเข้าไปรู้จักคบหาจะเป็นประโยชน์

ความเปรียบเรื่องผลของการขาดและการมีกุศลธรรมอันเป็นพื้นฐาน พระสารีบุตรเปรียบเทียบ
การขาดกุศลธรรมพื้นฐาน ได้แก่ ความศรัทธา ความละเอียดอ่อนบ่าป ความเกรงกลัวต่อบาป
ความวิริยะและปัญญาซึ่งเป็นเหตุให้เสื่อมเหมือนพระจันทร์โคจรในช่วงข้างแรมซึ่งทำให้พระจันทร์
หม่นหมอง ไม่ส่องใส และอับแสงในที่สุด ในทางตรงกันข้าม หากมีธรรมเหล่านี้ครบถ้วน
ก็จะเป็นเหตุแห่งความเจริญ เสมือนพระจันทร์ที่โคจรในช่วงข้างขึ้น ซึ่งมีความสว่างไสวขึ้นเรื่อยๆ
จนกระทั่งเต็มดวง^{๔๓} ความเปรียบดังกล่าวเป็นการเปรียบเทียบที่เหมาะสมอย่างยิ่ง ความเจริญ
และความเสื่อมเป็นธรรมตรงกันข้ามกัน เหมือนความสว่างกับความมืดมิดของพระจันทร์ และยัง
แสดงถึงผลที่ค่อยๆ เกิดขึ้นเหมือนวิบากของกุศลธรรมและอกุศลธรรมซึ่งส่งผลในลักษณะค่อยเป็น
ค่อยไป

ความเปรียบเรื่องบุคคลมีปัญญาและไม่มีปัญญา ๔ ประเภท พระสารีบุตรอุปมาด้วย
ภาชนะทองเหลือง ๔ ประเภท เพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของการมีปัญญา ดังนี้

๑. ผู้มีกิเลสไม่มีปัญญารู้ตัวว่ามีกิเลส เป็นบุคคลไม่ประเสริฐ เหมือนภาชนะทองเหลืองที่
มีสนิม ไม่ขัดถู และวางในที่ที่มีละอองทำให้ละอองจับมากขึ้น
๒. ผู้ไม่มีกิเลสไม่มีปัญญารู้ตัวว่าไม่มีกิเลส เป็นบุคคลไม่ประเสริฐ เหมือนภาชนะ
ทองเหลืองที่ไม่มีสนิม ที่ไม่ขัดถูซ้ำยังวางในที่ที่มีละออง ทำให้ภาชนะหมองลงได้
๓. ผู้มีกิเลสมีปัญญารู้ตัวว่ามีกิเลสเป็นบุคคลประเสริฐ เหมือนภาชนะทองเหลืองที่มีสนิม
ที่รู้ว่าจะต้องขัดถู และวางในที่ที่ไม่มีละออง ทำให้ภาชนะส่องใสขึ้นได้
๔. ผู้ไม่มีกิเลสมีปัญญารู้ตัวว่าไม่มีกิเลสเป็นบุคคลประเสริฐ เหมือนภาชนะทองเหลืองที่
ไม่มีสนิมที่ได้ขัดถูให้สดใส และวางในที่ที่ไม่มีละออง ทำให้ภาชนะส่องใสตลอดไป^{๔๔}

ในพระสูตรเดียวกันนี้ พระสารีบุตรได้เปรียบเทียบบุคคล ๒ ประเภท คือบุคคลที่จะ
ประพฤดีปฏิบัติเคร่งครัดแต่ยังมีกิเลสภายใน เปรียบเหมือนภาชนะทองที่เก็บซากศพ ส่วน
บุคคลที่บริสุทธิ์ทั้งกายและใจ เปรียบเหมือนภาชนะทองที่เก็บอาหารรสอร่อยนำมารับประทาน^{๔๕}

^{๔๓} อภ.ทสก. ๒๔/๖๗/๑๓๑.

^{๔๔} ม.ม. ๑๒/๕๔/๔๒.

^{๔๕} ม.ม. ๑๒/๗๐-๗๑/๕๒-๕๔.

ภาชนะทองในที่นี้หมายถึงภิกษุที่มีบุคลิกภายนอกดูน่าเลื่อมใส บุคคล ๒ ประเภทนี้ต่างกันที่กิเลสภายใน หากผู้ใดพบเห็นหรือรับทราบพฤติกรรมอันเกิดจากกิเลสภายใน ก็ย่อมไม่เคารพศรัทธา เหมือนเปิดภาชนะทองแล้วพบซากศพ ภาชนะทองนั้นก็ย่อมไม่เป็นที่ต้องการอีกต่อไป ในทางตรงกันข้าม ถ้าได้ทราบว่าเป็นผู้มีใจบริสุทธิ์ ก็ย่อมเป็นที่เคารพนับถือบูชาของผู้ที่รู้จักเสมอ เหมือนภาชนะทองที่ใส่อาหารประณีตย่อมเป็นที่ต้องการทั้งในยามหิวและอิ่ม

ในหลายๆตัวอย่างที่ยกมา การใช้อุปมาในงานนิพนธ์เป็นการเปรียบเทียบสภาวะธรรม ๒ อย่างที่มีลักษณะตรงกันข้ามกัน ซึ่งเป็นผลจากเหตุปัจจัยบางอย่างที่แตกต่างหรือขาดหายไป เป็นการกระตุ้นให้ผู้ฟังใช้ปัญญาตรึกตรองตามไปด้วย คล้ายกับแนวทางการแสดงธรรมที่ตรงข้ามกัน* (ข้อ ๓.๒.๒.๒) จึงกล่าวได้ว่าการอุปมาในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรเป็นความเปรียบเทียบที่มุ่งให้ผู้ฟังเกิดปัญญาเช่นกัน

จะเห็นได้ว่าการใช้อุปมาในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรเป็นมากกว่าเครื่องมือที่ช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจแจ่มชัดขึ้น เช่น เอื้อต่อการเจริญปัญญาดังที่กล่าวข้างต้น ช่วยให้ข้อความที่กำลังอธิบาย น่าสนใจมากขึ้น นำผู้ฟังเข้าสู่เรื่องราวที่ต้องการแสดง ทำให้ผู้ฟังคิดตามและเปรียบเทียบสภาวะธรรมกับอุปมา ช่วยให้ผู้ฟังสนใจรับฟัง และสามารถจดจำข้อธรรมได้ง่าย

๓.๒.๒.๔ การใช้คำพ้องความหมาย

คำพ้องความหมายในที่นี้มิใช่เพียงคำที่มีความหมายเดียวกัน(Synonym) อย่างที่ใช้ในวงการภาษาศาสตร์ในตะวันตก แต่เป็นคำที่มีลักษณะร่วมทางความหมายที่ได้จัดลำดับ ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ การใช้คำพ้องความหมายเป็นวิธีการหนึ่งในอธิบายพุทธวจนะเรียกว่า เววจนหาระ^{๘๖} เป็นวิธีที่พระคันถรจนาคารยฺหฺนหลังสรรเสริญเป็นพิเศษ เพราะเอื้อประโยชน์ทั้งแก่ผู้แสดงและผู้ฟัง ช่วยให้การแสดงธรรม-การฟังธรรมสัมฤทธิ์ผลแล้ว และยังเป็นการแสดงถึงปฏิสัมภิตาของผู้นั้นด้วย โดยเฉพาะนิรุตติปฏิสัมภิตา คือ เป็นผู้รู้และใช้ภาษาได้ดี และ ธรรมปฏิสัมภิตา คือเป็นผู้ที่เข้าถึงเหตุ^{๘๗}

* ดูเพิ่มเติมในหัวข้อที่ ๓.๒.๒.๒ การแสดงธรรมขนานกันในด้านลบและบวก หน้า ๗๓.

^{๘๖} เนตติปกรณ์, หน้า ๒๔๔.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๕. ประโยชน์ที่แสดงนี้เป็นคำอธิบายซึ่งรวบรวมจากอรรถกถาและฎีกาของคัมภีร์เนตติปกรณ์ซึ่งตีพิมพ์รวมอยู่ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ที่ผู้วิจัยใช้อยู่

ผู้ฟังได้ประโยชน์จากการใช้คำพ้องความหมาย :-

๑. ทำให้เข้าใจความขงณะที่แสดงธรรม และขงณะที่นี้กพบทวน

คำพ้องความหมายในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรอยู่ในส่วนที่พรรณนาลักษณะ หรืออาการของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น สภาวะธรรมซึ่งเป็นสังขธรรมที่อยู่รอบตัว หรือเกิดขึ้นในชีวิตของมนุษย์ สภาวะเหล่านี้พบเห็นได้ทั่วไปและรู้จักกันดีอยู่แล้วแต่ยังคงเป็นธรรมที่มนุษย์มองข้ามและไม่เห็นว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงอันเป็นทุกข์ พระสารีบุตรพยายามเน้นสภาวะเหล่านี้ เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นว่าเป็นสิ่งไม่แน่นอน มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เพื่อให้เกิดความสลัดใจ เบื่อหน่าย ดังนั้น การใช้คำพ้องความหมายเพื่อแสดงความหมายของสภาวะธรรมนั้นหลายๆครั้ง จะทำให้เห็นสภาวะนั้นในหลายแง่มุม และเน้นน้ำหนักของความหมายให้แจ่มชัดยิ่งขึ้น ดังตัวอย่าง

(๑) โหติ โข โส อวูโส สมโย ยํ พาทิรา อาโปธาดุ ปกุปปติ. สาคามมปิ วหติ นิคมมปิ วหติ นครมปิ วหติ ชนปทมปิ วหติ ชนปทปเทศมปิ วหติ. (๒) โหติ โข โส อวูโส สมโย ยํ มหาสมุทเท โยชนสติกานิปี อุกทานิ โอคคจฺจนฺติ ทฺวิโยชนสติกานิปี อุกทานิ โอคคจฺจนฺติ ตฺติโยชนสติกานิปี อุกทานิ โอคคจฺจนฺติ จตฺติโยชนสติกานิปี อุกทานิ โอคคจฺจนฺติ ปญฺจโยชนสติกานิปี อุกทานิ โอคคจฺจนฺติ ฉโยชนสติกานิปี อุกทานิ โอคคจฺจนฺติ สตฺตโยชนสติกานิปี อุกทานิ โอคคจฺจนฺติ. (๓.๑) โหติ โข โส อวูโส สมโย ยํ มหาสมุทเท สตฺตตาลมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ฉตาลมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ปญฺจตาลมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ จตฺตตาลมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ติตตาลมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ทฺวิทาลมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ตาลมตฺตมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ. (๓.๒) โหติ โข โส อวูโส สมโย ยํ มหาสมุทเท สตฺตโปริสมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ฉโปริสมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ปญฺจโปริสมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ จตฺตโปริสมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ตโปริสมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ ทฺวิโปริสมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ โปริสมตฺตมปิ อุกทํ สนฺนฺจติ. (๓.๓) โหติ โข โส อวูโส สมโย ยํ มหาสมุทเท อฏฺถมโปริสมปิ

๒. เป็นโอกาสของคนที่จิตฟุ้งซ่านเข้าใจความหมายของธรรมนั้นด้วยคำอื่น
๓. ทำให้ผู้มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการทำความเข้าใจเนื้อหาของธรรม
๔. ทำให้เกิดสมาธิ มุ่งตรงต่อธรรมที่กำลังแสดงอยู่

ส่วนผู้แสดงธรรมได้ประโยชน์จากการใช้คำพ้องความหมาย :-

๑. เป็นการฝึกฝนการใช้คำพ้องความหมายซึ่งแสดงไว้ในคัมภีร์
๒. ช่วยให้ผู้ประสบความสำเร็จในการแสดงธรรม เพราะคนฟังเข้าใจ
๓. แสดงความเป็นผู้บรรลุธรรมปฏิสัมภทาและนิรุตติปฏิสัมภทา
๔. เป็นการเพาะบ่มธรรมปฏิสัมภทาและนิรุตติปฏิสัมภทาแก่ผู้ฟัง

ส่วนนักวิชาการตะวันตกที่ได้ศึกษาลักษณะการใช้คำพ้องความหมายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเห็นว่า คำพ้องความหมายช่วยเน้นความหมาย(Emphasis) ช่วยแสดงมโนทัศน์ให้กระจ่างและชัดเจนเท่าที่จะทำได้ทุกแง่มุม(Thoroughness) และช่วยตีกรอบมโนทัศน์ให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ ยังเป็นการตกแต่งสำนวนการอธิบายให้สละสลวยด้วย (G. von Simson 1965, p. 143 Quoted in Mark Allon, p. 249).

อุทกั สลฺลจฺจติ กฺกมิตฺตมฺปิ อุทกั สลฺลจฺจติ ชนฺนุมนฺตมฺปิ อุทกั สลฺลจฺจติ โคปุปฺกมิตฺตมฺปิ อุทกั สลฺลจฺจติ. (๓.๔) โหติ โข โส อวฺุโส สมโย ยํ มหาสมฺพุเท องฺคฺลฺปิพฺพเตมนมิตฺตมฺปิ อุทกั น โหติ. (๕) ตสฺสา หิ นาม อวฺุโส พาหิรฺยา อวฺุโรธาตุยา ตาว มหฺลฺลิกาย อนฺิจจตา ปญฺญาธิสฺสฺติ ขยธฺมมตา ปญฺญาธิสฺสฺติ วยธฺมมตา ปญฺญาธิสฺสฺติ วิปริณามธฺมมตา ปญฺญาธิสฺสฺติ.^{๔๔}

(๑) ดูกรท่านผู้มีอายุ สมัยที่อาไปธาตุที่เป็นไปภายนอกกำเรบย่อมจะมีได้. อาไปธาตุนั้น ย่อมพัดบ้านไปบ้าง พัดนิคมไปบ้าง พัดเมืองไปบ้าง พัดชนบทไปบ้าง ย่อมพัดประเทศแห่งชนบทไปบ้าง. (๒) ดูกรท่านผู้มีอายุ สมัยที่น้ำในมหาสมุทรย่อมลึกลงไป ร้อยโยชน์บ้าง สองร้อยโยชน์บ้าง สามร้อยโยชน์บ้าง สี่ร้อยโยชน์บ้าง ห้าร้อยโยชน์บ้าง หกร้อยโยชน์บ้าง เจ็ดร้อยโยชน์บ้าง ย่อมมีได้. (๓.๑) ดูกรท่านผู้มีอายุ สมัยที่น้ำในมหาสมุทรซึ่งอยู่เจ็ดชั่วลำตาลบ้าง หกชั่วลำตาลบ้าง ห้าชั่วลำตาลบ้าง สี่ชั่วลำตาลบ้าง สามชั่วลำตาลบ้าง สองชั่วลำตาลบ้าง ชั่วลำตาลหนึ่งบ้างย่อมมีได้. (๓.๒) ดูกรท่านผู้มีอายุ สมัยที่น้ำในมหาสมุทรซึ่งอยู่ได้เจ็ดชั่วบุรุษบ้าง หกชั่วบุรุษบ้าง ห้าชั่วบุรุษบ้าง สี่ชั่วบุรุษบ้าง สามชั่วบุรุษบ้าง สองชั่วบุรุษบ้าง ประมาณชั่วบุรุษหนึ่งบ้าง ย่อมมีได้. (๓.๓) ดูกรท่านผู้มีอายุ ก็สมัยที่น้ำในมหาสมุทรซึ่งอยู่ กึ่งชั่วบุรุษบ้าง ประมาณเพียงสะเอวบ้าง ประมาณเพียงเข่าบ้าง ประมาณเพียงข้อเท้าบ้าง ย่อมมีได้. (๓.๔) ดูกรท่านผู้มีอายุ สมัยที่น้ำแม้ประมาณพอเปียกข้อนิ้วมือจะไม่มีในมหาสมุทรก็ย่อมมีได้. (๕) ดูกรท่านผู้มีอายุ ชื่อว่าความที่แห่งอาไปธาตุอันเป็นไปภายนอกนั้นซึ่งมากถึงเพียงนั้นเป็นของไม่เพียง จักปรากฏได้ ความเป็นของสิ้นไปเป็นธรรมดา จักปรากฏได้ ความเป็นของเสื่อมไปเป็นธรรมดาจักปรากฏได้ ความเป็นของแปรปรวนไปเป็นธรรมดาจักปรากฏได้.

ข้อความข้างต้นบรรยายสภาพที่ไม่เที่ยงของธาตุน้ำที่เป็นไปภายนอก ซึ่งหมายถึง แหล่งน้ำตามธรรมชาติต่างๆ เช่น คลอง แม่น้ำ มหาสมุทร พระสารีบุตรแสดงลักษณะแหล่งน้ำต่างกัน ๓ อย่าง คือ (๑) ความกำเรบและพัดพาสถานที่ต่างๆ (๒) ความลึกตามจำนวนโยชน์ (๓) ความลึกโดยเปรียบเทียบกับต้นตาลและมนุษย์ แต่ละอย่างแสดงให้เห็นสภาพที่ไม่แน่นอน ไม่คงที่ โดยใช้คำพ้องความหมายและจำนวนนับระดับต่างๆ เช่น น้ำอาจจะมี ความแรงต่างกันสามารถพัดพา ชุมชนมนุษย์ตั้งแต่หมู่บ้าน นิคม เมือง ไปจนถึงชนบท* น้ำอาจจะมี ความลึกเป็นโยชน์ เป็นร้อยโยชน์ อาจจะมี ความสูงของต้นตาล ความสูงของมนุษย์ อาจจะมี ความสูงของมนุษย์หรืออาจจะแห้งผากไปก็ได้ การบรรยายสภาพของน้ำที่มีระดับแตกต่างกันเช่นนี้ทำให้ ผู้ฟังรู้สึกถึงความไม่เที่ยง ความไม่แน่นอนของแหล่งน้ำ ก่อนที่พระสารีบุตรจะได้สรุปใจความของ

^{๔๔} ม.ม. ๑๒/๓๔๓/๓๕๑.

* ภาษบาลี คำว่า ชนบท หรือ ชนบท หมายถึง ประเทศ แคว้นแคว้น

ข้อความนี้อีกครั้งในส่วนที่ (๔) คือ ธาตุน้ำที่เป็นไปภายนอกเหล่านี้แสดงให้เห็นความไม่เที่ยง ย่อมสิ้นไป เสื่อมไป แปรปรวนได้เป็นปกติ

นอกจากการใช้คำพ้องความหมายแสดงลักษณะการหรือสภาพธรรมแล้ว ยังมีการใช้ กลุ่มคำที่มีความหมายแนวเดียวกันเช่นเดียวกันนี้ในการพรรณนาอากัปภิกขัยซึ่งมีความหมายในกลุ่มเดียวกัน ตัวอย่างเช่น

ตญฺเ จ อวฺโส ภิกฺขุ ปเร อุกฺโกสนฺติ ปรีภาสนฺติ โรเสนฺติ วิเหเสนฺติ.^{๔๙}
หากว่าชนเหล่าอื่นจะดำ จะบริภาษ จะกระทบกระเทียบ จะเบียดเบียนภิกษุ นั้น.

จากตัวอย่างทั้งกริยา *อุกโกสนฺติ ปรีภาสนฺติ โรเสนฺติ วิเหเสนฺติ* เป็นกริยาที่แสดงการทำร้ายทางวาจาลักษณะต่างๆ ซึ่งลำดับน้ำหนักของความหมายมากขึ้นเรื่อยๆ เริ่มจาก *อุกโกสนฺติ* “ดำ” ซึ่งเป็นการทำร้ายด้วยคำพูดอย่างเดียวไปจนถึงการทำร้ายด้วยวาจาที่รุนแรงขึ้น *ปรีภาสฺติ* “บริภาษ” *โรเสนฺติ* “กระทบกระเทียบ” ไปจนถึง *วิเหเสนฺติ* “เบียดเบียน” ซึ่งมีความหมายเป็นการทำร้ายทางกาย แต่ในที่นี้ยังหมายถึงการทำร้ายด้วยวาจาแต่รุนแรงกว่าการดำ บริภาษ กระทบกระเทียบ นอกจากนี้ยังมีการใช้ค่านามที่มีความหมายแนวเดียวกันและลำดับตามน้ำหนัก เช่น

ตญฺเ จ อวฺโส ภิกฺขุ ปเร อนิฏฺเฐหิ อกฺนฺเตหิ อมฺนาเปหิ สมฺทาจรนฺติ
ปาณิสฺมฺผลฺเสนปี เลทฺทฺสมฺผลฺเสนปี ทณฺทฺสมฺผลฺเสนปี สตถฺสมฺผลฺเสนปี.^{๕๐}
หากว่าชนอื่นจะพยายามทำร้ายซึ่งภิกษุ นั้น ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนา
ไม่น่าใคร ไม่น่าพอใจ คือ ด้วยสัมผัสแห่งฝ่ามือบ้าง ด้วยสัมผัสแห่งก้อนดินบ้าง
ด้วยสัมผัสแห่งไม้เท้าบ้าง ด้วยสัมผัสแห่งศาสตราบ้าง.

จากตัวอย่าง *อนิฏฺเฐหิ อกฺนฺเตหิ อมฺนาเปหิ* เป็นคำวิเศษณ์ที่พ้องความหมายที่ลำดับความจากมากไปน้อย เพราะคนเรามักคาดหวังการกระทำของผู้อื่นให้เป็นไปตามความต้องการของตนเอง พระสารีบุตรจึงเริ่มจากคำตรงกันข้ามของ *อิฏฺฐ* เป็นที่ปรารถนา *กนฺต* “เป็นที่รักใคร่” และ *มฺนาป* “น่าพอใจ” ซึ่งมีความหมายเบาที่สุด แต่การกระทำของผู้อื่นอาจเป็นไปในลักษณะตรงกันข้าม นอกจากจะไม่น่าพอใจแล้ว ยังกระทำสิ่งที่ตรงกันข้ามกับสิ่งที่พอใจ ที่รัก ที่ปรารถนา พระสารีบุตรได้ลำดับน้ำหนักการทำร้ายในลักษณะต่างๆ จากเบาไปหนักต่อไปอีก เริ่มจากการทำร้ายด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน ไม้เท้า ไปจนถึงอาวุธมีคม ซึ่งแสดงให้เห็นความหมายว่า แม้ว่าจะมีผู้ที่ทำร้ายเราด้วยอาการที่เราไม่ต้องการ ไปจนถึงการฆ่า ภิกษุควรอดทนต่อสิ่งเหล่านั้น

^{๔๙} ม.มู. ๑๒/๓๔๒/๓๔๘.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

การพรรณนากริยาอาการโดยใช้คำที่ลำดับน้ำหนักทำให้ผู้ฟังตระหนักถึงการควบคุมจิตใจมิให้หวั่นไหวต่อสิ่งที่เข้ามากระทบ แม้เป็นเรื่องรำคาญเล็กน้อยหรือการทำลายชีวิตที่หวงแหนก็ตาม

ลักษณะอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นเมื่อใช้คำพ้องความหมายและกลุ่มคำที่มีความหมายแนวเดียวกัน คือ จังหวะ หรือเสียงที่คล้ายกัน หรือลงท้ายด้วยเสียงเดียวกัน มีสัมผัสอักษร สัมผัสสระ ทำให้ประโยคสละสลวย มีเสียงเป็นจังหวะ โดยเฉพาะเวลาที่ออกเสียงสวดหรือท่องจำ^{๙๑} ซึ่งเป็นเหตุผลหนึ่งที่นักวิชาการมองว่าการใช้คำพ้องเป็นเครื่องมือช่วยจำ ผู้วิจัยเห็นว่า การใช้คำพ้องความหมายและกลุ่มคำที่มีความหมายแนวเดียวกันไม่จำเป็นต้องเป็นเครื่องมือในการเรียบเรียงวรรณกรรมมุขปาฐะให้จดจำได้ง่ายเท่านั้น วิธีการดังกล่าวอาจเป็นลักษณะเฉพาะตัวของผู้แสดงธรรมก็ได้ เพราะเวลาที่แสดงธรรมก็ต้องใช้เสียงเช่นกัน

การซ้ำคำพ้องความหมายทำให้ลักษณะพยางค์ที่กล่าวเป็นจังหวะ แต่ละเสียงมีจำนวนพยางค์เท่ากันหรือใกล้เคียงกัน และลงท้ายด้วยเสียงเดียวกันเพราะเป็นคำชนิดเดียวกัน เช่น เป็นคำนาม หรือ วิเศษณ์ ลงท้ายด้วยวิภัตติหรือปัจจัยเดียวกัน หรือ ขยายคำนามคำเดียวกัน หรือเป็นคำกริยาของประธานตัวเดียวกัน เช่น ตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น *อกุโสนฺตฺติ ปริภาสฺนฺตฺติ โรเสนฺตฺติ วิเหเสนฺตฺติ* ทั้งหมดลงท้ายด้วยปัจจัย อนฺตฺติ เพราะทุกตัวเป็นกริยาของประธานตัวเดียวกัน คือ *ภิกขุ* กริยาอาชยาตจึงลงท้ายเป็นเสียง หนัก-เบา ทุกคำ เมื่อการออกเสียงเป็นจังหวะ ทำให้เกิดความไพเราะลงตัว ทำให้ผู้ฟังสนใจฟัง หรือ สามารถจดจำหรือท่องจำได้สะดวกขึ้น

ดังนั้น คำพ้องความหมายและกลุ่มคำที่มีความหมายแนวเดียวกันจึงมีความสำคัญทั้งในเรื่องความหมาย ที่ช่วยให้ผู้ฟังสัมผัสถึงความละเอียดละไมของความหมายที่ลุ่มลึกขึ้นตามลำดับ และเรื่องเสียง ที่ทำให้ไพเราะน่าฟัง และจดจำได้ง่าย กลุ่มคำเหล่านี้ทำให้คำอธิบายหรือการแสดงธรรมของพระสาวกมีลักษณะวิเคราะหฺแจกแจง* และมีแนวโน้มที่จะมีขนาดยาว

๔.๓.๒.๕ การใช้กริยากรรมวาจกอ้างอิงพระพุทฺธเจ้า

ลักษณะอีกประการหนึ่งที่พบในงานนิพนธ์ของพระสาวกคือการใช้อาตุ วจฺ “กล่าว” ประกอบกริยาอาชยาตกรรมวาจก หรือ กริยาภิตตฺ ต ปัจจัย ซึ่งทำให้มีความหมายเป็นกรรมวาจก

^{๙๑} Mark Allon, *Style and Function* (Tokyo: The International Institute for Buddhist Studies, 1997), p. 251.

* ดูเพิ่มเติมหัวข้อที่ ๔.๓.๒.๑ การแสดงธรรมด้วยการจัดกลุ่มและวิเคราะหฺ หน้า ๖๒.

เพื่อกล่าวถึงสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง* การใช้สำนวนดังกล่าวต่างจากการใช้กริยาที่ประกอบจากธาตุ หู “เป็น, อยู่, คือ” ในระบบวัตตมานาซึ่งโดยทั่วไปใช้แสดงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ผู้วิจัยเปรียบเทียบประโยค ๒ ประโยคที่มีใจความเดียวกันแต่ใช้กริยาต่างกันดังนี้

(๑) “ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล” ติ อาวุโส วุจฺจติ,
“ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล อปริหานธมฺโม ปุคฺคโล”ติ อาวุโส วุจฺจติ.^{๙๒}

อาวุโส บุคคลผู้มีธรรมอันเสื่อม (อัน-)ได้ตรัส/กล่าวไว้ อาวุโส บุคคลผู้มีธรรมไม่เสื่อม (อัน-)ได้ตรัส/กล่าวไว้.

(๒) “ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล”ติ อาวุโส โหติ,
“ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล อปริหานธมฺโม ปุคฺคโล”ติ อาวุโส โหติ.

ธรรมมีอยู่ว่า บุคคลผู้มีธรรมอันเสื่อมๆ ธรรมมีอยู่ว่า บุคคลผู้มีธรรมไม่เสื่อมๆ.

ทั้งประโยคที่ (๑) และ (๒) แสดงสภาวะธรรมของ บุคคลผู้มีธรรมอันเสื่อมและไม่เสื่อม ความต่างของประโยคทั้งสองอยู่ที่การใช้คำกริยา ประโยคที่ (๑) ใช้กริยากรรมวาจกจากธาตุ วุจฺจติ ซึ่งละผู้กล่าวไว้ในฐานที่เข้าใจ ผู้ฟังย่อมเข้าใจว่าผู้พูดประโยคดังกล่าวไม่ได้เป็นเจ้าของความรู้เรื่องนั้น แต่ได้นำมาจากผู้อื่น ในขณะที่ประโยคที่ (๒) ผู้พูดต้องการแสดง บุคคลผู้มีธรรมเสื่อม/ไม่เสื่อม ในฐานะที่เป็นสภาวะธรรมที่มีอยู่ในธรรมชาติ แสดงให้เห็นว่าผู้พูดกล่าวถึงธรรมในฐานะที่เป็นข้อเท็จจริงซึ่งไม่ระบุที่มา ผู้พูดจะอาจจะรู้ด้วยตนเองหรือนำมาจากที่อื่นก็ได้ ความหมายโดยนัยที่เกิดขึ้นกับผู้ฟังคือ ผู้ฟังเข้าใจว่าสภาวะดังกล่าวเป็นข้อเท็จจริงที่ผู้พูดแสดงออกมาจากภูมิธรรมของตน ดังนั้น จะเห็นได้ว่าผลจากการใช้กริยากรรมวาจกแสดงให้เห็นว่าผู้พูดตั้งใจแสดงให้เห็นว่าสภาวะธรรมที่กล่าวนั้นได้ยินได้ฟังมาจากผู้อื่น

ในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรปรากฏสำนวนอ้างอิง วุตฺต หรือ วุจฺจติ อย่างสม่ำเสมอ การใช้สำนวนอ้างอิงปรากฏในระหว่างการแสดงธรรม ๓ ลักษณะ ต่อไปนี้

* ในพระไตรปิฎก สำนวน วุจฺจติ นี้ ไม่ได้มีเพียงพระสารีบุตรที่ใช้เท่านั้น แม้พระพุทธเจ้าก็ทรงใช้กริยา วุจฺจติ เพื่อแสดงหลักธรรมเช่นเดียวกัน ซึ่งมีความหมายโดยนัยว่า ธรรมนี้เคยมีผู้กล่าวถึงหรือแสดงไว้ก่อน พระองค์ทรงนำธรรมนั้นมาแสดงซ้ำอีกครั้ง เช่น อภฺย วุจฺจติ อมฺพฺภุจฺจ วิชฺชาสมฺปนฺโน อิติปิ จรณสมฺปนฺโน อิติปิ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน อิติปิ (ที.ส. ๙/๑๖๓/๑๓๐) “ดูก่อนอัมพภุช ผู้ปฏิบัติเช่นนี้จึงเรียกว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาบ้าง ถึงพร้อมด้วยจรณะบ้าง ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะบ้าง”

^{๙๒} อภฺย.ทสก. ๒๔/๕๕/๑๐๙.

๑. อ้างอิงเพื่อยกมาอธิบายต่อ การอ้างอิงเช่นนี้เป็นการยกธรรมขึ้นมาเพื่อที่จะแสดงหรืออธิบายต่อ เพื่อแสดงให้เห็นว่าธรรมที่พระสารีบุตรยกมาเป็นธรรมของพระพุทธเจ้า พระสารีบุตรเป็นเพียงผู้อธิบายให้เข้าใจ ส่วนงานอ้างอิงจึงแสดงถึงความเคารพพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้ทรงค้นพบพระองค์แรก และทรงเป็นเจ้าของพระธรรม เช่น

“กายสมาจารปหิ ภิกขเว ทูริเณ วทามิ เสวิตพุพมุปี อเสวิตพุพมุปี, ตณฺจ อญฺณมญฺญํ กายสมาจารนฺ”ติ อิติ โข ปนตํ **วุดฺตํ ภควตา**, กิญฺเจตํ ปฏิจฺจ วุดฺตํ?

ที่**พระผู้มีพระภาคตรัส**ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวถึงความประพฤติกายเป็น ๒ อย่างคือ ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง แต่ละอย่างนั้นเป็นความประพฤติกาย” พระองค์ตรัสโดยอาศัยอะไร?

ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ โข อากุโล สุขทุกฺขํ **วุดฺตํ ภควตา**. กิ ปฏิจฺจ? ผลํ ปฏิจฺจ. อิติ วทํ วุดฺตวาที เจว ภควโต อสฺส, น จ ภควนฺตํ อญฺเฏน อพุกาจิกฺขเยย. ^{๙๓}

ดูก่อนผู้มีอายุ สุขและทุกข์ที่**พระผู้มีพระภาคตรัส**แล้ว. ทรงอาศัยอะไร? ทรงอาศัยผัสสะ ผู้มีวาตะเช่นนี้ย่อมไม่กล่าวต่อพระผู้มีพระภาคด้วยความไม่จริง.

๒. การอ้างอิงพระพุทธเจ้าเมื่อกล่าวถึง ศัพท์เฉพาะทางคำสอน การอ้างอิงวิธีนี้เพื่อนำเสนอชื่อของสภาพธรรมซึ่งมีลักษณะใดลักษณะหนึ่ง แสดงให้เห็นว่า ในพระพุทธศาสนา สภาพธรรมต่างๆ ต้องอาศัยชื่อเรียกจึงจะหมายรู้ได้ และอาจเป็นไปได้ว่า ชื่อของสภาพธรรม (บางชื่อ) เป็นศัพท์เฉพาะทางคำสอนที่เกิดขึ้นใหม่ในพระพุทธศาสนา หรือไม่มีในศาสนาอื่น การที่พระสารีบุตรอ้างอิงพระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าน่าจะทรงเรียกชื่อหรือใช้ศัพท์หรือกล่าวสอนธรรมเหล่านี้เป็นพระองค์แรก เช่น

อญํ **วุจฺจตา**วฺโส อชฺฌตฺตติกา ปฐฺวีธาตฺ. ^{๙๔}

อากุโล นี้คือปฐวีธาตुที่เป็นไปภายใน(ที่พระผู้มีพระภาค)ตรัส.

อิทํ **วุจฺจตา**วฺโส อกฺกุสลมฺมุลฺ. ^{๙๕}

อากุโล นี้คือรากเหง้าของอกุศล(ที่พระผู้มีพระภาค)ตรัส.

^{๙๓} ส.นิ. ๑๖/๗๙/๔๔.

^{๙๔} ม.ม. ๑๒/๓๔๒/๓๔๘.

^{๙๕} ม.ม. ๑๒/๑๑๑/๘๖.

“ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล” ตี อาวุโส วุจฺจติ, “ปริหานธมฺโม ปุคฺคโล อปริหานธมฺโม ปุคฺคโล” ตี อาวุโส วุจฺจติ.^{๙๖}

อาวุโส (อันพระผู้มีพระภาค) ได้ตรัสไว้ว่า “บุคคลผู้มีธรรมอันเสื่อมๆ” อาวุโส (อันพระผู้มีพระภาค) ได้ตรัสไว้ว่า “บุคคลผู้มีธรรมไม่เสื่อมๆ”.

กิตฺตาวตฺตา จ ปนาวุโส อปริหานธมฺโม ปุคฺคโล วุตฺโต ภควตฺตา.^{๙๗}

อาวุโส บุคคลผู้มีธรรมไม่เสื่อมที่พระผู้มีพระภาคตรัสมีประมาณเท่าไร.

๓. อ้างอิงเพื่อประกอบการแสดงธรรม ในงานนิพนธ์ มีการยกพุทธวจนะซึ่งน่าจะเป็นที่รู้จักกันดีในสมัยนั้นมาประกอบการแสดงธรรม* เท่าที่ปรากฏหลักฐาน ภาษิตเหล่านี้มีการหมายรู้ด้วยลักษณะเด่นของภาษิตนั้นๆ หรือเป็นภาษิตขนาดสั้นๆที่มีใจความสำคัญ ดังตัวอย่างที่ยกมากกฏปโมวาทะ “คำสอนที่เปรียบด้วยเล็กน้อย” และ ภาษิตที่ว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท

วุตฺโต โข ปเนตฺ ภควตฺตา กกฏปโมวาทะ “อุโธททฺชฺชเคน เจปิ ภิกฺขเว กกฺเคน โจรฺวา โจรฺกา องฺคฺมฺจฺคานิ โขกฺกนฺเตยฺยํ, ตตฺตราปิ โย มโน ปทฺฐเสยฺย, น เม โส เตน สาสนกโร” ตี อารหุํ โข ปน เม วีริยํ ภวิสฺสตี อสฺสลิณฺ, อฺปฺภุจฺจิตฺตา สตี อฺปฺปมฺมุจฺจฺจา, ปสฺสทฺโธ กาโย อสฺราทฺโธ, สฺมาหิตํ จิตฺตํ เอกคฺคํ, กามํทานิ อิมฺสมิ กายเ ปาณิสฺมฺผลฺลฺสาปิ กมนฺตุ, กเรยฺตี นีทํ พุทฺธานํ สาสนนฺตี”^{๙๘}

อนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระโอวาทที่เปรียบด้วยเล็กน้อยว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ว่าพวกโจร ผู้มีความประพฤติต่ำช้า ฟังตัดอวัยวะใหญ่หน่อยด้วยเล็กน้อยอันมีด้ามสองข้าง ภิกษุที่ยังใจให้ประทุษร้ายในใจนั้นไม่ได้เป็นผู้กระทำตามคำสอนของเราด้วยเหตุนี้” ดังนี้ อนึ่งความเพียรอันเราปรารถแล้ว จักไม่ย่อหย่อน สติที่ตั้งมั่นจักไม่หลงลืม กายที่สงบจะไม่กระวนกระวาย จิตที่ตั้งมั่นแล้วจักมีอารมณ์เดียว คราวนี้ แม้สัมผัสจากฝ่ามือ คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายอันเราจักกระทำให้ได้.

วุตฺโต โข ปเนตฺ ภควตฺตา “โย ปฏิจฺจสมฺุปฺปาทํ ปสฺสตี, โส ธมฺมํ ปสฺสตี, โย ธมฺมํ ปสฺสตี, โส ปฏิจฺจสมฺุปฺปาทํ ปสฺสตี” ตี.^{๙๙}

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๙๗} อ.ท.สก. ๒๔/๕๕/๑๐๙.

* แตกต่างจากการแสดงธรรมของพระอานนทซึ่งยกเทศนาทั้งเรื่องที่ทำนทรงจำมาแสดงแก่พระภิกษุ การอ้างอิงในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรเป็นการยกภาษิต หรือใจความสำคัญเพียงบางส่วนประกอบการแสดงธรรมคล้ายการอ้างอิงในงานวิชาการปัจจุบัน

^{๙๘} ม.ม. ๑๒/๓๔๒/๓๔๘.

^{๙๙} ม.ม. ๑๒/๓๔๖/๓๕๗.

อนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม
ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปัจจุสมุปบาท。”

จะเห็นได้ว่า การอ้างอิงเป็นวิธีการหนึ่งที่ใช้ในขณะแสดงธรรมเพื่อรับรองคำพูดโดยยึดคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ได้ศึกษาหรือทรงจำเป็นหลัก ให้ผู้ฟังทราบว่คำสอนหรือคำอธิบายของท่านมีรากฐานมาจากพุทธพจน์ พระพุทธเจ้าทรงสนับสนุนให้พระสาวกเทียบอรรถและพยัญชนะก่อนปลงใจเชื่อว่าเป็นธรรมที่ทรงสอน^{๑๐๐} ดังนั้น การอ้างอิงพุทธวจนะจึงช่วยรับรองความถูกต้องว่าสิ่งที่ได้แสดงตรงกับวัตถุประสงค์ของพระพุทธเจ้า ป้องกันปัญหาการเกิดพระสัทธรรมปฏิบัติ* แม้ในเวลาทีพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันตสาวกปรินิพพานแล้ว นอกจากนี้การอ้างอิงพระสูตรยังมีประโยชน์ในทางการศึกษาของพระสงฆ์หลายอย่าง เช่น เป็นการกระตุ้นให้พระภิกษุทบทวนพุทธวจนะที่เคยศึกษา และเล่าเรียนทรงจำพุทธวจนะใหม่ๆ เพื่อนำไปใช้แสดงหรืออธิบายธรรม

ประโยชน์ทีวิเคราะห์ข้างต้นทำให้สันนิษฐานได้ว่าพระสาวกบุตธน่าจะนำการอ้างอิงนี้มาใช้เป็นตัวอย่งแก่พระภิกษุสงฆ์ เพราะพระสาวกบุตธมุ่งมั่นที่จะรักษาและสืบทอดพระศาสนา พระสาวกบุตธสามารถแสดงธรรมถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยไม่จำเป็นต้องยกพุทธพจน์หลักฐานการอ้างอิงในงานนิพนธ์แสดงให้เห็นว่าพระสาวกบุตธเป็นผู้ที่เชี่ยวชาญการทรงจำพระธรรมวินัย มีวิสัยทัศน์ สร้างสรรค์แนวทางใหม่ๆ ที่เป็นประโยชน์ในการศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนา

ไม่ว่าการอ้างอิงจะเกิดขึ้นในลักษณะใดก็ล้วนแต่เป็นการแสดงออกซึ่งความเคารพในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า เพราะการแสดงธรรมของพระสาวกแต่ครั้งหมายถึง การนำสิ่งที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอน ทรงแสดงแล้วมาแสดงใหม่หรือขยายความให้ชัดเจนหรือนำมาเผยแผ่ให้แก่ผู้อื่นซึ่งไม่เคยรู้จักพระพุทธเจ้าหรือฟังพระธรรมมาก่อน การใช้สำนวนกรรมวาจกเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระสาวกบุตธเคารพในพระศาสดาอย่างยิ่ง ต้องการทำแบบอย่างที่ดีให้แก่ศิษย์หรือ พระสาวกรุ่นหลังเพื่อประโยชน์และความมั่นคงของพระพุทธศาสนา

^{๑๐๐} ที.ม. ๑๐/๑๑๓/๑๔๔.

* พระธรรมทีไม่ถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้า

เมื่อเปรียบเทียบกับการอ้างอิงในงานนิพนธ์ของตะวันตก จะเห็นได้ว่ามีส่วนที่เหมือนและแตกต่างกัน การอ้างอิงทั้งสองเหมือนกันตรงที่เป็นการให้เกียรติเจ้าของงาน^{๑๑๑} ความแตกต่างที่สำคัญคือการอ้างอิงแบบนักวิชาการตะวันตกเป็นการอ้างคำพูดของนักวิชาการคนอื่นเพื่อสนับสนุนความเห็นของตนเอง ในขณะที่การอ้างอิงของพระสารีบุตรเป็นการยกย่องว่าพระพุทธรเจ้าทรงเป็นเจ้าของคำสอน พระสารีบุตรทำหน้าที่ขยายความคำสอนให้ชัดเจนตามรูปแบบที่เห็นว่าเหมาะสม ถูกต้องตรงกับพุทธวจนะดั้งเดิม ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าการใช้กริยาวาจ ในกรรมวาจาแสดงให้เห็นว่า การแสดงธรรมในมโนทัศน์ของพระสารีบุตรคือการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธรเจ้าให้แพร่หลาย เป็นที่รู้จัก เข้าใจมากขึ้น

จากการศึกษาที่ผ่านมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่างานนิพนธ์กลุ่มที่ ๑ มีลักษณะเฉพาะตัวซึ่งสามารถวิเคราะห์ให้เห็นความมุ่งมั่นที่จะเผยแผ่คำสอนให้กว้างขวางและมั่นคง พระสารีบุตรเห็นว่าพระภิกษุควรเป็นหลักในการเผยแผ่และสืบทอดคำสอนธรรม ดังนั้นจึงต้องใส่ใจศึกษาคำสอนของพระพุทธรเจ้า สามารถตอบคำถามแก่ผู้สงสัยได้ โครงสร้างและวิธีการในงานนิพนธ์กลุ่มที่ ๑ เป็นวิธีการที่แยบคายสามารถประยุกต์ใช้ได้กับวิธีการศึกษาเล่าเรียนของสมณะในอินเดียโบราณ ซึ่งเน้นความเข้าใจและความทรงจำเป็นหลัก ทำให้พระภิกษุหรือพระสาวกไม่ว่าจะมีสติปัญญาดีหรือไม่หรือมาจากชนชั้นวรรณะใดสามารถทำความเข้าใจและทรงจำคำสอนได้สะดวกขึ้น เพราะงานมีโครงสร้างและเนื้อหาเป็นเอกภาพ การวิเคราะห์ความคิดกระทำที่ละขั้นตอนจนถึงหน่วยย่อยที่สุด ทำให้ผู้ฟังเข้าใจสารธรรมที่นำเสนอตั้งแต่หัวข้อใหญ่จนถึงหัวข้อย่อยในแง่มุมต่างๆอย่างแจ่มชัด การเปรียบเทียบด้านลบ-บวก การอุปมา การใช้คำพ้องความหมายมีส่วนช่วยให้การแสดงธรรมน่าสนใจ ดึงให้ผู้ฟังใช้ปัญญาความคิดและจดจำได้ง่าย การใช้กริยาวาจจากอ้างอิงพระพุทธรเจ้าแสดงถึงความเคารพในพระปัญญาคุณและรับรองความถูกต้องซึ่งสามารถนำมาใช้ในการแสดงธรรมได้ทุกยุคสมัย ช่วยกระตุ้นให้พระภิกษุเอาใจใส่การเล่าเรียนพุทธวจนะมากขึ้น วิธีการเหล่านี้แสดงให้เห็นความสามารถด้านปัญญาที่พระสารีบุตรนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในการสอนและเผยแผ่พระธรรมตามที่ท่านต้องการ

^{๑๑๑} ภาควิชาบรรณารักษศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, การค้นคว้าและการเขียนรายงาน (กรุงเทพฯ: ภาควิชาบรรณารักษศาสตร์ฯ, ๒๕๔๒), หน้า ๗.

บทที่ ๔

งานกลุ่มที่ ๒ ของพระสารีบุตร

ผลงานของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลียังมีอีก ๒ คัมภีร์ คือ คัมภีร์นิทเทส และ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์ทั้งสองเป็นส่วนหนึ่งของขุททกนิกาย มีโครงสร้างและเนื้อหาเป็นเอกเทศ มีระบบการนำเสนอและอธิบายเป็นของตัวเองแตกต่างจากพระสูตรที่พบใน ๔ นิกายแรก อรรถกถาจารย์ผู้ขยายความคัมภีร์ทั้งสองระบุชัดเจนว่าเป็นผลงานของพระสารีบุตรและยกย่องผลงานทั้งสองคัมภีร์เป็น *ปาโร วิสิฎฐโ* “คัมภีร์อันยอดเยี่ยม” ซึ่งอาจเป็นเพราะเนื้อหาที่ลุ่มลึกและวิธีการที่ซับซ้อนของคัมภีร์ ผู้มีปัญญามากอย่างพระสารีบุตรเท่านั้นจึงจะเรียบเรียงให้สำเร็จได้

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาเนื้อหา และวิธีการนำเสนอในคัมภีร์นิทเทส และปฏิสัมภิทามรรค เนื่องจากงานทั้งสองมีจุดประสงค์และลักษณะของงานไม่เหมือนกันทีเดียว ในตอนท้ายของบท ผู้วิจัยจะสรุปลักษณะทั่วไปของงานกลุ่มที่ ๒ เพื่อเป็นข้อมูลในการเปรียบเทียบกับงานกลุ่มที่ ๑

° สัทธัมมปัชโชติกา เล่ม ๑, หน้า ๑.

สารีบุตรโต มหาปญฺโญ สตุฏฺฐกูปโป ชินฺตรโช

ธมฺมจกฺโก วิภาเชตฺวา มหานิทฺเทสมพฺุริ

ปาโร วิสิฎฐโ นิทฺเทโส ตํ นาม วิเสสิโต

พระสารีบุตร ผู้มีปัญญามาก ผู้มีดำริเหมือนพระศาสดา ผู้เกิดแต่พระชินเจ้า

ผู้จำแนกพระธรรมจักร ได้กล่าวแล้วซึ่งมหานิทเทส

ปาฐะอันประเสริฐนั้นมีชื่อโดยวิเศษว่า นิทเทส.

สัทธัมมปกาสินี เล่ม ๑, หน้า ๒.

สทฺธมฺมจกฺกานุปุตฺตเคน สทฺธมฺมเสนาปติสวเคน

สุตฺเตสุ วุตฺเตสุ ตถาคเตน ภูตฺตเวทิตฺตมฺุภาคเตน.

โย ภาสิตโ ภาสิตโกวิทฺเทน ธมฺมปฺุพิปฺุชฺชณายนเคน

ปาโร วิสิฎฐโ ปฏิสมฺุภิทานํ มคฺุโคติ ตนฺุนามวิเสสิโต ๖.

ภาษิตไดอันพระสาวก ผู้เป็นสัทธรรมเสนาบดี ผู้หมุนพระสัทธรรมจักร

ผู้เข้าถึงความแจ่มแจ้งแห่งอรรถตามความเป็นจริงในบรรดาพระสูตรทั้งหลายที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง

ผู้ฉลาดในภาษิต เป็นผู้นำในการยังประทับให้โชติช่วง

ปาฐะอันประเสริฐนั้นมีชื่ออันโดยวิเศษว่าทางแห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย.

๔.๑ คัมภีร์นิทเทศ

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยใช้ชื่อ นิทเทศ เรียกคัมภีร์โดยรวม ๒ เล่ม ได้แก่ คัมภีร์มหานิทเทศ และคัมภีร์จุฬานิทเทศ คัมภีร์ทั้งสองเป็นส่วนหนึ่งของขุททกนิกาย คือ อยู่ในเล่มที่ ๒๙ และ ๓๐ ของพระไตรปิฎกชุด ๔๕ เล่ม ที่พิมพ์ในประเทศไทย ชื่อ นิทเทศ มาจากภาษาบาลีว่า นิทฺเทศ ซึ่งประกอบจากอุปสรรค นี ธาตุ ทิสฺ แปลว่า แสดง ชี้แจง จำแนก แจกแจง ชื่อนิทเทศแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์มีเนื้อหาอธิบายขยายความพุทธวจนะ คัมภีร์มหานิทเทศขยายความพุทธวจนะในอัฐกวรรค ส่วนคัมภีร์จุฬานิทเทศขยายความปารายนวรรคและชัคควิสาณสูตร ในอุรควรรค ทั้งอัฐกวรรค ปารายนวรรค และอุรควรรคเป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์สุดตนิบาต

หลักฐานชั้นอรรถกถาแสดงว่าคัมภีร์นิทเทศทั้งสองคัมภีร์แต่เดิมเรียกรวมกันและมาแยกเป็นสองชื่อในภายหลัง คัมภีร์สมันตปาสาทิกา และคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี ของพระพุทธโฆสาจารย์ (พุทธศตวรรษที่ ๙) และ อรรถกถาของมหานิทเทศและจุฬานิทเทศ คือ คัมภีร์สัทธัมมปัชโชติกา ซึ่งพระอุปเสนรจนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เรียกคัมภีร์ทั้งสองรวมกันว่า นิทเทศ หรือ มหานิทเทศ ในขณะที่ คัมภีร์วินยสังคหฎฐกถา และคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาซึ่งเป็นผลงานช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ระบุชื่อคัมภีร์เป็น ๒ ส่วน คือ มหานิทเทศ และจุฬานิทเทศ^๒ จึงเป็นไปได้ว่าแต่เดิมคัมภีร์ทั้งสองอาจเป็นคัมภีร์เดียวชื่อว่า นิทเทศ หรือ มหานิทเทศ ภายหลังจึงแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๒ คัมภีร์เป็นมหานิทเทศ และจุฬานิทเทศ ดังที่เห็นในปัจจุบัน ผู้วิจัยเห็นว่า การแบ่งคัมภีร์เป็น ๒ ส่วนน่าจะเพื่อความสะดวกในการรักษาและสืบทอด เนื่องจากการแบ่งเป็น ๒ ส่วนตรงกับ การแบ่งเป็นวรรคในคัมภีร์สุดตนิบาต มหานิทเทศเป็นคัมภีร์อธิบายคาถาอัฐกวรรคทั้งหมด ส่วนจุฬานิทเทศ เป็นคัมภีร์อธิบายปารายนวรรคทั้งหมด และชัคควิสาณสูตร ในอุรควรรค

๔.๑.๑ เนื้อหาและจุดประสงค์ในการแต่งคัมภีร์

จุดประสงค์ของคัมภีร์นิทเทศคือมุ่งอธิบายพุทธพจน์ในสุดตนิบาต คัมภีร์สุดตนิบาตในพระไตรปิฎกมีทั้งหมด ๕ วรรค ได้แก่ อุรควรรค จุฬวรรค มหาวรรค อัฐกวรรค และ ปารายนวรรค แต่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นิทเทศ* เลือกลงคาถาในอัฐกวรรค ปารายนวรรค และชัคควิสาณสูตรซึ่งอยู่

^๒ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๒๙ หน้า [๘]-[๑๐].

* ผู้วิจัยเรียกผู้แต่งคัมภีร์นิทเทศและปฏิสัมพันธ์วรรคด้วยคำว่า “ท่านผู้แต่ง” เพราะไม่มีหลักฐานในงานนิพนธ์ระบุว่าเป็นผลงานของพระสารีบุตรจริง

ในอุทฺตวรรคมาอธิบาย แสดงให้เห็นว่าคาถาเหล่านี้เป็นคำสอนสำคัญตั้งแต่สมัยพุทธกาล ภิกษุ และพุทธบริษัทใช้ศึกษาเล่าเรียนและทรงจำพุทธวจนะ มีกล่าวถึงในพระไตรปิฎก ดังนี้

๑. อัฏฐกวรรค

อัฏฐกวรรคเป็นวรรคที่ ๔ ในจำนวนวรรคทั้งหมด ๕ วรรค ในวรรคมีพระสูตรทั้งหมด ๑๖ เรื่อง เน้นแนวคิดสำคัญ ๒ เรื่องคือ กาม และทิวฐิ อันเป็นเหตุให้เกิดวิถีชีวิตของคน ๒ กลุ่ม ได้แก่ ฆราวาสซึ่งยังติดข้องในรูปรสกลิ่นเสียงสัมผัสและธรรมารมณ์ที่ดี และนักบวชนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งติดข้องในความคิดความเห็นที่ตนเชื่อว่าเป็นถูกต้อง คนทั้งสองกลุ่มมีอุปาทาน(ความยึดมั่นถือมั่น) และตัณหา(ความอยาก) จึงทำให้ต้องแสวงหาสิ่งที่ตนต้องการหรือเอาชนะกัน ซึ่งต้องมีการแก่งแย่ง ทะเลาะเบาะแว้งกับผู้อื่น คนทั้ง ๒ กลุ่มจึงยังคงเวียนว่ายตายเกิด เนื้อหาคำสอนในอัฏฐกวรรคมุ่งให้ผู้ศึกษาผู้เฒ่าทันและทำลายตัณหาและทิวฐิซึ่งเป็นต้นเหตุให้เวียนว่ายตายเกิด โดยเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างระหว่างผู้ถือลัทธิอื่นและพระอริยสาวกในพระพุทธศาสนา^๑ เพื่อแสดงว่า วิถีชีวิตของพระอริยเจ้าสุขสงบและเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง เพราะได้ละทิ้งกาม และทิวฐิอย่างสิ้นเชิง ไม่มีการยึดมั่นถือมั่นใดๆอีก

อัฏฐกวรรคมีกล่าวถึงในพระไตรปิฎก ๓ แห่ง คือ ในพระวินัยปิฎกมหาวรรค^๒ คัมภีร์อุทาน^๓ และขันธวารวรรค สังยุตตนิกาย^๔ คัมภีร์มหาวรรคและคัมภีร์อุทานกล่าวถึงเรื่องเดียวกันคือเรื่องพระโสณกุฎิกัณณะผู้เป็นศิษย์ของพระมหากัจจानะแห่งแคว้นอวันตีซึ่งเดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระวิหารเชตวัน เมืองสาวัตถี พระพุทธเจ้าทรงให้พระโสณกุฎิกัณณะกล่าวธรรมตามถนัด พระโสณกุฎิกัณณะจึงสวดพระสูตรที่มีอยู่ในอัฏฐกวรรค คัมภีร์อุทานกล่าวชัดเจนว่า อัฏฐกวรรคที่แสดงนั้นมีพระสูตรทั้งหมด ๑๖ เรื่อง ซึ่งไม่ต่างจากปัจจุบัน ส่วนในขันธวารวรรคกล่าวถึงคหบดีผู้หนึ่งในแคว้นอวันตีชื่อ หลีททิกานี มาพบพระมหากัจจानะถึงที่อยู่เพื่อถามความหมายของคาถาซึ่งเป็นพุทธวจนะในมาคัณฐียสูตร อัฏฐกวรรค พระมหากัจจानะได้อธิบายความหมายของคาถาดังกล่าวอย่างละเอียด^๕

^๑ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๒๙, หน้า [๗๐].

^๒ วิ.ม. ๕/๒๑/๓๓.

^๓ พุ.อุ. ๒๕/๑๒๒/๑๖๕.

^๔ ส.ข. ๑๗/๑๑/๑๒.

^๕ ส.ข. ๑๗/๑๑/๑๒.

๒. ปารายนวรรค

ปารายนวรรคเป็นคาถาปุจฉาวิสัชนาเกี่ยวกับธรรมที่ทำให้พันทุกข์จำนวน ๑๖ ตอน ระหว่างศิษย์ ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี กับพระพุทธเจ้า วัตถุประสงค์ซึ่งเป็นนิทานเริ่มต้นกล่าวถึงที่มาของคาถาปุจฉาวิสัชนาเหล่านี้ว่า พราหมณ์พาวรีไม่ให้เงินพราหมณ์ยากจนผู้หนึ่งที่มาขอเงิน จึงถูกสาปให้ศิระะแตกไปใน ๗ วัน พราหมณ์พาวรีกังวลกับคำสาปนี้มาก เทวดาที่หวังดีได้แนะนำให้ถามปัญหานั้นกับพระพุทธเจ้า พราหมณ์พาวรีจึงส่งศิษย์ทั้ง ๑๖ คนไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า ศิระะคืออวิชา ธรรมที่ทำให้วิชาตกไป คือ วิชา ซึ่งประกอบด้วย ศรัทธา สมาธิ ฉันทะ วิริยะ จากนั้นจึงทรงให้ศิษย์พราหมณ์ทั้ง ๑๖ คนถามปัญหาของตนทีละคน หลังการเข้าเฝ้าทูลถามปัญหาและได้รับคำตอบแล้ว ทั้งหมดได้บรรลุธรรมและบวชเป็นภิกษุ ภิกษุรูปหนึ่งคือพระปิงคิยะได้กลับไปหาพราหมณ์พาวรีและเล่าเรื่องการตอบปัญหานั้นแก่พราหมณ์ คำถามทั้ง ๑๖ ตอน เน้นแนวปฏิบัติเพื่อการข้ามฝั่งสังสารวัฏสู่ฝั่งแห่งพระนิพพาน จึงได้ชื่อว่า ปารายนวรรค ปารายนวรรคเป็นคำสอนที่มีความสำคัญมาก แสดงให้เห็นพระปัญญาของพระพุทธเจ้าซึ่งทรงสามารถปราบทิวลิปนักพราหมณ์ที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้นได้ทำให้พราหมณ์ทั้งอาจารย์และศิษย์จำนวนมากละทิ้งคำสอนเดิมของตนเข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา

คาถาในปารายนวรรคมีกล่าวถึงในพระไตรปิฎก ๕ แห่ง เป็นที่รู้จักกันดีตั้งแต่สมัยพุทธกาลเช่นเดียวกับอัฐสุกวรรค เป็นคาถาที่พุทธบริษัททรงจำเพื่อเล่าเรียนคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังที่ปรากฏว่านันทมาตาอุบาสิกาได้ขับปารายนวรรคทำนองสรภัญญะ^{๘๘} เนื้อความของคาถาซึ่งเป็นคำถามคำตอบในปารายนวรรคน่าจะได้มีการศึกษาอย่างละเอียดตั้งแต่ในสมัยพุทธกาล เพราะมีผู้กล่าวถึงปัญหาเหล่านี้ในพระสูตรหลายเรื่อง ได้แก่

ปุณณกปัญหา กล่าวถึงในพระสูตร ๒ เรื่อง ทั้งสองเรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมและอ้างอิงคำสอนที่ทรงแสดงไว้ในปุณณกปัญหา เรื่องหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเชื่อมโยงกับคาถาซึ่งได้ทรงตอบไว้^{๘๙} ส่วนอีกเรื่องหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงตอบปัญหาพระอานนท์และทรงยกคาถาที่ทรงตอบไว้^{๙๐}

^{๘๘} อ.ส.ต.ต.ก. ๒๓/๕๐/๖๔.

^{๘๙} อ.ส.จ.ต.ก.ก. ๒๑/๔๑/๕๘.

^{๙๐} อ.ส.ต.ก. ๒๐/๔๗๑/๑๖๘.

อุทฺยปัญฺหา กล่าวถึงในพระสูตร ๑ เรื่อง พระพุทธเจ้าทรงตอบปัญหาของพระสารีบุตร และทรงอ้างอิงคาถาที่ทรงตอบไว้ในอุทฺยปัญฺหา^{๑๑}

อชิตปัญฺหา กล่าวถึงในพระสูตร ๑ เรื่อง พระพุทธเจ้าตรัสคาถาที่อชิตมาณพถามพระองค์ แล้วทรงให้พระสารีบุตรอธิบายคำตอบของคำถามนั้นอย่างละเอียด^{๑๒}

๓. ขัคควิสานสูตร

คาถาในขัคควิสานสูตรเป็นคำสอนของพระปัจเจกพุทธเจ้าปรากฏในพระไตรปิฎก ๒ แห่ง คืออรรถวรรค ในคัมภีร์สุตตนิบาต และปัจเจกพุทธापทาน อันเป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์อปทาน หลักฐานชั้นนอร์ธกถากล่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระอานนที่ซึ่งกราบทูลถามถึงธรรมของพระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงเหตุที่ทำให้เกิดเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าและภาชิตของพระปัจเจกพุทธเจ้ารูปหนึ่งซึ่งอุบัติขึ้นหลังศาสนาของพระกัสสปะพุทธเจ้า ทุกคาถาลงท้ายด้วย *เอโก จเร ขคฺควิสานกปฺโป* ซึ่งเป็นใจความสำคัญของคาถาให้บุคคลดำเนินชีวิตโดดเดี่ยวเหมือนดังแรด หรือ นอแรด^{๑๓}

จากหลักฐานข้างต้นแสดงว่า ทั้งอัฐสุกวรรค ปารายนวรรคและขัคควิสานสูตรน่าจะเป็นคาถาที่ศึกษาและทรงจำกันอย่างแพร่หลายในพุทธกาล เป็นคำสอนเก่าแก่ที่ได้เรียบเรียงเป็นคำประพันธ์ ทำให้ศึกษาจดจำได้ง่าย หรือใช้สวดในโอกาสต่างๆ มีเนื้อหาสำคัญสำหรับพระภิกษุภิกษุณีซึ่งออกบวชเพื่อความพ้นทุกข์ เพราะคาถาทั้งหมดมีเนื้อหาให้ผู้ศรัทธารู้จักโทษของกามและทิวฐิและคุณของการละกามและทิวฐิ ซึ่งให้เห็นประโยชน์ของการปลีกวิเวก และแนวทางปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์อันเป็นคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา พุทธบริษัทในสมัยพุทธกาลน่าจะได้อธิบายความหมายของคาถาเหล่านี้เป็นปกติ ดังที่มีหลักฐานในพระไตรปิฎก จึงกล่าวได้ว่าคัมภีร์นิตเทสน่าจะเรียบเรียงขึ้นเพื่ออธิบายคาถาเหล่านี้ทั้งหมด เพื่อให้พุทธบริษัทได้ประโยชน์จากคาถาเหล่านี้ยิ่งขึ้น

^{๑๑} อ.จ.ติ.ก. ๒๐/๔๗๒/๑๗๑.

^{๑๒} ส.น. ๑๖/๙๘/๕๖.

^{๑๓} Richard Salomon, *A Gāndhārī Version of the Rhinoceros Sutra: British Library Kharoṣṭhi Fragment 5B* (Seattle and London: University of Washington Press, 2000), pp.11-12 Quoted in http://en.wikipedia.org/wiki/Rhinoceros_Sutra. คำว่า ขคฺควิสาน เป็นคำสมาสจากคำว่า *ขคฺค* “ดาบ” และ *วิสาน* “เขาสัตว์” สามารถตีความได้ ๒ อย่าง หากพิจารณาเป็นตัปวิเศษมาส จะแปลว่า เขาสัตว์ที่เป็นดุจดาบ ซึ่งก็คือ นอแรด อีกนัยหนึ่ง หากพิจารณาเป็นพหูพพิเศษมาส จะแปลว่า ผู้มีเขาประดุจดาบ ซึ่งก็คือ แรด

๔.๑.๒ โครงสร้างและวิธีการอธิบายความในคัมภีร์นิตเทส

วิธีการอธิบายคาถาในคัมภีร์นิตเทสแตกต่างจากการอธิบายในสมัยพุทธกาล วิธีการของพระสาวรีบุตรหรือพระมหากัจจนะในพระสูตรเน้นความเข้าใจธรรมอันเป็นความหมายโดยรวมของคาถา เช่น พระสาวรีบุตรอธิบายความแตกต่างของพระเสขะและพระอเสขะโดยเทียบคุณสมบัติของทั้งบุคคลทั้งสองกลุ่มให้เห็นชัด^{๑๔} พระกัจจนะแสดงความหมายของ"มีที่อยู่"และ"ไม่มีที่อยู่"ในคาถาโดยเปรียบเทียบการรับรู้อายตนะภายนอกเป็นหลักในการอธิบาย^{๑๕} แต่การอธิบายในคัมภีร์นิตเทสเน้นที่บท* แต่ละบทของคาถาเพื่อให้ใจความของทั้งคาถาชัดเจนขึ้น

๔.๑.๒.๑ โครงสร้างการอธิบายในคัมภีร์นิตเทส

แม้ว่าคัมภีร์นิตเทสเป็นอรรถกถา แต่โครงสร้างและวิธีการอธิบายคล้ายคลึงกับการอธิบายความในบางส่วนของพระไตรปิฎก เช่น สิกขาบทวิภังค์ในพระวินัยปิฎก การขยายความแบบอุทเทสและวิภังค์ในมัชฌิมนิกาย^{๑๖} ผู้วิจัยเห็นว่าส่วนที่เหมือนกันอยู่ที่โครงสร้าง ๒ ส่วน คือ อุทเทสซึ่งแสดงข้อความที่จะอธิบาย และ นิตเทส** คือคำอธิบายซึ่งเป็นแบบแผนเดียวกันตามลำดับ

๑. อุทเทส ยกคาถาที่จะอธิบายขึ้นตั้งที่ละบท คาถาที่ยกมาอธิบาย ในมหานิทเทสมาจากอัญญสูทวรรคทั้งหมด ส่วนจุฬินิทเทสอธิบายคาถาในปารายนวรรค ได้แก่ปัญหาทั้ง ๑๖ ปารายนัตถุตติคาถา และปารายนานุคิตติคาถา (ยกเว้นวัตถุคาถาซึ่งเป็นนิทาน) และชัคควิสานสูตรจากอูรควรรค นอกจากนี้มีคาถาที่ยกมาตั้งไว้แต่ไม่อธิบาย เพราะเป็นส่วนประกอบ มีเนื้อความไม่สำคัญ เช่น คาถาที่มากันตียพราหมณ์แสดงความประหลาดใจ^{๑๗} คาถาที่แสดงชื่อของมาณพทั้ง ๑๖ คน^{๑๘} เป็นต้น แสดงให้เห็นจุดประสงค์ของท่านผู้แต่งที่มุ่งอธิบายเฉพาะเนื้อหาสำคัญเท่านั้น

^{๑๔} ส.ข. ๑๗/๑๑/๑๒.

^{๑๕} ส.น. ๑๖/๙๘/๕๖.

* บท คือ ศัพท์ที่ประกอบวิภังคิ รวมทั้งกริยาอาขยาต นิบาต และอื่นๆ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของประโยค

^{๑๖} สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๑๒๒.

** โครงสร้างเดียวกับงานนิพนธ์กลุ่มที่ ๑ ซึ่งผู้วิจัยใช้ชื่อว่า "ส่วนกำหนดประเด็น" และ "ส่วนเนื้อหา"

^{๑๗} พุ.ม. ๒๙/๓๒๔/๒๒๑.

^{๑๘} พุ.จ. ๓๐/๕๔๕/๒๗๑.

๒. นิทเทส อธิบายพุทธวจนะที่ยกมาตั้งครั้งละ ๑ บาท หรือ ๒ บาท ตามความเหมาะสม นอกจากนี้ ท่านผู้แต่งข้ามบางส่วนของคาถากล่าวซ้ำหลายครั้ง เช่น บาทสุดท้ายของคาถาใน ขัคควิสานสูตร ที่กล่าวว่า เอโก จเร ขัคควิสานกปโปติ “พึงประพุดิอยู่ผู้เดียวเหมือนแรม/นอแรม” ซึ่งลงท้ายคาถาในพระสูตรนี้เกือบทุกคาถา โดยทั่วไป การอธิบายความหมายของพุทธวจนะที่ยกมามีวิธีการ ๒ อย่าง ได้แก่

๒.๑ อธิบายทีละบาท ท่านผู้แต่งยกบทที่อยู่ในพุทธวจนะบาทนั้นมาอธิบายทีละบาทจนครบทุกบาท แม้แต่คำที่ได้อธิบายแล้วที่ในคาถาที่ผ่านมา ท่านผู้แต่งก็ยกมาอธิบายอีกครั้งด้วยคำอธิบายเดิม ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์เป็นวรรณกรรมมุขปาฐะ^{๑๙} ที่ผู้ศึกษาไม่สามารถย้อนกลับไปดูหน้าที่ผ่านมาได้ การอธิบายความแต่ละพระสูตรจึงจำเป็นต้องชัดเจนและสมบูรณ์ในแต่ละตอน การอธิบายด้วยวิธีนี้ใช้ในกรณีที่พุทธวจนะที่ยกมาประกอบด้วยคำสำคัญที่สามารถอธิบายได้อย่างละเอียด หรืออธิบายได้หลายนัย ตัวอย่างเช่น

ตสฺมา ปชานํ น อุปาทีเยถาติ ตสฺมาติ... ปชานนติ... น อุปาเยถาติ...
 ที่กล่าวว่า “เพราะฉะนั้น เมื่อรู้ชัด ไม่พึงเข้าไปยึดถือ” อธิบายว่า คำว่า
 “เพราะฉะนั้น” อธิบายว่า..... คำว่า“เมื่อรู้ชัด” อธิบายว่า..... คำว่า“ไม่พึงยึดถือ”
 อธิบายว่า.....

ท่านผู้แต่งยกพุทธวจนะมาอธิบาย ๑ บาท จากนั้น จึงอธิบายคำในพุทธวจนะทีละคำตามลำดับ โดยเริ่มจาก ตสฺมา ปชานํ และ น อุปาเยถ

๒.๒ อธิบายรวบ ท่านผู้แต่งอธิบายทุกคำที่อยู่ในพุทธวจนะไปด้วยกัน โดยใช้กรอบข้อความที่ยกมาอธิบาย ยังคงตำแหน่งของคำในพุทธวจนะไว้ แต่เน้นการแสดงคำพ้องความหมายของส่วนสำคัญในประโยคโดยเสริมคำพ้องความหมายไว้หลังคำที่ต้องการอธิบาย ซึ่งเป็นคำนาม หรือ คำกริยา วิธีอธิบายรวบนี้ใช้อธิบายประโยคที่ไม่มีคำสำคัญที่ต้องการอธิบายเน้นเป็นพิเศษ สามารถอธิบายพร้อมกันได้ ตัวอย่างเช่น

กิญฺนุ ตมฺหา วิปฺปวสฺสีติ กิญฺนุ ตมฺหา พุทฺธมฺหา วิปฺปวสฺสี อเปสิ อปคจฺฉสิ
 วินาโหสิ.^{๒๐}

^{๑๙} สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๑๒๓.

^{๒๐} วิ.จ. ๓๐/๖๐๕/๒๙๖.

ที่กล่าวว่า “เพราะเหตุใดหนอ ท่านจึงอยู่ปราศจากท่านผู้นั้น” อธิบายว่า เพราะเหตุใดหนอ ท่านจึงอยู่ปราศจาก คือ ออกไป หลีกออกไป อยู่เว้นจาก ท่านผู้นั้น คือ จากพระพุทธเจ้า.

จากตัวอย่าง ท่านผู้แต่งยกพุทธวจนะลงมาอธิบาย ๑ บาท คือ *กิณฺณุ ตมฺหา วิปฺปวสฺสึ* จากนั้นได้อธิบายรวบทุกคำด้วยกัน โดยอธิบายเฉพาะคำสำคัญ หรือคำที่มีความหมายคลุมเครือ ได้แก่ คำกริยา *วิปฺปวสฺสึ* ซึ่งหมายถึง อยู่ปราศจาก โดยให้คำพ้องความหมายหรือคำที่มีความหมายใกล้เคียงกัน ได้แก่ *อเปสิ, อปคฺจฺจสิ, วินาโหสิ* และยังกำหนดความหมาย *ตมฺหา* “จากผู้นั้น” ให้ชัดเจนคือหมายถึงพระพุทธเจ้า เว้นการอธิบาย *กิณฺณุ* ซึ่งเป็นคำที่ชัดเจนอยู่แล้ว

หลังจากที่อธิบายจนครบทุกคำ ไม่ว่าจะเป็นการอธิบายด้วยวิธีที่ ๒.๑ อธิบายทีละคำหรือวิธี ๒.๒ อธิบายรวบ ท่านผู้แต่งแสดงข้อความที่ยกมาอธิบายอีกครั้ง

ตสฺมา ปชานํ น อุปาทีเยถาติ ตสฺมาติ..... ปชานนฺติ..... น อุปาเยถาติ
..... **ติ ตสฺมา ปชานํ น อุปาทีเยถ.**

ที่กล่าวว่า “เพราะฉะนั้น เมื่อรู้ชัด ไม่พึงเข้าไปยึดถือ” อธิบายว่า คำว่า “เพราะฉะนั้น” อธิบายว่า..... คำว่า “เมื่อรู้ชัด” อธิบายว่า..... คำว่า “ไม่พึงยึดถือ” อธิบายว่า..... รวมความว่า “เพราะฉะนั้น เมื่อรู้ชัด ไม่พึงเข้าไปยึดถือ.

กิณฺณุ ตมฺหา วิปฺปวสฺสึติ กิณฺณุ ตมฺหา พุทฺทมฺหา วิปฺปวสฺสึ อเปสิ อปคฺจฺจสิ
วินาโหสิติ **กิณฺณุ ตมฺหา วิปฺปวสฺสึ.**^{๒๑}

ที่กล่าวว่า “เพราะเหตุใดหนอ ท่านจึงอยู่ปราศจากท่านผู้นั้น” อธิบายว่า เพราะเหตุใดหนอ ท่านจึงอยู่ปราศจาก คือ ออกไป หลีกออกไป อยู่เว้นจากท่านผู้นั้น คือ พระพุทธเจ้า **รวมความว่า “เพราะเหตุใดหนอท่านจึงอยู่ปราศจากท่านผู้นั้น”.**

ทั้งสองตัวอย่างแสดงให้เห็นว่าท่านผู้แต่งยกพุทธวจนะบาทใดมาอธิบาย จะต้องสรุปปิดท้ายด้วยพุทธวจนะบาทที่ยกมาอธิบายนั้น

๓. สรุปคาถาคุธเทศ โดยอ้างถึงผู้กล่าวคาถา แล้วตามด้วยคาถาคุธเทศซ้ำ ท่านผู้แต่งอธิบายคาถาทุกคาถาตามขั้นตอนอย่างเคร่งครัด คัมภีร์นิตเทศจึงเป็นคัมภีร์อธิบายพุทธวจนะที่มีระเบียบแบบแผนเดียวกันทั้งหมด

^{๒๑} วิ.จ. ๓๐/๖๐๕/๒๙๖.

๔.๑.๒.๒ วิธีอธิบายความในคัมภีร์นิตเทส

การอธิบายศัพท์ในคัมภีร์นิตเทสมีหลายวิธี ขึ้นอยู่กับลักษณะของบทที่จะอธิบาย เช่น หากบทเป็นสรรพนาม คำอธิบายคือคำนามที่จะไขความหมายของสรรพนามนั้น แต่วิธีการอธิบาย ซึ่งมี ๒ แบบทำให้โครงสร้างการอธิบายของแต่ละแบบแตกต่างกัน การอธิบายรวบต้องไขความ ให้กระจับโดยมากมักแสดงด้วยคำวิเศษณ์ขยายคู่กับบทตั้งตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น ในขณะที่การ อธิบายทีละบท ใช้วิธีอธิบายหลายแบบทำให้คำอธิบายยาว

วิธีการอธิบายจำแนกเป็นกลุ่มใหญ่ ๔ กลุ่ม ได้แก่ (๑)การแสดงด้วยถ้อยคำที่เข้าใจง่าย (๒)อธิบายความหมาย (๓)แสดงเหตุผลสนับสนุน (๔)อธิบายความหมายด้วยวิธีการอื่นๆ เพิ่มเติม

๑. การแสดงด้วยถ้อยคำที่เข้าใจง่าย ท่านผู้แต่งได้กำหนดคำที่เข้าใจง่าย สื่อความ ตรงไปตรงมา เพื่อให้ผู้ศึกษาทำความเข้าใจในบริบทนั้นทันที การแสดงด้วยถ้อยคำที่เข้าใจง่ายมี วิธีการหลายอย่างดังต่อไปนี้

- ๑.๑ ถอดสนธิเหลือรูปที่เข้าใจง่าย
- ๑.๒ ใช้รูปคำปัจจุบันแทนรูปคำโบราณหรือรูปคำที่ใช้ในการประพันธ์
- ๑.๓ แสดงความหมายของคำที่คลุมเครือ
- ๑.๔ แทนคำที่มีความหมายเชิงเปรียบเทียบ
- ๑.๕ แสดงด้วยคำที่มีความหมายตรงกันข้าม
- ๑.๖ แสดงความประสงค์ของผู้พูด

๑.๑ ถอดสนธิเหลือรูปที่เข้าใจง่าย ภาษาบาลีมีกฎเรื่องการเปลี่ยนแปลงของเสียง หรือ “สนธิ” เมื่อเสียงบางเสียงเรียงต่อกัน ท่านผู้แต่งได้แยกเสียงเหล่านี้ออกเป็นบท เพื่อให้เข้าใจ ความหมายของแต่ละบทได้สะดวกขึ้น ตัวอย่างเช่น

ยทิจฺจตีติ ยํ อิจฺจติ.^{๒๒}

ที่กล่าวว่า ยทิจฺจติ อธิบายว่า ยํ อิจฺจติ.

บางแห่ง หลักการถอดสนธิต่างจากหลักการไวยากรณ์ที่ใช้ในปัจจุบัน เช่น ถอดสนธิ อิจฺจายสุมา เป็น อิจฺจ หรือ อิจฺจา และ อายสุมา

^{๒๒} พ.ม. ๒๙/๕/๓.

อิจฺจายสุมา อชิตติ อิจฺจาติ ปทสนฺทิตฺติ ปทสฺสคฺโค ปทปาริปุริ
 อกฺขรสมวาโย พุยฺยวชนสฺสิฏฺฐตา ปทานุโปพฺพตาเปตฺติ อิจฺจาติ.^{๒๓}

ที่กล่าวว่า “ท่านอชิตะทูลถามดังนี้” อธิบายว่า คำว่า อิจฺจ “ดังนี้”
 เป็นบทสนธิ เป็นคำเชื่อมบท เป็นคำที่ทำบทให้บริบูรณ์ เป็นความสัมพันธ์แห่ง
 อักษร เป็นความสละสลวยแห่งพยางค์นะ คำว่า ดังนี้ เป็นคำเชื่อมบทหลังกับ
 บทหน้าเข้าด้วยกัน.

คำอธิบายข้างต้น หากมองในแง่ไวยากรณ์ถือว่าเป็นการวิเคราะห์สนธิที่ต่างจากหลักการ
 ไวยากรณ์ที่ยึดถือในปัจจุบัน เนื่องจากบท อิจฺจ หรือ อิจฺจา* ไม่มีความหมายในภาษาบาลี แต่
 มาจาก อิติ ซึ่งแปลงเป็น ตฺยฺ และ จฺจ ตามลำดับ แล้วสนธิเนื่องกับ อายสุมา ที่ตามมา จาก
 หลักฐานการอธิบายไวยากรณ์นี้จึงเป็นไปได้ว่าสมัยที่เรียบเรียงคัมภีร์อาจมีแนวทางการศึกษา
 ไวยากรณ์บาลีที่แตกต่างจากไวยากรณ์บาลีที่ยึดถือกันในปัจจุบันนี้

๑.๒ ใช้รูปคำปัจจุบันแทนรูปคำโบราณหรือรูปคำที่ใช้ในการประพันธ์ คัมภีร์
 สุตตนิบาตเป็นงานกลุ่มคำถามใช้รูปคำหรือบทเก่าแก่กว่าภาษาในคัมภีร์อื่น^{๒๔} ดังนั้นภาษาของ
 คัมภีร์สุตตนิบาตจึงยากสำหรับคนสมัยหลัง การไขคำศัพท์โบราณเหล่านี้จึงจำเป็นเพื่อให้ผู้ศึกษา
 สามารถเข้าใจพุทธพจน์ได้ด้วย บท หรือ สำนวน ที่เข้าใจง่าย เช่น

“โย อาตุมานํ สยเมว ปาวา”ติ อาตุมา วุจฺจติ อตฺตา. สยเมว ปาวาติ
 สยเมว อตฺตานํ ปาวทติ อหฺมสมฺมิ สีสฺสมฺปนฺโนติ วา วตฺตสมฺปนฺโนติ วา
 สีสฺวตฺตสมฺปนฺโนติ วา^{๒๕}

ที่กล่าวว่า “ผู้ใดย่อมกล่าวถึงตนเองด้วยตนเอง” อธิบายว่า คำว่า ตนเอง
 (อาตุมา) คือ ตนเอง(อตฺตา) ที่กล่าวว่า กล่าว(ปาวา)ด้วยตนเองนั้น อธิบายว่า กล่าว
 (ปาวทติ)ถึงตนเองว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลก็ดี เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวัตรก็ดี เป็นผู้
 ถึงพร้อมด้วยศีลและวัตรก็ดี....

^{๒๓} พ.จ. ๓๐/๕๙/๘.

* พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยแสดงคำที่ถอดสนธิส่วนนี้ว่า อิติ

^{๒๔} Wilhelm Geiger, *The Pali Literature and Language* (Delhi: Motilal Banarsidass, 1970),
 p.1.

^{๒๕} พ.ม. ๒๙/๘๔/๘๑.

จากตัวอย่าง ท่านผู้แต่งต้องการอธิบายคำว่า โย อาตุมานิ สยเมว ปาวา “ชนเหล่าใด บอกรับเองด้วยตนเอง” บทพยางค์ที่อยู่ในสำนวนนี้ คือคำว่า อาตุมา และ ปาวา ท่านผู้แต่งได้ แทนด้วยคำว่า อตุตา “ตนเอง” ปวติติ “กล่าว” ซึ่งเข้าใจง่ายกว่า

กิสฺสาภิลปนํ พรุหิตี ก็ อสุส โลกสุส อภิลปนํ.... เกน โลโก ลิตฺโต...^{๒๖}

ที่กล่าวไว้ว่า “ท่านจงบอกอะไรเป็นเครื่องฉาบทาของสิ่งนั้น” อธิบายว่า
อะไรเป็นเครื่องฉาบทาของโลกนั้น..... โลกถูกฉาบทาด้วยอะไร.....

ตัวอย่างแสดงการอธิบาย **กิสฺสาภิลปนํ** ซึ่งเป็นสนธิหรือการเชื่อมเสียงระหว่าง **กิสฺส** และ **อภิลปนํ** ความหมายของประโยคนี้เข้าใจยากเพราะรูปคำตีความได้หลายอย่าง **กิสฺส** ในที่นี้ คลุมเครือ เพราะอาจเป็น **กิสฺสา** ที่มาจากศัพท์ **กี อิตถิลิงค์** หรือเป็นสนธิระหว่าง **กี** และ **อสุส** ก็ได้ ท่านผู้แต่งได้ถอดสนธิทำให้ส่วนที่ยกมาเข้าใจง่ายที่สุด เป็น **กี อสุส** และเสริมความด้วย **อสุส** “ของสิ่งนั้น” ให้ชัดเจนว่าสิ่งที่กล่าวถึงคือ **โลกกสุส** ของโลก(ซึ่งได้กล่าวถึงก่อนแล้ว) นอกจากนั้น ยังอธิบายต่อด้วยรูปที่เข้าใจง่ายกว่านั้น เพราะ **อภิลปนํ** เป็นคำนามกิตกที่มีความหมายเป็นกัตตุ- วาจหรือกรรมวาจกก็ได้ ท่านผู้แต่งจึงแปลง **อภิลปน** เป็น **ลิตฺต** ซึ่งมีความหมายเป็นกรรมวาจก ชัดเจนกว่า

๑.๓ แสดงความหมายของคำสรรพนาม ท่านคำสรรพนามเป็นคำคลุมเครือซึ่งตีความได้หลายอย่าง ท่านผู้แต่งจึงกำหนดคำนั้นลงไปแน่นอน เช่นการอธิบาย **ตสุส** “ของผู้นั้น” และ **อิห** “ในที่นี้” หรือ “ในที่นั้น”

ตสุสชาติ อรหโต ชีณาสวสุส. ^{๒๗}

คำว่า ของผู้ นั้น คือ ของพระอรหันต์ผู้ชีณาสพ.

จากตัวอย่างข้างต้น ท่านผู้แต่งแสดงความหมายของ **ตสุส** “ของผู้นั้น” ให้ชัดเจนว่าในที่นี้ คือ ของพระอรหันต์ชีณาสพ เท่านั้น

อิธาติ สกตฺตภาโว. หุราติ ปฺรตฺตภาโว. อิธาติ สกรูปเวทนาสนฺญา-
สงฺขารวิญญาณํ. หุราติ ปฺรรูปเวทนาสนฺญาสงฺขารวิญญาณํ. อิธาติ ฉ
อชฺฌตฺติกานิ อายตฺตานิ. หุราติ ฉ พาหิรานิ อายตฺตานิ. อิธาติ มนุสฺสโลกิ.

^{๒๖} พ.จ. ๓๐/๖๑/๙.

^{๒๗} พ.ม. ๒๙/๑๔๓/๑๑๙.

หุราติ เทวโลก. อิธาติ กามธาตุ. หุราติ รูปธาตุ อรูปธาตุ. อิธาติ กามธาตุ
รูปธาตุ. หุราติ อรูปธาตุ.^{๒๔}

คำว่า โลกนี้ คือ อัตภาพของตน. คำว่า โลกหน้า คืออัตภาพของ
ผู้อื่น. คำว่า โลกนี้ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของตน. คำว่า โลก
หน้า คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของผู้อื่น. คำว่า โลกนี้ คือ อายตนะ
ภายใน ๖. คำว่า โลกหน้า คือ อายตนะภายนอก ๖. คำว่า โลกนี้ คือ มนุษยโลก
คำว่าโลกหน้า คือ เทวโลก. คำว่า โลกนี้ คือ กามธาตุ. คำว่า โลกหน้า คือ รูปธาตุ
อรูปธาตุ. คำว่า โลกนี้ คือ กามธาตุ รูปธาตุ. คำว่า โลกหน้า คือ อรูปธาตุ.

จากตัวอย่าง ท่านผู้แต่งแสดงความหมายของ อิธ “ณ ที่นี้” และ หุร “ณ ที่นั้น” เป็นคำที่มี
นัยตรงข้ามกันหลายคู่ เช่น หมายถึงของตนเอง และ ของผู้อื่น หมายถึงของมนุษย์และของ
เทวดา หมายถึงอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นต้น ทั้งสองตัวอย่าง แสดงให้เห็นว่า
ท่านผู้แต่งกำหนดความหมายแต่ละบทตามความเหมาะสม บางแห่ง ท่านผู้แต่งกำหนดลงไป
ชัดเจน แต่บางบทสามารถตีความได้หลายระดับ

๑.๔ แทนคำที่มีความหมายเชิงเปรียบเทียบ สำนวนภาษาในคถาที่ยกมา
อธิบายปรากฏคำในเชิงเปรียบเทียบหลายแห่ง สามารถตีความได้หลายอย่าง ท่านผู้แต่งได้
กำหนดลงไปให้ชัดเจนโดยแสดงความหมายในบริบทนั้น เช่น อโรคี “ความไม่มีโรค” หมายถึง
พระนิพพาน, สลุล “ลูกศร” กิเลส ๗ อย่าง, สาดิย “สิ่งที่น่ายินดี”

ปรมฺ อโรคนฺติ ปรมฺ อโรคฺยปฺปตฺตํ เขมปฺปตฺตํ ตาณปฺปตฺตํ
เลณปฺปตฺตํ สรณปฺปตฺตํ ปฺรายนปฺปตฺตํ อภยปฺปตฺตํ อจฺจุตปฺปตฺตํ อมตปฺปตฺตํ
นิพฺพานปฺปตฺตฺนฺติ.^{๒๕}

ที่กล่าวว่า ความไม่มีโรคอย่างยิ่ง อธิบายว่า ถึงความเป็นผู้ไม่มีโรคอย่าง
ยิ่ง ถึงธรรมอันเกษม ถึงธรรมอันเป็นที่ต้านทาน ถึงธรรมเป็นที่เว้น ถึงธรรม
อันเป็นสรณะ ถึงธรรมอันเป็นที่ไปข้างหน้า ถึงธรรมอันไม่มีภัย ถึงธรรมไม่
เคลื่อน ถึงธรรมไม่ตาย ถึงธรรมพระนิพพาน.

ตัวอย่างที่ยกมานี้แสดงความหมายของ ความไม่มีโรค คือ พระนิพพาน แต่ท่านผู้แต่งยัง
ไม่กล่าวถึงพระนิพพานตรงๆ จำแนกคำว่า นิพพาน เป็นหลายอย่างโดยใช้คำพ้องความหมายซึ่ง
แสดงคุณสมบัติต่างๆของพระนิพพาน จนถึง นิพพาน เป็นคำสุดท้าย

^{๒๔} พ.ม. ๒๙/๑๖๙/๑๓๑-๑๓๒.

^{๒๕} พ.ม. ๒๙/๑๑๐/๙๙.

เยน สลฺเลน โอตินฺโน ทิสสา สพฺพา วิธวตฺติ สลฺลนฺติ สตฺต สลฺลานิ
ราศสลฺล์ โทสสลฺล์ โมหสลฺล์ มานสลฺล์ ทิฏฺฐิสลฺล์ โสภสลฺล์ กถฺกถาสลฺล์.^{๓๐}

ที่กล่าวว่า สัตว์ถูกผูกศรโดยปักติดแล้ววิ่งพล่านไปทุกทิศทุกทาง อธิบายว่า
 ลูกศรได้แก่ ลูกศร ๗ ชนิด คือ **ลูกศรคือราคะ ลูกศรคือโทสะ ลูกศรคือโมหะ**
ลูกศรคือมานะ ลูกศรคือทิฏฐิ ลูกศรคือโสภะ ลูกศรคือความสงสัย.

จากตัวอย่าง ท่านผู้แต่งให้ความหมายของ สลฺล “ลูกศร” ๗ อย่างตามสภาวะธรรมใน
 พระพุทธศาสนา ลูกศรในที่นี้หมายถึงสังโยชน์หรือเครื่องผูก ๗ อย่างที่ทำให้สัตว์โลกมีความทุกข์
 การอธิบายในข้อนี้เป็นการแทนที่อุปมาด้วยธรรมในพระพุทธศาสนา ทำให้ความหมายของคาถา
 ชัดเจนขึ้น

“สาติเยสุ อนสุสาวี”ติ **สาติยา วุจฺจนฺติ ปญฺจกามคฺฉนา.**^{๓๑}

ในบทว่า “สาติเยสุ อนสุสาวี” คำว่า **สาติย** “สิ่งที่น่ายินดี” หมายถึง **กามคุณ ๕.**

ในตัวอย่างนี้ ท่านผู้แต่งให้ความหมาย **สาติย** “สิ่งที่น่ายินดี” หมายถึง **กามคุณ ๕** คำ
 ว่า **สาติย** เป็นคำที่มีความหมายเชิงเปรียบเทียบ เพราะกามคุณ ๕ ในพระพุทธศาสนาถือว่าเป็น
 เหตุให้เกิดความยินดี

ปุณฺณเว ๑ ปาเป ๑ อณุปฺลิตฺโตติ ปุณฺณํ วุจฺจติ ยงฺกิญฺจิ เตชฺฐาตุํ
 กุสลาภิสงฺขารํ. อปุณฺณํ วุจฺจติ สพฺพํ อกุสฺลํ.^{๓๒}

ในบทว่า **ปุณฺณเว ๑ ปาเป ๑ อณุปฺลิตฺโต** คำว่าบุญหมายถึงกุศลภังขาร
 ที่เป็นเหตุให้เกิดในโลกธาตุ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง คำว่า **ไม่ใช่บุญ** หมายถึงอกุศลทั้งปวง

ท่านผู้แต่งได้แสดงความหมายของบุญและบาปในบริบทนี้ด้วยสภาวะธรรมเพราะโดยทั่วไป
 คำว่า **บุญญาภังขาร** หมายถึงกุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร^{๓๓} แต่ในบริบทนี้กินความ
 ทั้งกุศลเจตนาที่เป็นรูปาวจรด้วย ท่านผู้แต่งจึงได้กำหนดสภาวะธรรมของบุญให้ทราบว่าเป็นบริบท
 นี้หมายถึงบุญที่เป็นปัจจัยให้เกิดทั้ง ๓ ภูมิ

^{๓๐} ชุ.ม. ๒๙/๘๖๒/๕๓๑.

^{๓๑} ชุ.ม. ๒๙/๔๐๓/๒๗๙.

^{๓๒} ชุ.ม. ๒๙/๑๒๑/๑๐๖.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๐๙.

๑.๕ แสดงด้วยคำที่มีความหมายตรงกันข้าม ท่านผู้แต่งคัมภีร์อธิบายสภาวะธรรมที่เป็นบวก ด้วยสภาวะธรรมที่เป็นลบอย่างละเอียด เช่น การอธิบายคำว่า *อกุโภชน* “ความไม่โกรธ” ด้วย *โภชน* “ความโกรธ” หรือ การอธิบาย *อกุหก* “ความไม่หลอกลวง” ด้วย *กุหก* “ความหลอกลวง” เป็นต้น

“อกุโโก”ติ ตีณิ กุหนวตฺตุนิ ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาตํ กุหนวตฺตุนิ อิริยาปถสงฺขาตํ กุหนวตฺตุนิ สามนุตฺตปฺปนสงฺขาตํ กุหนวตฺตุนิ.^{๓๔}

คำว่าไม่หลอกลวง อธิบายว่า เรื่องความหลอกลวงมี ๓ อย่าง คือเรื่องความหลอกลวงที่เกิดจากการเสพปัจจัย เรื่องความหลอกลวงที่เกิดจากอิริยาบถ เรื่องความหลอกลวงที่เกิดจากการพูดเสียบเคียง.

“อกุโภชน อสนฺตาสี”ติ อกุโภชนนติ หิ โข วุตฺตํ. อปีจ โภโชน ตาว วุตฺตพฺโพ.^{๓๕}

บทว่า “ผู้ไม่โกรธ ผู้ไม่สะดุ้ง” ก็คำว่าผู้ไม่โกรธอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้. แต่ว่าความโกรธควรกล่าวก่อน.

การเลือกอธิบายสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลอาจเป็นเพราะเป็นสภาวะธรรมที่เป็นโทษชัดเจน หากเข้าใจหรือเห็นภาพของสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลแล้วก็จะทำให้เห็นประโยชน์ของสภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม การอธิบายดังกล่าวจึงอาจเป็นวิธีหนึ่งทำให้ผู้ศึกษาระมัดระวังความประพฤตินั้นให้อยู่ในข่ายของการกระทำที่เป็นลบ

๒. แสดงความหมายของคำนั้น หลักจากที่แสดงคำหรือบทที่ยากด้วยคำหรือบทที่เข้าใจง่ายแล้ว ท่านผู้แต่งจึงแสดงความหมายของบทหรือคำเหล่านั้น วิธีการต่างๆ ที่ใช้ในการอธิบายความหมายของคำ มีดังนี้

๒.๑ การใช้คำพ้องความหมายที่ลำดับตามน้ำหนัก

๒.๒ การเสริมความ

๒.๓ วิเคราะห์ศัพท์แสดงความหมายของคำ

๒.๔ แสดงด้วยค่านามที่เป็นสมาชิกของคำนั้น

๒.๕ การให้ลักษณะหรือธรรมชาติของคำนั้น

๒.๖ จำแนกประเภท

๒.๗ การจำแนกเป็นนัยต่างๆ

^{๓๔} พุ.ม. ๒๙/๓๙๗/๒๖๘.

^{๓๕} พุ.ม. ๒๙/๓๘๔/๒๕๗.

๒.๑ การใช้คำพ้องความหมายที่ลำดับตามน้ำหนัก การใช้คำพ้องความหมายสามารถอธิบายคำหลายชนิดที่มีความหมายทั่วไป ไม่เฉพาะเจาะจง เช่น คำนาม กริยาอาชยาด และกริยาภิตก์ วิธีนี้จึงมีใช้มากและกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเด่นของการอธิบายความศัพท์ทั่วไปในคัมภีร์นิเทศ ทำให้บางท่านกล่าวว่าคัมภีร์นิเทศเป็นพจนานุกรมรวบรวมคำพ้องความหมายภาษาบาลีเล่มแรก^{๓๖} คำพ้องความหมายที่คัมภีร์เลือกมาใช้มี ๒ ลักษณะ ดังนี้

๑. คำพ้องความหมายที่ประกอบจากธาตุเดียวกัน แต่ใช้อุปสรรคต่างกัน อุปสรรคที่ใช้มักเป็นอุปสรรคที่เน้นความหมายซึ่งไม่เปลี่ยนความหมายของธาตุนั้นๆ เช่น สํ นิ ปริ วิ อภิ อธิ อภิสมุ เป็นต้น คำพ้องความหมายเหล่านี้จะวางเป็นส่วนแรกของคำอธิบาย การลำดับของคำจะเริ่มจากคำที่ประกอบจากธาตุ และประกอบอุปสรรคมากขึ้นเพื่อเน้นความหมายมากขึ้นตามลำดับ เช่น

ฝนุทมานํ สมุฝนุทมานํ วิปฺฝนุทมานํ.

ดินฺรณ กระเสือกกระสน ทุรณทฺรายน.

ในที่นี้เป็นการอธิบาย *ฝนุทมานํ* ซึ่งประกอบจาก ธาตุ *ฝนุท* แปลว่า ดินฺรณ และปัจจัย *มาน* ซึ่งเป็นกริยาภิตก์ ด้วยคำพ้องความหมาย ท่านผู้แต่งเริ่มต้นด้วยศัพท์ที่ประกอบด้วยธาตุและปัจจัยตัวเดียวกัน แต่ใช้อุปสรรคต่างกัน คือ สํ วิ ความหมายของบท *ฝนุทมานํ* *สมุฝนุทมานํ* *วิปฺฝนุทมานํ* เวลาที่ใช้คำใดคำหนึ่งนี้เป็นกริยาอาชยาดในประโยคภาษาบาลีอาจมีความหมายไม่ต่างกันมากนัก สามารถใช้แทนกันได้* แต่การลำดับต่อกันในบริบทนี้ เป็นการเน้นความหมายให้หนักมากขึ้นเรื่อยๆ *ฝนุทมานํ* มีความหมายว่า ดินฺรณ แต่พอเป็น *สมุฝนุทมานํ* ใช้อุปสรรค สํ เน้นความหมาย ทำให้เน้นว่าเป็นการดินฺรณทั่ว คือ กระเสือกกระสน และเมื่อใช้อุปสรรค วิ ซึ่งแปลว่า ยิ่ง ช่วยเน้นความหมายมากกว่าอุปสรรค สํ แสดงการดินฺรณยิ่งขึ้นหมายถึง ทุรณทฺรายน

๒. คำพ้องความหมายที่ประกอบจากธาตุอื่นที่มีความหมายคล้ายคลึงกันแต่น้ำหนักมากกว่า และใช้อุปสรรคเน้นความหมายเช่นเดียวกับข้อ ๑ คำพ้องความหมายชุดนี้ลำดับต่อจากข้อ ๑

^{๓๖} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*, หน้า ๑๒๓.

* ใช้ธาตุ ขปฺ กระชิบ คฺย

ผุทธานิ สมุผุทธานิ วิปผุทธานิ เวธมานิ ปเวธมานิ สมุปเวธมานิ.^{๓๗}
 ดันรน กระเสือกกระสน ทูรนทูราย หวันไหว เอนเอียง กระสับกระส่ายไปมา.

จากตัวอย่างต่อจากข้อ ๑ ท่านผู้แต่งอธิบาย ผุทธานิ ด้วยธาตุตัวอื่น โดยใช้ธาตุ วิฐ แปลว่า สัน หวันไหว เช่นเดียวกัน เริ่มจากธาตุ วิฐ ที่ไม่ประกอบปัจจัย และ ประกอบปัจจัยที่ไม่เปลี่ยนความหมายคือ ป สมุป เช่นเดียวกัน การลำดับธาตุ ผุท และ วิฐ แสดงให้เห็นการเน้นน้ำหนักความหมายต่างกัน ธาตุ ผุท แปลว่า ดันรน ธาตุ วิฐ ก็แปลว่า ดันรนเช่นกัน แต่ออกอาการเคลื่อนไหวที่มากกว่า และเมื่อประกอบกับอุปสรรคอีก จะเห็นได้ว่า มีการเพิ่มน้ำหนักความหมายมากขึ้นเรื่อยๆ เริ่มจาก เวธมานิ ซึ่งใช้ธาตุ วิฐ อย่างเดียว และประกอบอุปสรรค ป เป็น ปเวธมานิ ซึ่งมีความหมายหนักกว่าการใช้ธาตุ วิฐ อย่างเดียว และเพิ่มน้ำหนักด้วยการประกอบอุปสรรค สั และ ป เป็น สมุปเวธมานิ ซึ่งย้ำความหมายมากกว่าการใช้อุปสรรค ป เพียงอย่างเดียว

จะเห็นได้ว่า คำพ้องความหมายที่ท่านผู้แต่งใช้มาจากการประกอบธาตุและอุปสรรคตามปัจจัย ลิงค์ พจน์ของบทที่จะอธิบาย โดยลำดับความหมายของธาตุให้น้ำหนักมากขึ้นด้วยการใช้อุปสรรค หรือ ใช้ธาตุที่มีน้ำหนักลดหลั่นกัน วิธีนี้เอื้อให้คำอธิบายความหมายยาว ในขณะที่เดียวกันก็มีน้ำหนักเป็นจังหวะตามปัจจัยที่ลงท้ายทุกๆบท*

๒.๒ การเสริมความ การเสริมความ หมายถึง การเพิ่มส่วนขยายให้ประโยคพุทธวจนะสมบูรณ์ขึ้น ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจความหมายพุทธวจนะชัดเจนขึ้น วิธีการนี้บางครั้งอาจทำให้คำอธิบายดูฟุ่มเฟือย เพราะเพิ่มประเด็นการอธิบายที่ไม่จำเป็น แต่เมื่อพิจารณาจุดประสงค์ของท่านผู้แต่งแล้ว จะเห็นได้ว่า วิธีเสริมความนี้ป้องกันความเข้าใจเป็นอย่างอื่น ตัวอย่างเช่น

“โลโก”ติ นิรยโลโก ตีรจฺจนโลโก ปิตฺติวิสยโลโก มนุสฺสโลโก
 เทวโลโก ขนฺธโลโก ธาตุโลโก อายตฺนโลโก อยฺ โลโก ปโร โลโก พุรฺหมโลโก
 สเทวโลโก. อยฺ วุจฺจติ โลโก. ^{๓๘}

คำว่า “โลก” โลกนรก โลกเดียรัจฉาน โลกเปรตวิสัย โลกมนุษย์ โลกเทวดา ชั้นธโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกอื่น พรหมโลกกับทั้งเทวโลก. นี้เรียกว่าโลก.

^{๓๗} พ.ม. ๒๙/๕๑/๕๒.

* เช่นเดียวกับการใช้คำพ้องความหมายในงานกลุ่มที่ ๑ ดูเพิ่มเติมหน้า ๘๓

^{๓๘} พ.จ. ๓๐/๕๘/๘.

คำว่าโลก แปลว่า สัตว์ หรือ พลเมือง เป็นคำที่สามารถสมาสกับคำได้หลายคำ ในที่นี้ ท่านผู้แต่งกำหนดคำว่า โลก โดยเสริมความเพื่อกำหนดความหมาย จากความหมายในที่นี้ท่านผู้แต่งอธิบายคำว่า โลก หมายถึง สังขารโลก คือ โลกที่ต้องมีการปรุงแต่ง ไม่รวมถึงพระนิพพาน

“โย อาตุมานํ สยเมว ปาวา”ติ อาตุมา วุจฺจติ อตฺตา. สยเมว ปาวาติ สยเมว อตฺตานิ ปาวาทิ อหฺมสมฺมิ สีสฺสมฺปนฺโนติ วา วตฺตสมฺปนฺโนติ วา สีสฺวตฺตสมฺปนฺโนติ วา ชาตียา วา โคตฺเตน วา โกลปฺตฺติเกน วา วณฺณปฺกฺขรตฺยา วา ธเนน วา อชฺชฺเณเนน วา กมฺมาย ตเนน วา สิปปายตเนน วา วิชฺชฺญาจฺาเนน วา สุเตน วา ปฏฺิภาเณน วา อญฺญตฺรญฺญตฺเรณ วา วตฺถุณา อฺจฺจากุลา ปพฺพชฺชิตฺติ วา มหากุลา ปพฺพชฺชิตฺติ วา มหาโคคฺกุลา ปพฺพชฺชิตฺติ วา อฺพฺพารโคคฺกุลา ปพฺพชฺชิตฺติ วา ฉาโต ยสฺสุสี คฺนฺญาจฺานํ ปพฺพชฺชิตฺตานนฺติ วา ลากฺมิหิ จีวรปฺิณฺชฺปาตเสนาสนคฺิลานปฺจฺยเณสชฺชปฺริกฺขารานนฺติ วา สุตฺตนฺติโกติ วา วินยธโรติ วา ธมฺมกฺติโกติ วา อารญฺญโกติ วา ปฺิณฺชฺปาตโกติ วา ปฺิสฺกุลโกติ วา เตจฺฉีวรีโกติ วา สปฺทานจฺารโกติ ขลฺุปฺจฺฉาภตฺติโกติวา เนสชฺชโกติ วา ยถาสนฺนโกติโกติ วา ปฺจฺมสฺส ฉานสฺส ลากฺติ วา ทฺุติยสฺส ฉานสฺส ลากฺติ วา ตฺติยสฺส ฉานสฺส ลากฺติ วา จตฺตยสฺส ฉานสฺส ลากฺติ วา อากาสานญฺายตฺนสฺมาปฺตฺติยา ลากฺติวา วิญฺญาณญฺายตฺนสฺมาปฺตฺติยา ลากฺติ วา อากิณฺญญฺายตฺนสฺมาปฺตฺติยาลากฺติ วา เนวสญฺญานาสญฺญายตฺนสฺมาปฺตฺติยา ลากฺติ วา ปาวาทิ กเถติ ภณฺติ ทิปฺยติ โวหฺรตีติ “โย อาตุมานํ สยเมว ปาวา”^{๓๙}

ที่กล่าวว่า “ผู้ใดยอมกล่าวถึงตนเองด้วยตนเอง” อธิบายว่า คำว่า อาตุมา คือ อตฺตา ที่กล่าวว่า กล่าวด้วยตนเองนั้น อธิบายว่า กล่าวถึง พุคฺแสดง เรียกตนเองว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลก็ดี เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวัตรก็ดี เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลและวัตรก็ดี ด้วยชาติก็ดี ด้วยโคตรก็ดี ด้วยความเป็นบุตรในสกุลก็ดี ด้วยทรัพย์ก็ดี ด้วยการศึกษาก็ดี ด้วยความตั้งอยู่ในวิชาก็ดี ด้วยการฟังก็ดี ด้วยปฏิภาณก็ดี ด้วยเรื่องอื่นๆก็ดี เป็นผู้บวชจากสกุลสูงก็ดี จากสกุลที่มีโภคะมากก็ดี เป็นผู้ทรงพระสูตรก็ดี เป็นวินัยธรก็ดี เป็นธรรมกถึกก็ดี เป็นผู้ถือวัตรอยู่ป่าก็ดี เป็นผู้ถือวัตรอาศัยบิณฑบาตก็ดี เป็นผู้ถือวัตรบ่งสกุลก็ดี เป็นผู้ถือวัตรจีวร ๓ ผืนก็ดี เป็นผู้ถือวัตรเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับก็ดี เป็นผู้ถือวัตรห้ามภัตที่ถวายภายหลังก็ดี เป็นผู้ถือวัตรการนั่งก็ดี เป็นผู้ถือวัตรอยู่ในสถานที่ที่เขาขัดให้ก็ดี เป็นผู้ได้ปฐมฌานก็ดี เป็นผู้ได้ทุติยฌานก็ดี เป็นผู้ได้ตติย-

^{๓๙} พ.ม. ๒๙/๘๔/๘๑.

ฉานกัฏฐี เป็นผู้ได้จุดตฉานกัฏฐี เป็นผู้ได้สมาบัติฉานกัฏฐี รวมความว่า “ผู้ใด
ย่อมกล่าวถึงตนเองด้วยตนเอง”

จากตัวอย่าง ท่านผู้แต่งต้องการอธิบายคำว่า โย อาตุมานิ สยเมว ปาวา “ชนเหล่าใด
บอกตนเองด้วยตนเอง” โดยขยายความให้ชัดเจนว่า ที่ว่าบอกตนเองด้วยตนเองนั้นคืออะไร ด้วย
การเสริมความให้ชัดเจนขึ้น เช่นบอกว่าตัวเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล วัตรปฏิบัติต่างๆ การศึกษา
เล่าเรียน สกฺขของตนก่อนเข้ามาบวช ความเชี่ยวชาญพระธรรมวินัย ภูตงควัตร หรือแม้แต่ผล
จากการปฏิบัติสมาธิคือการได้ฉานระดับต่างๆ เป็นต้น ซึ่งรวมความแล้วก็คือ การโอ้อวดสิ่งที่
ตนเองมีหรือเป็นนั่นเอง

วิธีเสริมความเป็นการให้ความหมายจากรูปแบบที่มีอยู่เดิม การอธิบาย “บอกตนเองด้วย
ตนเอง” ท่านผู้แต่งไม่กำหนดแน่นอนลงไปว่าข้อความดังกล่าวหมายถึงอะไร แต่เริ่มต้นจากการ
เสริมความจากพุทธวจนะที่มีอยู่เดิม คือ คำว่า “ปาวทติ” บอก ส่วนที่เสริมความช่วยให้ผู้ศึกษา
เข้าใจความหมายของสำนวนแจ่มชัดและสรุปความหมายของพุทธวจนะได้ในที่สุด

๒.๓ วิเคราะห์ศัพท์ การวิเคราะห์การประกอบรูปศัพท์เป็นอีกวิธีหนึ่งที่โดดเด่นใช้
ในการอธิบายคำสำคัญ เพื่อให้เห็นธาตุและอุปสรรคซึ่งเป็นเค้าความหมายของคำ การวิเคราะห์
ศัพท์มักเริ่มต้นเป็นส่วนแรกของการอธิบาย เพื่อให้เห็นธาตุ การประกอบรูป และความหมายที่
สามารถตีความได้

อย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์ศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์นิตเทสเป็นการวิเคราะห์ศัพท์ที่เรียกว่า
สัททณะเทียม(Pseudo-etymological Analysis) มากกว่าที่เป็นการวิเคราะห์ศัพท์ตามการ
ประกอบรูปในภาษาโดยตรง(Etymological Analysis) สัททณะเทียมหมายถึงการวิเคราะห์ศัพท์
ที่มุ่งการอธิบายความหมายให้เข้ากับธรรมะที่ต้องการ^{๔๐} โดยเลือกพ้องคำที่มีเสียงและความหมาย
ใกล้เคียงกับคำที่ยกมาอธิบายมาใช้วิเคราะห์ศัพท์ คำอธิบายจึงมีความสัมพันธ์กับความหมายที่
ต้องการสื่อ มากกว่าสะท้อนความหมายจากการประกอบรูปศัพท์จริงๆ ตัวอย่างเช่นการอธิบาย
คำว่า ภควา

^{๔๐} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, ทศวรรษมีในพระพระพุทธศาสนาเถรวาท, ๔ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗.

(๑)ภควาติ คารวาทิวจัน. อปีจ ภคฺคราโคติ ภควา. ภคฺคโทโสติ ภควา. ภคฺคโมเหติ ภควา. ภคฺคมาโนติ ภควา. ภคฺคทิกฺกุจฺจิติ ภควา. ภคฺคกณฺฏโกติ ภควา. ภคฺคคิเลโสติ ภควา.

คำว่า ภควา เป็นพระนามเครื่องกล่าวด้วยความเคารพ. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ภควาอธิบายว่า ชื่อว่า ภควา เพราะอรรถว่า ผู้ทำลายราคะ. ทำลายโทสะ. ทำลายโมหะ. ทำลายมานะ. ทำลายทิฏฐิ. ทำลายเสี้ยนหนาม. ทำลายกิเลส.

(๒) ภทฺธิ วิภทฺธิ ปฏฺวิภทฺธิ ธมฺมรตฺตนนฺติ ภควา.
เพราะอรรถว่า ทรงจำแนก ทรงจำแนกพิเศษ ทรงจำแนกเฉพาะซึ่งธรรมรตนะ.

(๓) ภวานํ อนุตฺตโรติ ภควา.
เพราะอรรถว่า ทรงทำซึ่งที่สุดแห่งภพทั้งหลาย.

(๔) ภาวิตฺถาโยติ ภควา. ภาวิตฺถีโล ภาวิตฺถิจิตฺโต ภาวิตฺถปฺปญฺโветติ ภควา.
เพราะอรรถว่า มีพระกายอันอบรมแล้ว มีศีลอันอบรมแล้ว มีจิตอันอบรมแล้ว มีปัญญาอันอบรมแล้ว.

(๕) ภทฺธิ วา ภควา อรณฺยวณฺปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ อปฺปสทฺธานิ อปฺปนิคฺคิเมสานิ วิชนฺวาทานิ มนุสฺสราหเสยฺยกานิ ปฏฺิสลฺลานสารูปานีติ ภควา.
อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงชองเสพเสนาสนะอันเป็นป่าละเมาะ ป่าที่บั่นสกัด มีเสียงน้อย ปราศจากเสียงกึกก้อง ปราศจากชนผู้สัญจรไปมา เป็นที่ควรทำกรรมลับของมนุษย์ สมควรแก่วิเวก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภควา.

(๖) ภาคี วา ภควา จีวรปฺปญฺชปาตเสนาสนคิลาณปจฺจยฆาตชฺชชฺชปริกฺขารานนฺติ ภควา. ภาคี วา ภควา อตฺถรตฺตสฺส ธมฺมรตฺตสฺส วิมุตฺติริตฺตสฺส อธิสฺสิตฺตสฺส อธิจิตฺตสฺส อธิปญฺญาชาติ ภควา. ภาคี วา ภควา จตฺตุนฺนํ ฌานานํ จตฺตุนฺนํ อปฺปมญฺญานํ จตฺตุนฺนํ อรูปสฺมาปตฺตีนนฺติ ภควา. ภาคี วา ภควา อญฺจนนํ วิโมกฺขานํ อญฺจนนํ อภิภายตฺตานํ นวฺนํ อนุปฺพุพฺพิหารสฺมาปตฺตีนนฺติ ภควา. ภาคี วา ภควา ทสฺนนํ สญฺญาภาวานํ ทสฺนนํ กสิณสฺมาปตฺตีนํ อานาปานสฺสติสฺมาธิสฺส อสุภสฺมาปตฺตียาติ ภควา. ภาคี วา ภควา จตฺตุนฺนํ สติปฏฺจฺจานานํ จตฺตุนฺนํ สมฺมปฺปชานานํ จตฺตุนฺนํ อธิธิปฺปาทานํ ปญฺจนนํ อินฺทฺริยานํ ปญฺจนนํ พลาณํ สตฺตุนฺนํ โพชฺฌนฺคานํ อริยสฺส อญฺจกฺคิกสฺส มคฺคสฺสชาติ ภควา. ภาคี วา ภควา ทสฺนนํ ตถาคตฺพลาณํ จตฺตุนฺนํ เวสสารชฺชานํ จตฺตุนฺนํ ปฏฺิสมฺภิทานํ ฌนฺนํ อภิญฺญานํ ฌนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺติ ภควา.^{๔๐}

^{๔๐} พ.ม. ๒๓๗/๒๓๑/๑๗๓.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลาน ปัจจัยเภสัชบริขาร เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่ง อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา อันมีอรรถรส ธรรมรส วิมุตตีสรส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปสมาบัติ ๔ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งวิโมกข์ ๘ อภิกายนะ ๘* ออนุพพ-วิหารสมาบัติ ๙** เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่ง สัจญญากาวนา ๑๐ กสิณสมาบัติ ๑๐ อานาปานสติสมาธิ อสุภสมาบัติ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งสติปฏิฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภควา. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมีส่วนแห่งตถาคตพละ ๑๐ เวสวรัชชธรรม ๔ ปฏิสัมภทา ๔ อภิญญา ๖ พุทธธรรม ๖ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภควา.

จากตัวอย่างที่ยกมา เป็นการวิเคราะห์ความหมายคำว่า ภควา “พระผู้มีพระภาค” แปลว่า ผู้มีโชค ซึ่งมาจากศัพท์ว่า ภควนฺตุ ประกอบจาก ภค “โชค” และปัจจัยตีทิต วนฺตุ “ผู้มี” เป็นคำที่ใช้ในอินเดียโบราณสำหรับเรียกพระเจ้าหรือพระศาสดาอันเป็นที่เคารพนับถือในศาสนาของตน ในคัมภีร์นิกเทส ได้แสดงความหมายของ ภควนฺตุ “พระผู้มีพระภาค” ตามคุณลักษณะของพระศาสดาในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นผู้บริสุทธิ์ ขจัดกิเลสต่างๆแล้ว ท่านผู้แต่งได้วิเคราะห์ศัพท์ ภควา ประกอบจากธาตุหลายความหมายแตกต่างกัน ในย่อหน้าที่(๑) ท่านผู้แต่งวิเคราะห์ ภควา จาก ธาตุ ภาชฺ ซึ่งแปลว่า หัก หรือ ทำลาย ภควนฺตุ จึงแปลว่า ผู้หักหรือทำลายกิเลสต่างๆมีรากะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ย่อหน้าที่ (๒) วิเคราะห์ ภควา สัมพันธ์กับ ภว ซึ่งแปลว่า ภพ ภควนฺตุ เมื่อประกอบกับบริบท จึงแปลว่า ผู้ทำที่สุดแห่งภพ ย่อหน้าที่ (๓) วิเคราะห์จากธาตุ ภาชฺ ซึ่งแปลว่า จำแนก ภควนฺตุ จึงแปลว่า ผู้จำแนกซึ่งในที่นี้คือธรรมรัตนะ ย่อหน้าที่ (๔) วิเคราะห์ ภควา สัมพันธ์กับคำว่า ภาว ซึ่งแปลว่า เจริญ หรือ อบรม ภควนฺตุ จึงแปลว่า ผู้ที่อบรมศีล สมาธิ ปัญญา ดีแล้ว ย่อหน้าที่ (๕) วิเคราะห์จากธาตุ ภาชฺ ซึ่งแปลว่า เสพ ภควนฺตุ จึงแปลว่า ผู้เสพเสนาสนะ อันสงบสงัด และ ความวิเวก อันเป็นวิถีของพระอริยะในพระพุทธศาสนา และย่อหน้าที่ (๖) วิเคราะห์จากคำว่า ภาคี แปลว่าผู้มีส่วน ภควนฺตุ จึงแปลว่า ผู้มีส่วนแห่งธรรมอันเป็นคุณของพระพุทธเจ้า ท่านผู้แต่งได้เสริมความแต่ละความหมายให้ชัดเจนว่า ภควา หมายถึงผู้ทำลายจำแนก ช้องเสพ หรือ ผู้มีส่วนอะไร ท่านผู้แต่งได้วิเคราะห์ความหมายโดยบรรยายลักษณะของ

* ฌานเป็นที่ตั้งแห่งความครอบงำอารมณ์

** รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ สัจญญาเวทียตินโรธ ๑

พระผู้มีพระภาคตามมโนทัศน์ในพระพุทธศาสนา เช่น เป็นผู้ทำลายกิเลส จำแนกธรรม เสพที่ สัจด์ และเจริญบริหารธรรมต่างๆ

๒.๔ แสดงด้วยค่านามที่เป็นสมาชิก(Subsset)ของค่านั้น ท่านผู้แต่งอธิบายคำสำคัญบางคำด้วยยกตัวอย่างค่านามที่เป็นรายละเอียดปลีกย่อยของค่านั้น เช่นการอธิบายคำว่า เขตต์ “ที่นา” วัตถุ “ที่ดิน” และ หिरण्य “เงิน”

“เขตต์ วัตถุ หिरणญ วา”ติ เขตฺตุนฺติ สาลิกเขตฺตํ วิหิกเขตฺตํ มุคฺคเขตฺตํ มาสฺกเขตฺตํ ยวฺกเขตฺตํ โคธุมกฺเขตฺตํ ติลกฺเขตฺตํ.

บทว่า “ไร่นา ที่ดิน เงิน” อธิบายว่า คำว่าไร่นา ได้แก่ นาข้าวสาละ นาค้าว ไร่ถั่ว ไร่ยว ไร่ถั่วราชมาส นาข้าวเหนียว นาข้าวละมาน ไร่นา.

“วัตถุ”ติ สมฺมวัตถุ โภจฺจวัตถุ ปุเรวฺตฺตฺตํ ปจฺจวฺตฺตฺตํ อารามวฺตฺตฺตํ วิหารวฺตฺตฺตฺตํ. คำว่า “ที่ดิน” ได้แก่ ที่ปลูกเรือน ที่สร้างยุงฉาง ที่หน้าเรือน ที่หลังเรือน ที่สวน ที่อยู่

“หिरणญ”ติ หिरणญํ วุจฺจติ กหาปโณติ^{๔๒}

คำว่า เงิน ได้แก่ เหรียญกษาปณ์ เรียกว่า เงิน

จากตัวอย่างข้างต้น ท่านผู้แต่งอธิบายความหมายของคำด้วยการยกตัวอย่าง ที่นาซึ่งปลูกพืชชนิดต่างๆ ที่ดินสำหรับสิ่งก่อสร้างต่างๆ ส่วน เงิน ในที่นี้มีเพียงตัวอย่างเดียวคือ กหาปณะ ซึ่งใช้แลกเปลี่ยนสินค้าในสมัยโบราณ

๒.๕ การให้ลักษณะหรือธรรมชาติของค่านั้น บางบทไม่สามารถอธิบายด้วยคำพ้องความหมายหรือวิเคราะห์ศัพท์ได้ การอธิบายบทนั้นจึงกลายเป็นการแสดงลักษณะความหมายเท่าที่สามารถประมวลออกมาได้ ตัวอย่างเช่นการอธิบายความหมายของนิบาต *กถ* “อย่างไร” आयสฺมา “ท่าน”^{*} และ เมถุนธรรม ดังที่แสดงในตัวอย่าง

“กถํ นฺ”ติ สํสยฺปฺจฺจวฺ วิมฺติปฺจฺจวฺ เทวพุทฺทกฺปฺจฺจวฺ อเนกํสฺปฺจฺจวฺ, เอวํ นฺ, น นฺ, กิ นฺ, กถํ นฺ”ติ กถํ นฺ”^{๔๓}

^{๔๒} พ.ม. ๒๙/๑๖/๑๒.

^{*} คำว่า *आयสฺมา* ตามปกติแปลว่า ท่านผู้มีอายุ แต่ในบริบทนี้เป็นคำที่มาณพเรียกพระพุทธเจ้า จึงแปลว่า “ท่าน”

^{๔๓} พ.ม. ๒๙/๓๓๓/๒๒๕.

คำว่า“อย่างไรหนอ” อธิบายว่า เป็นคำถามด้วยความสงสัย เป็นคำถามด้วยความข้องใจ เป็นคำถามสองแง่ เป็นคำถามมีแง่มุมหลากหลายว่า อย่างนี้หรือหนอ เป็นอะไรเล่าหนอ เป็นอย่างไรเล่าหนอ รวมความว่า อย่างไรหนอ.

“อายุสุมา”ติปิยวจนั ครุวจนั สคารวสปปติสุสาธิวจนเมตติ อายุสุมาติ^{๔๔}

คำว่า “ท่าน” อธิบายว่า เป็นคำกล่าวด้วยความรัก เป็นคำกล่าวด้วยความเคารพ คำว่า ท่านนี้เป็นคำกล่าวที่มีความเคารพและความยำเกรง.

เมถุนธมฺโม นาม โย โส อสทฺธมฺโม คามธมฺโม วสธมฺโม
ทฺฏฺฐุโล โอทกนฺติโก รหฺสุโส ทฺวยทฺวยสฺมาปฺตติ.^{๔๕}

ชื่อว่าเมถุนธรรมได้แก่ ธรรมของอัสตินุรุช ธรรมของชาวบ้าน ธรรมของคนเลว ธรรมชั่วหยาบ ธรรมมีน้ำเป็นที่สุด ธรรมอันพึงทำในที่ลับ ธรรมคือความถึงพร้อมแห่งคนคู่ๆ กัน.

จะเห็นได้ว่า การแสดงความหมายคำเหล่านี้เป็นเรื่องยาก แต่ท่านผู้แต่งได้ให้ความหมายของคำต่างๆ จากความคิด ความรู้สึกของผู้พูด หรือลักษณะที่สามารถประมวลเป็นคำพูดให้มากที่สุด เช่น แสดงคำว่า กถิ นุ “อย่างไรหนอ” เป็นคำบอกการถามที่ผู้ถามคิดเห็นหรือรู้สึกอย่างไร คำว่า อายุสุมา “ท่าน” ผู้พูดคิดหรือรู้สึกต่ออีกฝ่ายหนึ่งอย่างไร คำว่า เมถุนธมฺม “เมถุนธรรม” มีธรรมชาติหรือลักษณะอย่างไร เป็นต้น

๒.๖ จำแนกประเภท

การจำแนกประเภทเป็นการให้ความหมายอย่างหนึ่ง* โดยใช้หลักการจำแนกธรรมที่มีอยู่เดิมในพระสูตรเช่น รูป-นาม อายุตนะภายใน-อายุตนะภายนอก เป็นต้น มาใช้วิเคราะห์คำสำคัญ เช่น ใช้รูป-นามจำแนกเป็น ๒ อย่างได้แก่ วัตถุกาม และกิเลสกาม วัตถุกามหมายถึง วัตถุที่เป็นสิ่งที่ปรารถนาซึ่งเป็นรูปธรรม ส่วนกิเลสกาม คือ นามธรรมต่างๆ ที่เป็นโลภมูลจิต ทำให้เกิดความอยากได้ การจำแนกอันตรายเป็น ๒ อย่าง คือ อันตรายที่ปรากฏและอันตรายที่ไม่

^{๔๔} พ.จ. ๓๐/๕๙/๘.

^{๔๕} พ.ม. ๒๙/๒๒๕/๑๑๙.

* การจำแนกประเภทเป็นผลจากการใช้ กตม กำหนดประเด็น เพราะกตม อาจแปลได้ ๒ อย่าง “คืออะไร” หรือ “ได้แก่อะไร” จึงกล่าวได้ว่าเป็นการให้ความหมายอย่างหนึ่ง ดูเพิ่มเติมหัวข้อที่ ๓.๒.๒.๑ หน้า ๖๒.

ปรากฏ^{๔๖} ใช้หลักการแสดงออกทาง กาย-วาจา จำแนกการกระทำภายนอก เช่น การเล่น
จำแนกได้ ๒ ทาง คือ การเล่นทางกาย การเล่นทางวาจา^{๔๗} เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมีการจำแนกคำที่อยู่ในกลุ่มความหมายเดียวกับองค์ธรรมด้วยเกณฑ์
เดียวกับองค์ธรรมนั้น เช่น การจำแนกอุปาทานตามเหตุ ๒ ประการ คือ ความยึดมั่นด้วยตัณหา
และความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ หลักการเดียวกันนี้ประยุกต์ใช้กับคำอื่นๆที่มีความหมายคล้ายกัน เช่น
มมตฺตา “ความเป็นของเรา” เลปา “ความติด” ปริคฺคห “ความยึดถือ” ปกฺกฺปนา “กำหนด”
ปุฏฺเฐชาธา “เชิดชู” อุปโย “ถือมั่น” เอชา “ฟุ้งฟล่าน” เป็นต้น ทั้งนี้อาจอธิบายได้ว่าในภาษา มี
คำจำนวนมากที่มีความหมายคล้ายคลึงกัน เช่น ยึดมั่นถือมั่น อาจจะแทนได้ด้วยติด ยึดถือ ฯลฯ
ซึ่งล้วนแต่มีความหมายในทำนองติดหรือยึดถือว่าเป็นของจริง เป็นของเรา แต่พระพุทธศาสนา
ถือว่า ความรู้สึกเหล่านี้เป็นผลมาจากธรรมอย่างเดียวกันคือ อุปาทาน--ความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเกิด
จากเหตุ ๒ อย่าง ดังนั้น การอธิบายศัพท์ที่มีความหมายคล้ายอุปาทานจึงใช้หลักเกณฑ์เดียวกับ
การตีความอุปาทานเหมือนกันทุกคำ

๒.๗ อธิบายโดยจำแนกเป็นนัยต่างๆ

วิธีนี้เป็นการจำแนกประเภทโดยใช้เกณฑ์หลายแบบโดยลำดับตามจำนวนของเกณฑ์ที่ใช้
จากน้อยไปมาก เช่น การอธิบายคำว่า มานะ “ความถือตัว” ท่านผู้แต่งเริ่มจากการอธิบาย
ความหมายของการถือตัวซึ่งเป็นการอธิบาย ๑ นัย จากนั้นจึงจำแนกลักษณะการถือตัวเป็น ๒ นัย
๓ นัย ๔ นัย ๕ นัย จนถึง ๑๐ นัย ดังตัวอย่าง ความถือตัว ๑ นัย, ๒ นัย, ๓ นัย

ความถือตัว ๑ นัย

“มานโน”ติ เอกวิเณ มานโน ยา จิตฺตฺตฺส อฺณฺณติ.

คำว่า “มานะ” ได้แก่ความถือตัวอย่าง ๑ คือความที่จิตใฝ่สูง.

ความถือตัว ๒ นัย

ทฺวิเณ มานโน อตฺตฺกฺกฺสนฺมานโน ปฺรฺวมฺกฺนฺมานโน.

ความถือตัว ๒ อย่างคือ ความยกตน ๑ ความข่มผู้อื่น ๑.

ความถือตัว ๓ นัย

ตฺวิเณ มานโน เสยฺโยหฺมฺสมฺมิตฺติ มานโน สฺทฺติโสหฺมฺสมฺมิตฺติ มานโน หีนฺนหฺมฺสมฺมิตฺติ มานโน.

^{๔๖} พ.ม. ๒๙/๗๒๘/๔๓๖.

^{๔๗} พ.ม. ๒๙/๗๕๒/๔๕๘.

ความถี่ตัว ๓ อย่าง คือ ความถี่ตัวว่าเราดีกว่าเขา๑ เราเสมอเขา๑
เราเลวกว่าเขา ๑.

ท่านผู้แต่งอธิบายความหมายโดย เริ่มจากความหมายทั่วไปไปนัยเดียว แล้วจึงจำแนกเป็น
นัยต่างๆ โดยใช้เกณฑ์ต่างกัน เช่น ลักษณะของความถี่ตัว ๒ อย่าง วิธีคิดของผู้ที่ถี่ตัว ๓ อย่าง
เป็นต้น ด้วยหลักการในการจำแนกเช่นนี้ หากผู้อธิบายสามารถจำแนกการถี่ตัวเป็นลักษณะ
ต่างๆตามจำนวนที่ต้องการได้ก็จะจำแนกมานะเป็นนัยต่างๆได้ไม่สิ้นสุด

๓. แสดงเหตุ หรือ จุดประสงค์ ที่อธิบายเช่นนั้น หลังจากที่ให้ความหมายแล้ว ท่าน
ผู้แต่งได้พยายามอธิบายเหตุ โดยตั้งคำถามนำด้วยสำนวนว่า *ก็ การณา วุจฺจติ...* “เพราะเหตุใด
ท่านจึงกล่าว...” การให้เหตุผลมี ๒ ลักษณะ ได้แก่ อ้างอิงพุทธวจนะ และให้เหตุผลด้วยตนเอง

๑) อ้างอิงพุทธวจนะ

การให้ความหมายลักษณะต่างๆ ข้างต้นเป็นการอธิบายโดยอาศัยความรู้หรือมุมมองของ
ท่านผู้แต่งเอง จึงจำเป็นต้องมีเหตุผลสนับสนุนให้น่าเชื่อถือ การอ้างอิงพุทธวจนะเป็นวิธีการ
อย่างหนึ่งที่สนับสนุนคำอธิบายให้มีน้ำหนัก เพราะเป็นการเทียบเคียงความหมายของอธิบายกับ
พุทธวจนะ การอ้างอิงใช้สำนวนว่า *วุตฺตํ เหตุ ภาควตา* “เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า”
แต่บางครั้งอาจยกพุทธวจนะขึ้นทันทีก็ได้ เช่น

เย สงฺขาทธมฺมา เสติ สงฺขาทธมฺมา วุจฺจนฺติ อรหฺนฺโต ชีณาสวา. **กักรณา**
สงฺขาทธมฺมา วุจฺจนฺติ อรหฺนฺโต ชีณาสวา?...อถวา เตสํ ขนฺธา สงฺขาทา ธาตุโย
สงฺขาทา อายตนา นี สงฺขาทา คติโย สงฺขาทา อุปฺปตฺติโย สงฺขาทา ปฏิสนฺธิ สงฺขาทา
ภวา สงฺขาทา สงฺสารา สงฺขาทา วฏฺฏา สงฺขาทา. อถวา เต ขนฺธปริยฺนฺเต จิตฺตา เต
ธาตฺปริยฺนฺเต จิตฺตา เต อายตฺนปริยฺนฺเต จิตฺตา เต คติปริยฺนฺเต จิตฺตา เต อุปฺปตฺติปริยฺนฺเต
จิตฺตา เต ปฏิสนฺธิปริยฺนฺเต จิตฺตา เต ภวปริยฺนฺเต จิตฺตา เต สํสาราปริยฺนฺเต จิตฺตา เต วฏฺฏ-
ปริยฺนฺเต จิตฺตา อนฺติเม ภเว จิตฺตา อนฺติเม สมฺมุสฺสเย จิตฺตา อนฺติเม อนฺติเมเทหฺรธา อรหฺนฺโต.

เตสํ จายํ ปจฺจิมโก จริโมยํ สมฺมุสฺสโย
ชาติมรณสํสારโร นตฺติ เนสํ ปุนฺนฺทวโถติ.^{๔๔}

บทว่า "เย จ สงฺขาทธมฺมา เส" อธิบายว่า พระอรหันตชีณาสพ **เพราะเหตุ**
ไรจึงกล่าวว่ามีสังขัตธรรม? อนึ่ง ชันธ ธาตุ อายตนะ คติ อุบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสรา

^{๔๔} พุ.จ. ๓๐/๙๑/๒๓.

วิภูฏะอันพระอรหันตชีณาสพเหล่านั้นนับพร้อมแล้ว. อนึ่ง พระอรหันตชีณาสพเหล่านั้น ตั้งอยู่แล้วในที่สุดแห่งขันธ ในที่สุดแห่งธาตุ ในที่สุดแห่งอายตนะ ในที่สุดแห่งคติ ในที่สุดแห่งอุปบัติในที่สุดแห่งปฏิสนธิ ในที่สุดแห่งภพ ในที่สุดแห่งสงสาร ในที่สุดแห่งวิภูฏะ ตั้งอยู่ในภพ อันมีในที่สุดตั้งอยู่ในอัตภาพอันมีในที่สุด เป็นพระอรหันต์ผู้ทรงไว้ซึ่งกาย อันมีในที่สุด.

ภพและอัตภาพ คือ ความเกิด ความตายและสงสารนี้
ของพระอรหันตชีณาสพเหล่านั้นมีเป็นครั้งสุดท้าย ท่านไม่มี
การเกิดในภพใหม่อีก.

ตัวอย่างข้างต้น เป็นการอธิบาย *เย สงฆาตรมมา เส* “บุคคลเหล่าใดเป็นผู้มีสังฆาตรมม” บุคคลในที่นี้หมายถึงพระอรหันตชีณาสพ ท่านผู้แต่งต้องการอธิบายว่า เพราะเหตุใด พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระอรหันตชีณาสพเป็นผู้มีสังฆาตรมม จึงอธิบายว่าเพราะเป็นผู้มีสังฆาตรมม และมีสังฆาตรมมเป็นครั้งสุดท้าย เพราะพระอรหันต์ไม่เวียนเกิดเวียนตายอีก และยกพุทธวจนะ ประกอบเพื่อสนับสนุนคำอธิบายของท่าน

๒) อธิบายเหตุผลด้วยตัวเอง

ก็การณา วุจฺจติ เมถุนธมฺโม? อุภินฺนํ รตฺตานิ สารตฺตานิ
อวสุสฺสตานิ ปริยฺภูจฺจิตานิ ปริยาทินฺนจิตฺตานิ อุภินฺนํ สทิสานํ ธมฺโมติ ตํ
การณา วุจฺจติ เมถุนธมฺโม.

เพราะเหตุไร จึงเรียกว่า เมถุนธมม? เพราะเป็นธรรมของคนทั้งสอง
ผู้กำหนด กำหนดกล้า ผู้ชும்ด้วยราคาะ มีราคาะกำเริบขึ้น มีจิตอันราคาะ
ครอบงำ เป็นธรรมของคนเช่นเดียวกันทั้งสองคน เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า
เมถุนธมม.

ท่านผู้แต่งอธิบายเหตุผลที่เรียกว่าเมถุนธมม โดยแสดงเหตุ ๒ อย่างคือ เกี่ยวข้องกับคน ๒ คน และ ราคาะที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นความหมายของเมถุนธมมที่ท่านผู้แต่งได้แสดงไว้ก่อนหน้านี้

“อาทานคฺนฺถิ คคิตํ วิสฺซุชาติ คฺนฺถา”ติ จตฺตาริ คฺนฺถา อภิชฺฐา
กายคฺนฺถิ พฺยาปาโท กายคฺนฺถิ สีสฺพุตฺตปรามาโส กายคฺนฺถิ
อิทฺสจฺจกฺกนิเวโส กายคฺนฺถิ. อตฺตโน ทิฏฺฐิจฺยา ราโค อภิชฺฐา กายคฺนฺถิ.
ปรวาทิสฺสุ อาฆาโต อปฺปจฺจโย พฺยาปาโท กายคฺนฺถิ. อตฺตโน สีสฺ ลลา วตฺตํ
วา สีสฺพุตฺตํ วา ปรามสฺติ สีสฺพุตฺตปรามาโส กายคฺนฺถิ. อตฺตโน ทิฏฺฐิ
อิทฺสจฺจกฺกนิเวโส กายคฺนฺถิ. ก็การณา วุจฺจติ อาทานคฺนฺถิ? เตหิ
คฺนฺถเอหิ รูปิ อาทียนฺติ อุปาทียนฺติ คฺนฺถนฺติ ปรามสนฺติ อภินฺนวิสนฺติ เวทฺน

สถุนิ สงขลาเร วิญญานนิ คติ อุปปตติ ปฏิสนธิ ภว สัสสาริ วมุญ
 อาทียนุติ อุปาทียนุติ คณฺหฺนุติ ปรามสนฺติ อภินิวิสนฺติ ตํการณา วุจฺจนฺติ
 อาทานคฺนฺโถ.^{๔๙}

คำว่า “สัตว์บุรุษเหล่านั้นละกิเลสเป็นเครื่องถือมั่น ผูกพันร้อยรัดแล้ว” มีความว่า กิเลสเป็นเครื่องผูกพัน ได้แก่กิเลสเป็นเครื่องผูกพัน ๔ อย่าง คือ กิเลสเป็นเครื่องผูกพันทางกาย คือ อภิชฌา พยาบาท สีสัพพตปราคาส ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง. ความกำหนด ความเพ่งเล็งด้วยทิวฐิของตน เป็นกิเลสเครื่องผูกพันทางกาย. ความอาฆาต ความไม่ยินดี ความพยาบาท ในถ้อยคำของชนอื่น. สีสัพพตปราคาส คือ ความยึดถือศีล หรือวัตร หรือทั้งศีลและวัตรของตน ความเห็น ความยึดถือว่าสิ่งนี้จริงของตน เป็นกิเลสเครื่องผูกพันทางกาย.

เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าเป็นกิเลสเครื่องถือมั่น ผูกพัน? เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมถือเข้าไป ถือ จับ ถือมั่น ยึดมั่น ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ ด้วยกิเลสเป็นเครื่องผูกพันเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า เป็นกิเลสเครื่องถือมั่น ผูกพัน.

จากตัวอย่าง เป็นการอธิบายเหตุที่กิเลสเป็นเครื่องถือมั่น โดยใช้สำนวนเปรียบเทียบการถือมั่นในธรรมด้วยกิเลสกับการสะพายสิ่งของสัมภาระด้วยเครื่องผูก ทำให้เข้าใจได้ว่า กิเลสจะเป็นเครื่องผูกพันกายได้อย่างไร

การอธิบายเหตุ หรือ จุดประสงค์ของคำอธิบายเป็นการยืนยันความถูกต้องของคำอธิบายที่ท่านผู้แต่งแสดงไว้ พุทธวจนะที่ยกมา หรือคำอธิบายประกอบของท่านผู้แต่งทำให้คำอธิบายที่กล่าวก่อนหน้านี้นี้มีน้ำหนัก มีเหตุผลน่าเชื่อถือ ถูกต้องตรงตามคำสอนของพระพุทธเจ้า

๔. อธิบายความหมายด้วยวิธีการและนัยอื่น ๆ

นอกจากหลักการ ๓ อย่างที่แสดงไว้ข้างต้น ยังมีการอธิบายด้วยวิธีอื่น ๆ อีก โดยใช้สำนวนอถวา “อีกประการหนึ่ง” แสดงให้เห็นว่า ท่านผู้แต่งไม่จำกัดความหมายเพียงความหมายซึ่งได้อธิบายไปก่อนแล้ว จึงทำให้คำอธิบายแต่ละคำลึกซึ้งและมีคุณค่ามากเช่น การอธิบายความหมายของ *สกุ* “ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเหล่ากอแห่งศากยะ” และ *เมถุนมม* “ธรรมของคนคู่, การเสพงาม”

^{๔๙} พุ.ม. ๒๙/๑๔๐/๑๑๗-๑๑๘.

การอธิบายคำว่า *สกุ* เริ่มจาก *สกุ* ซึ่งเป็นพระสกุลนามของพระองค์ จึงทรงมีพระนามว่า *สกุ* จากนั้นได้อธิบายความเพิ่มเติม เพราะ *สกุ* อาจมีความหมายอื่นได้ ท่านผู้แต่งตีความหมาย *สกุ* นอกเหนือจาก ศากยสกุล ดังนี้

อถ วา อชฺโหม มหุตฺถโน ธนฺวาทิปิ สกุโก. ตสฺสึมานิ ธนานิ. เสยฺยถิทํ?
สทุธานํ สีลธนํ หิริธนํ โอตตปฺปณํ สุตฺถนํ จาคธนํ ปญฺญานํ สติปฺปญฺจานนํ
นิพฺพานนํ. อิเมหิ ธนฺนเกหิ ธนฺรตฺเตหิ อชฺโหม มหุตฺถโน ธนฺวาทิปิ สกุโก.

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมั่งคั่ง ทรงมีทรัพย์มาก มีทรัพย์ จึงชื่อว่า สักกะ. ทรัพย์เหล่านี้ของพระองค์ ได้แก่ ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ ทรัพย์คือโอตตปปะ ทรัพย์คือการฟัง ทรัพย์คือการบริจาค ทรัพย์คือปัญญา ทรัพย์คือสติปัญญา.....ทรัพย์คือนิพพาน. พระผู้มีพระภาคทรงมั่งคั่ง ทรงมีทรัพย์มาก มีทรัพย์ ด้วยทรัพย์ที่เป็นรัตนะหลากหลายเหล่านี้ จึงชื่อว่าสักกะ.

อถวา สกุโก ปหุ วิสวี่ อลฺมตฺโต สุโร วีโร วิกฺกนฺโต อภิรุ อจฺฉมฺภี อนุตฺตราสี
อปลาเย, ปพฺนิกายเภาโร วิคตฺโลมหนฺโสติปิ สกุโก.^{๕๐}

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงสามารถ คือ ทรงองอาจ อาจหาญ มีความสามารถ กล้า กล้าหาญ ก้าวหน้า ไม่ขลาด ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่หนี, ทรงละภัยและความหวาดกลัวได้แล้ว หมดความขนพองสยของเกล้า จึงชื่อว่า สักกะ.

จะเห็นได้ว่า จาก *สกุ* ซึ่งเป็นพระนามโคตรของพระพุทธเจ้าซึ่งใช้เป็นชื่อเรียก มีการอธิบายความหมาย *สกุ* ออกไปอย่างกว้างขวางด้วยวิธีการต่างๆ เช่น วิเคราะห์ศัพท์ หรือให้คำพ้องความหมาย โดยมองว่า *สกุ* เป็นคุณสมบัติของบุคคล เพราะคำว่า *สกุ* อาจแปลได้หลายความหมาย คือเป็นผู้มีทรัพย์มาก หรือ ผู้กล้าหาญก็ได้ ท่านผู้แต่งได้แสดงรายละเอียดของทรัพย์ที่พระพุทธเจ้าทรงมีตามความคิดในพระพุทธศาสนา ซึ่งได้แก่ ทรัพย์คือธรรมต่างๆที่เป็นอริยทรัพย์ และตีความหมายของ *สกุ* แปลว่า กล้าหาญ เพราะพระองค์ไม่กลัวต่อภัยใดๆอันเกิดจากกิเลส

การตีความ เมถุนธมฺโม “ธรรมของคนคู่/การมีคู่ครอง”^{๕๑} เป็นคำหนึ่งที่ท่านผู้แต่งตีความได้น่าสนใจ เพราะเป็นคำที่รู้จักกันดี มีความหมายชัดเจนอยู่แล้ว ปรากฏหลายแห่งในพระสูตร

^{๕๐} วิ.จ. ๓๐/๒๑๗/๑๑๔.

^{๕๑} พ.ม. ๒๙/๒๒๕/๑๑๙.

และพระวินัย และในบริบทของคาถาก็มีความหมายเดียวกัน แต่ในที่นี้ท่านผู้แต่งคัมภีร์ตีความ ได้ลึกซึ้งยิ่งกว่า ทำให้คาถาสมาารถตีความด้วยมุมมองหลายระดับ ดังนี้

ยถา อุโภ กลหการกา เมถุนกาติ วุจฺจนฺติ อุโภ. ภณฺฑนการกา เมถุนกาติ
 วุจฺจนฺติ อุโภ. ภสฺสการกา เมถุนกาติ วุจฺจนฺติ อุโภ. วิวาทการกา เมถุนกาติ
 วุจฺจนฺติ อุโภ. อธิกรณการกา เมถุนกาติ วุจฺจนฺติ อุโภ. วาทิน เมถุนกาติ
 วุจฺจนฺติ อุโภ. สลฺลาปกา เมถุนกาติ วุจฺจนฺติ เอวเมว อุภินฺนํ รตฺตानํ สารตฺตानํ
 อวสฺสุตฺตानํ ปริยฺภูจฺจิตฺตानํ ปริยาทินฺนจิตฺตानํ อุภินฺนํ สทิสานํ ธมฺเมติ ตํ
 การณา วุจฺจติ เมถุนธฺมโม.^{๕๒}

คนสองคนทำความทะเลาะกัน เรียกว่าคนคู่. คนสองคนทำความมุ่งร้าย
 กัน เรียกว่าคนคู่. คนสองคนทำความอื้อฉาวกัน เรียกว่าคนคู่. คนสองคนทำความ
 วิวาทกันเรียกว่าคนคู่. คนสองคนก่ออธิกรณ์กัน เรียกว่าคนคู่. คนสองคนพูด
 กัน เรียกว่าคนคู่. คนสองคนปราศรัยกัน เรียกว่าคนคู่ฉันใด ธรรมนั้นเป็นธรรมของ
 คนทั้งสองผู้กำหนด กำหนดกล้า ผู้ชุ่มด้วยราคะ มีราคะกำเริบขึ้น มีจิตอันราคะ
 ครอบงำ เป็นคนเช่นเดียวกันทั้งสองคน ฉะนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุดังนี้ จึง
 เรียกว่า เมถุนธรรม.

การอธิบายเริ่มต้นจากการอธิบาย เมถุน ด้วยความหมายที่รู้จักคุ้นเคยก่อนซึ่งหมายถึงคู่
 ชายหญิง หรือ การมีเพศสัมพันธ์ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงติเตียนและแสดงความหมายไว้ในปาราชิก
 กัณฑ์^{๕๓} จากนั้นจึงวิเคราะห์ความหมายที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้ ว่าเพราะเหตุใดจึงเป็นธรรม
 ของคนคู่ ท่านผู้แต่งเริ่มจากคนคู่ที่เป็นชายหญิงซึ่งมีความสัมพันธ์ทางเพศซึ่งเป็น “คนคู่” ตาม
 ความหมายที่ ๑ ของ เมถุน ก่อน แล้วจึงตีความ “คนคู่” ให้กว้างขวางมากขึ้น ในที่นี้หมายถึง ชีวิต
 ที่วุ่นวายกับคนอื่น ซึ่งไม่จำเป็นว่าต่างเพศกัน มีความขัดแย้งกันทางกายและวาจา ซึ่งเป็นสภาพที่
 มีความทุกข์ ควรหลีกเลี่ยง

นอกจากบทเดียวจะสามารถอธิบายได้หลายนัย ข้อความหนึ่งอาจอธิบายได้หลายนัย
 เช่นเดียวกัน ดังตัวอย่าง

(๑) “อสตา จ น โสจตี”ติ วิปริณตํ वा वत्तुं न โसจति विปริणत्सुमी वा
 वत्तुसुमी न โसजति जग्धु मे विปริणत्तनुति न โसजति โสตี मे खानं मे शिवहा मे
 कायो मे रूपा मे सप्तहा मे कनुधा मे रसा मे ङ्गुजपुषा मे कुलि मे कण्डो मे

^{๕๒} พุ.ม. ๒๙/๒๒๕/๑๑๙.

^{๕๓} วิ.มหา. ๑/๒๐/๓๗.

อววาโส เม ลาโภ เม ๗เปฯ ภาตติสาโลหิตา เม วิปริณตาทิ น โสจติ น กิลมติ น ปริเทวติ น อุตตตาทิ กนฺทติ น สมฺโมหํ อापชฺชตีติ เอวมปิ อสตา จ น โสจติ.

คำว่า “และผู้ใดยอมไม่เสรำโคกเพราะสิ่งที่ถือว่าของเราไม่มีอยู่” ความว่า ย่อมไม่เสรำโคกถึงวัตถุที่แปรปรวน หรือ เมื่อวัตถุแปรปรวนไปแล้วก็ยอมไม่เสรำโคกถึง คือ ย่อมไม่เสรำโคก ไม่ลำบากใจ ไม่รำพัน ไม่ทูปอกคร่ำครวญ ไม่ถึงความหลงใหลว่า จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมฺพพะ สกฺล คณะ อววาโส ลภ ๗ลฯ ญาตติสาโลหิตตของเรแปรปรวนไปแล้ว แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ย่อมไม่เสรำโคก เพราะสิ่งที่ถือว่าของเราไม่มีอยู่.

(๒) อถวา อสตาตย ทุกฺขาย เวทนาย ญฺญูโ จ ปเรโต สโมหิตโต สมฺนฺนาคโต น โสจติ น กิลมติ น ปริเทวติ น อุตตตาทิ กนฺทติ น สมฺโมหํ อापชฺชตีติ เอวมปิ อสตา จ น โสจติ.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใดเป็นผู้อันทุกขเวทนาซึ่งไม่สำราญกระทบ ครอบงำ ย่ำยี มาถึงเข้าแล้ว ย่อมไม่เสรำโคก ไม่ลำบากใจ ไม่รำพัน ไม่ทูปอกคร่ำครวญ ไม่ถึงความหลงใหลแม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้จึงชื่อว่ายอมไม่เสรำโคกเพราะสิ่งที่ถือว่าของเราไม่มีอยู่.

(๓) อถวา จกฺขุโรเคน ญฺญูโ จ ปเรโต ๗เปฯ ทํสมกสฺวตาทปสิริสฺปสมฺผลฺเสหิ ญฺญูโ จ ปเรโต สโมหิตโต สมฺนฺนาคโต น โสจติ น กิลมติ น ปริเทวติ น อุตตตาทิ กนฺทติ น สมฺโมหํ อापชฺชตีติ เอวมปิ อสตา จ น โสจติ.

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใด เป็นผู้อันโรคตากระทบ ครอบงำ ๗ลฯ เป็นผู้อันสัมผัสแห่ง เหลือบ ฝุ่น ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกระทบ ครอบงำ ย่ำยี มาถึงเข้าแล้ว ย่อมไม่เสรำโคก ไม่ลำบากใจ ไม่รำพัน ไม่ทูปอกคร่ำครวญ ไม่ถึงความหลงใหล แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ย่อมไม่เสรำโคก เพราะสิ่งที่ถือว่าของเราไม่มีอยู่.

(๔) อถวา อสนฺเต อสิวิชฺชมาเน อนฺุปลพฺภิกฺขมาเน อหุ วต เม ตํ วต เม นตฺติ สียา วต เม ตํ วตาทํ น ลภามีติ น โสจติ น กิลมติ น ปริเทวติ น อุตตตาทิ กนฺทติ น สมฺโมหํ อापชฺชตีติ เอวมปิ อสตา จ น โสจติ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อนามรูปนั้นไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ ผู้ใดยอมไม่เสรำโคก ไม่ลำบากใจ ไม่รำพัน ไม่ทูปอกคร่ำครวญ ไม่ถึงความหลงใหลว่า นามรูปของเราได้ มีแล้วหนอ นามรูปยอมไม่มีแก่เราหนอ นามรูปของเราพึงมีหนอ เรายอมไม่ได้นามรูปนั้นหนอ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่า ผู้ใดยอมไม่เสรำโคกเพราะสิ่งที่ถือว่าของเราไม่มีอยู่.

จากตัวอย่างข้างต้น ท่านผู้แต่งอธิบายความหมายของทุกซ์ออกเป็นหลายนัย ได้แก่ (๑) ความทุกซ์ที่เกิดจากสิ่งของของเราหายไปหรือแปรเปลี่ยนไป (๒) ความทุกซ์ที่เกิดจากความไม่สุข สำราญ (๓) ความทุกซ์ที่เกิดจากโรคหรือสัมผัสที่ไม่สบาย ทั้ง ๓ ข้อจึงสามารถสรุปได้ว่าถ้าไม่

ยี่ติดต่อก็คงจะไม่ทุกข์ ส่วนนัยที่ ๔ เป็นมุมมองที่แตกต่างจาก ๓ นัยแรก คือ ถ้าไม่มีนามรูปก็จะไม่ทุกข์ ซึ่งเป็นมุมมองที่แสดงแนวทางแก้ปัญหาความทุกข์ในพระพุทธศาสนา

การอธิบายศัพท์ข้างต้น แสดงให้เห็นว่าคัมภีร์นิทเทสไม่ได้เป็นมุ่งที่จะอธิบายศัพท์หรือเป็นพจนานุกรมดั่งที่นักวิชาการตะวันตกมอง^{๕๔} แต่เป็นคัมภีร์ที่แสดงความหมายทั้งในระดับบทและประโยคให้ชัดเจนแจ่มแจ้งขึ้น โดยเน้นที่การอธิบายค่านามสำคัญ ตั้งแต่การแทนคำยากด้วยคำหรือสำนวนที่เข้าใจง่าย แสดงความหมายระดับพื้นฐาน จนถึงการแสดงความหมายในระดับต่างๆ แสดงรายละเอียดการจำแนกองค์ธรรมโดยใช้ความรู้หรือหลักการที่มีอยู่ในพระสูตร อธิบายเหตุผลที่พระพุทธเจ้าตรัสเช่นนั้น และยกพุทธวจนะอื่นมาสนับสนุน โดยรวมจะเห็นได้ว่าท่านผู้แต่งระมัดระวังในการอธิบายพุทธวจนะอย่างยิ่ง ไม่อธิบายหรือตีความหมายเพียงแง่มุมเดียว ยกเว้นบางบทหรือคำสรรพนามที่ไม่สามารถตีความเป็นอย่างอื่นได้

เนื่องจากการอธิบายเน้นที่ระดับบท มากกว่าระดับประโยค(เน้นการอธิบายแบบ ๒.๑ มากกว่า ๒.๒) จึงทำให้คำอธิบายคำหนึ่งยาว และละเอียดมาก โดยเฉพาะค่านามสำคัญในพุทธวจนะ เช่น ภควา มุนี สักกะ วิเวก ซึ่งท่านผู้แต่งเน้นเป็นพิเศษ นักวิชาการตะวันตกเห็นว่าเมื่อบทแต่ละบทถูกยกมาอธิบายอย่างแจ่มแจ้ง แล้วก็จะทำให้ความหมายของพุทธวจนะที่ยกมาอธิบายชัดเจนแจ่มแจ้งขึ้นด้วย^{๕๕} คำกล่าวนี้น่าจะเป็นจริง เพราะบทเป็นส่วนประกอบของประโยค การอธิบายความหมายของบทด้วยวิธีการและมุมมองหลายระดับ ทำให้ความหมายของแต่ละประโยคในแต่ละคาถาจึงมีหลายระดับด้วย

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๕๔} W. Stede, *Cullaniddesa*, p. xxii.

^{๕๕} Ibid, p. ix : for in the end is not every dictionary a niddesa, and every niddesa a dictionary ? เหตุผลที่ W. Stede ชำระและเรียบเรียงคัมภีร์จุฬานิทเทสในลักษณะพจนานุกรมเป็นเพราะในที่สุดแล้ว คัมภีร์กลุ่มนิทเทส (อธิบายขยายความ) ถือเป็นพจนานุกรมอย่างหนึ่ง แต่ไม่ใช่พจนานุกรมทุกเล่มจะเป็นนิทเทสเสมอไป

๔.๒ ปฏิสัมภิตามรรค

คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค เป็นคัมภีร์เล่มที่ ๑๓ ของขุททกนิกาย ในพระไตรปิฎก หากนับตามพระไตรปิฎกที่พิมพ์ในประเทศไทยอยู่ในเล่มที่ ๓๑

ชื่อคัมภีร์ในภาษาบาลี *ปฏิสัมภิตามคฺค* เป็นสมาส จากคำว่า *ปฏิสัมภิตา* “ความรู้แตกฉาน”^{*} มี ๔ ประการได้แก่^{๕๖}

๑. อุตตปฏิสัมภิตา คือ ความรู้แตกฉานในอรรถคือความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะเฉพาะ และความหมายของธรรมที่เป็นผลได้ เช่น ทุภช เป็นผลของ ทุภชสมุทัย ทุภชนิโรธ เป็นผลของ ทุภชนิโรธคามินีปฏิปทา

๒. ธรรมปฏิสัมภิตา คือ ความรู้แตกฉานในธรรม คือความรู้ที่สามารถกำหนดลักษณะและความหมายของธรรมที่เป็นเหตุได้ เช่น ทุภชสมุทัย เป็นเหตุของ ทุภช ทุภชนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นเหตุของ ทุภชนิโรธ

๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา คือ ความรู้แตกฉานในไวยาหารแห่งภาษาประเภทต่างๆที่กล่าวถึง อรรถและ ธรรม

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา คือ ความรู้แตกฉานในปฏิภาณ ปฏิภาณในที่นี้ หมายถึง ความรวดเร็วในการกำหนดลักษณะเฉพาะของ อรรถ ธรรมะ และ นิรุตติ ซึ่งทำให้สามารถอธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจได้ถูกต้อง ตามความเป็นจริง

ปฏิสัมภิตาเป็น ความรู้แตกฉาน ๔ อย่างทำให้บุคคลเรียนรู้ เข้าใจได้รวดเร็ว และอธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจได้อย่างกว้างขวาง เป็นคุณสมบัติจำเป็นสำหรับพระภิกษุซึ่งต้องทรงจำ เข้าใจ และ

^{*} คำว่า *ปฏิสัมภิตา* ในภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ใช้รูป *ปรตีสวิท* ในความหมายเดียวกัน มีข้อถกเถียงว่า ธาตุของคำนามนี้คือธาตุ ภิฑ “แตก, ต่อย” หรือ วิฑ “รู้” นักวิชาการส่วนใหญ่เห็นว่า ปฏิสัมภิตาน่าจะเป็นรูปเก่าแก่กว่า ผู้วิจัยเห็นด้วยเนื่องจาก วิฑ อาจมาจากการแปลง ุ จาก พุ ซึ่งเป็นเสียงที่มาจากกรลดเสียงลมหายใจของ ภา ของธาตุ ภิฑ และคำว่า ปรตีสวิฑ ในภาษาสันสกฤตมีเค้าความหมาย ๒ อย่าง คือ analytical science เช่นเดียวกับ ปฏิสัมภิตา และ บอภ เมชิตญ รุสสิค จึงเป็นไปได้ที่ความหมายแรกอาจมาจากการกลายเสียงจากภาษาบาลี ดูเพิ่มเติมใน Ryds Davis, *PTS Pali-English Dictionary*, p.400 และ Franklin Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary*, p. 370.

^{๕๖} พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๓๑. หน้า [๘].

สอนให้ผู้อื่นเข้าใจพุทธวจนะ เมื่อสมรสกับคำว่า มคฺค แปลว่า “ทาง” ปฏิสุมภิตามคฺค ตามรูปศัพท์จึงแปลว่า “ทางแห่งปฏิสุมภิตาทั้งหลาย”

พระมหานามะ อรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์สังฆมปิณฑนีซึ่งเป็นอรรถกถาของคัมภีร์ปฏิสุมภิตามรรค อธิบายว่า ทางแห่งปฏิสุมภิตาทั้งหลายในที่นี้ หมายถึง “อุบายให้บรรลุถึงปฏิสุมภิตาทั้งหลาย” หรือ “เหตุให้ได้ปฏิสุมภิตาทั้งหลาย”^{๕๗} ผู้วิจัยเห็นว่า อุบายหรือทางให้ได้ปฏิสุมภิตา ในที่นี้ไม่ใช่วิธีปฏิบัติให้ได้ปฏิสุมภิตาโดยตรงแต่เป็นลู่ทางหรือบทเรียนที่ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาแนวทางของปฏิสุมภิตา เพราะคัมภีร์ปฏิสุมภิตามรรคมีเนื้อหาหลักซึ่ง มีการวิเคราะห์ธรรมแสดงถึงความแตกฉานของท่านผู้แต่ง หากศึกษาคัมภีร์ปฏิสุมภิตามรรคจนทรงจำได้ เข้าใจเนื้อความถ่องแท้ ก็ถือได้ว่าเข้าใจธรรมอย่างแตกฉาน สมดังคาถา* ที่กล่าวไว้ท้ายคัมภีร์ปฏิสุมภิตามรรค ซึ่งแสดงวัตถุประสงค์ของการแต่งคัมภีร์ไว้ดังนี้

ติวคฺโค ยสฺส วิกุเขโป	ปฏิสุมภิตาปกรณ
อนนฺตณยมคฺเคสุ	คมฺภีโร สาคฺรูปโม
นํ จ ตารกาภิณฺณํ	ถฺโถ ชาตสฺสโร ยถา
กถิกานํ วิลาสาय	โยคินํ ญฺญาณโชตนฺติ. ^{๕๘}

วรรค ๓ วรรคในปฏิสุมภิตามรรคปกรณ มีอรรถลึกลับซึ่ง

ในทางของนัยจำนวนมาก เปรียบด้วยสาครลึกลับ

เปรียบเหมือนท้องฟ้าที่เคลื่อนกลั่นด้วยดวงดาว สระที่ขุดให้กว้างใหญ่

ให้ความสว่างเจิดจ้าแห่งญาณแก่พระโยคีผู้เป็นธรรมกถิกายาวอย่างกว้างขวางฉะนี้แล.

ท่านผู้แต่งคาถาเรียกคัมภีร์นี้เป็นปกรณ^{๕๙} เนื้อหาของคัมภีร์ซึ่งมีความลึกซึ้ง มีนัยมาก ในตอนท้ายได้สรุปว่าคัมภีร์นี้เป็นเครื่องมือของพระนักปฏิบัติผู้เป็นธรรมกถิกให้สามารถแสดงธรรมได้อย่างกว้างขวาง คาถานี้กล่าวถึงคัมภีร์ใน ๒ แห่ง คือ ในแง่ลักษณะและประโยชน์ ความ

^{๕๗} สหุทธิมปิณฑนี ปจฺจโม ภาค, หน้า ๓. ตาลํ ปฏิสุมภิตานํ มคฺโค อธิคฺมุปาโยติ ปฏิสุมภิตามคฺโค ปฏิสุมภิตาปฏิลาภเหตุติ วุตฺตํ โหติ “คำว่าปฏิสุมภิตามรรค อธิบายว่า เป็นอุบายให้บรรลุ เป็นทางแห่งปฏิสุมภิตาทั้งหลายเหล่านั้น กล่าวว่าเป็นเหตุแห่งการได้รับปฏิสุมภิตาทั้งหลาย”

* ไม่พบคาถานี้ในพระไตรปิฎกฉบับสมาคมบาลีปกรณ์

^{๕๘} พ.ป. ๓๑/๗๔๐/๖๔๒.

^{๕๙} สหุทธิมปิณฑนี ปจฺจโม ภาค, หน้า ๙. ปกาเรน กรียนฺเต วุจฺจนฺเต เอตฺถ นานาเกทภินฺนา คมฺภีรา อตฺถา อิติ ปกรณํ “คำว่า ปกรณ อธิบายว่า อรรถทั้งหลายอันลึกซึ้ง จำแนกเป็นประเภทต่างๆ ในคัมภีร์นี้ อันท่านกล่าว กระทำโดยประการต่างๆ”

ลักษณะของคัมภีร์ การแจกแจงธรรมเป็นนัยจำนวนมากทำให้ผู้ศึกษามีความแตกฉาน สามารถ ยักย้ายการแสดงธรรมตามผู้แสดงต้องการได้

คาถาข้างต้นเป็นเหตุผลสนับสนุนความหมายอีกนัยหนึ่งของคำว่า ปฏิสัมภิทามรรค ดร. สุภาพรรณเห็นว่า คำว่า ปฏิสัมภิทามรรค อาจหมายถึง แนวทางการวิเคราะห์(ธรรม) โดย ให้เหตุผลว่า คัมภีร์นี้ได้ชื่อว่าเป็นผลงานประเภทปกรณ์^{๖๐} ผู้วิจัยเห็นว่า ความหมายดังกล่าว อาจจะเป็นไปได้เมื่อพิจารณารูปศัพท์ของคำว่า ปฏิสัมภิทา เพราะ ธาตุ ภิทฺ ซึ่งแปลว่า แยก ใน คำว่า ปฏิสัมภิทา ซึ่งทำให้เกิดความหมายว่า แยกฉาน อาจแปลว่า ต่อย หรือ ทำให้แตก ก็ได้ คำว่า ปฏิสัมภิทามรรค จึงอาจตีความว่า “ทาง หรือ วิธี ของ การแตกประเด็น หรือ การวิเคราะห์” เพราะเนื้อหาคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเป็นแนวทางการวิเคราะห์ประเด็นเกี่ยวกับธรรมะเรื่องต่างๆ อย่างลึกซึ้งรูปแบบหนึ่ง

เมื่อพิจารณาเหตุผลของแต่ละฝ่าย ความหมายของปฏิสัมภิทามรรคเป็นไปได้ทั้ง ๒ แนวทาง ความหมายในอรรถกถากล่าวถึง วัตถุประสงค์ของคัมภีร์ คือ มุ่งให้ผู้ศึกษาเกิด ปฏิสัมภิทา ส่วนความหมายของ ดร.สุภาพรรณคล้ายกับความหมายในอรรถกถาแต่มุ่งไปในแง่ ลักษณะของคัมภีร์ซึ่งมีการแตกประเด็นเป็นนัยต่างๆ ทั้ง ๒ ฝ่ายมีนัยยกย่องสรรเสริญ ความสามารถของท่านผู้แต่งคัมภีร์ที่แจกแจงธรรมเป็นนัยจำนวนมาก เพราะเนื้อความที่มีการ วิเคราะห์แจกแจงลึกซึ้ง จึงทำให้คัมภีร์นี้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์ธรรมที่ควรถือเป็นแบบอย่าง และเป็นบรรทัดฐานในการศึกษาธรรมเพื่อให้เกิดความแตกฉานของพระภิกษุในยุคหลังพุทธกาล

๔.๒.๑ โครงสร้างเนื้อหาของคัมภีร์

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแบ่งเป็น ๓ พรรค ได้แก่ มหาพรรค ยุกนัทพรรค และ ปัญญาพรรค ชื่อของพรรคทั้ง ๓ ตั้งตามชื่อกถาแรกของพรรค แต่ละพรรคประกอบด้วย หัวข้อธรรมซึ่งเรียกว่า กถา ๑๐ เรื่อง แสดงไว้ในรูปที่ ๙

^{๖๐} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา, หน้า ๑๒๗.

มหาวรรค	ยุคนัถวรรค	ปัญญาวรรค
๑. ญาณภกคา(๑๙๔)	๑๑. ยุคนัถภกคา(๑๗)	๒๑. มหาปัญญาภกคา(๒๗)
๒. ทีฆสิวกคา(๔๙)	๑๒. สัจจกคา(๑๓)	๒๒. อธิธกคา(๑๓)
๓. อานาปานกคา(๕๗)	๑๓. โพชฌังคกคา(๒๐)	๒๓. อภิสมยกคา(๕)
๔. อินทริยกคา(๕๒)	๑๔. เมตตากคา(๑๖)	๒๔. วิเวกกคา(๘)
๕. วิโมกขกคา(๕๔)	๑๕. วิราคกคา(๘)	๒๕. จริยากคา(๒)
๖. คตติกคา(๘)	๑๖. ปฏิสัมภิกทาภกคา(๑๘)	๒๖. ปาฏิหาริยกคา(๓)
๗. กัมมกคา(๒)	๑๗. ธรรมจักรกคา(๑๑)	๒๗. สมศีลกคา(๒)
๘. วิปัลลัสกคา(๕)	๑๘. โลกุตตรกคา(๒)	๒๘. สติปัญญาฐานกคา(๕)
๙. มัคคกคา(๕)	๑๙. พลกคา(๑๓)	๒๙. วิปัสสนากคา(๑๐)
๑๐. มัตถเปยยกคา(๑๐)	๒๐. สุนฺญกคา(๑๒)	๓๐. มาตีกากคา(๕)

รูปที่ ๙ เนื้อหาและจำนวนหน้าของหัวข้อธรรมในคัมภีร์ปฏิสัมภิกทามรรค*

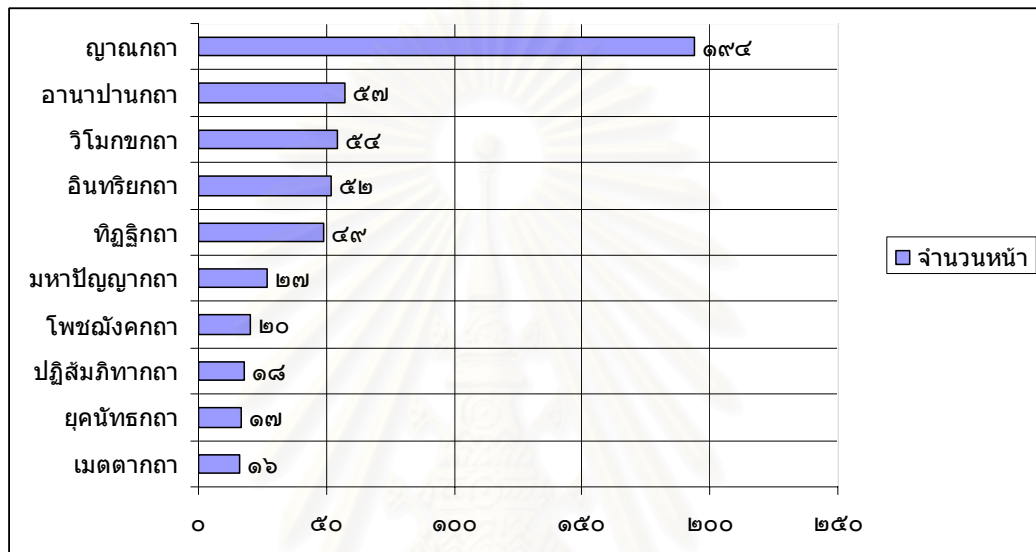
โครงสร้างของคัมภีร์มีลักษณะสมมาตร จัดเป็น ๓ วรรค วรรคละ ๑๐ เรื่อง เนื้อหาของคัมภีร์ปฏิสัมภิกทามรรคครอบคลุมธรรมล้วนๆ ในพระพุทธศาสนาทั้งปริยัติและปฏิบัติ โดยลำดับเริ่มต้นจาก ญาณภกคา คือเรื่องความรู้ ตามปกติหัวข้อเรื่องธรรมขั้นสูงอย่างเรื่องญาณจะลำดับอยู่ตอนท้ายของการจัดหมวดหมู่ธรรม เช่น หุตตตรสูตรจัดลำดับญาณในหัวข้อธรรมแม่บทที่ ๘ ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น^{๖๑} หรือ หัวข้อธรรมแม่บทที่ ๑๐ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง^{๖๒} การลำดับเรื่องญาณไว้เป็นอันดับแรกอาจเป็นไปได้ว่าท่านผู้แต่งต้องการให้เห็นว่าเป็นเรื่องเด่น เนื่องจากได้แสดงมาติกาหรือหัวข้อธรรมแม่บทของญาณต่างๆ ไว้ถึง ๗๓ ชนิด

* ตัวเลขที่วงเล็บไว้คือจำนวนหน้าที่แสดงในพระไตรปิฎก

^{๖๑} ที.ปา ๑๑/๓๘๕/๒๙๐, ที.ปา. ๑๑/๔๐๗/๒๙๔.

^{๖๒} ที.ปา ๑๑/๓๙๖/๒๙๒.

แม้ว่าหัวข้อเรื่องในแต่ละวรรคของคัมภีร์จะมีสัดส่วนสมดุล คือ มี ๓ วรรค วรรคละ ๑๐ เรื่อง แต่จำนวนหน้าของแต่ละเรื่องแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด แสดงให้เห็นท่านผู้แต่งให้น้ำหนักการอธิบายธรรมแต่ละหัวข้อต่างกัน จากจำนวนหน้าทั้งหมด ๖๔๑ หน้า* หัวข้อธรรม ๓๐ เรื่อง เฉลี่ย ๑ เรื่องควรมีประมาณ ๒๑.๓๖ หน้า แต่เมื่อเปรียบเทียบหัวข้อธรรมที่มีจำนวนหน้ามากที่สุด ญาณกถามีจำนวนหน้ามากกว่าหัวข้อธรรมอื่นๆอย่างเห็นได้ชัด ดังที่แสดงไว้ในรูปที่ ๑๐

รูปที่ ๑๐ แสดงแผนภูมิแท่งแสดงหัวข้อธรรมที่มีจำนวนหน้ามากที่สุด ๑๐ เรื่องแรก

จากรูป ญาณกถา มีจำนวนมากที่สุด มากถึง ๑๙๔ หน้า ส่วนหัวข้อธรรมอื่นๆที่มีจำนวนหน้ารองจากญาณกถาซึ่งเกินกว่า ๒๑ หน้ามีเพียง ๕ เรื่อง คือ อานาปานกถา วิโมกขกถา อินทริยกถา ทิฏฐีกถา และมหาปัญญาญาณกถา ๔ เรื่องแรกมีขนาดใกล้เคียงกันคือประมาณ ๕๐-๖๐ หน้า มหาปัญญาญาณกถามีจำนวนน้อยกว่า แต่ก็ยังมีจำนวนหน้ามากกว่าค่าเฉลี่ย เรื่องอื่นๆตั้งแต่ โพชฌังคกถา ลงมาซึ่งมีขนาดใหญ่เป็นอันดับ ๗-๑๐ ในจำนวนทั้งหมด ๓๐ เรื่อง มีจำนวนหน้าเพียง ๑๗-๒๐ หน้าซึ่งต่ำกว่าค่าเฉลี่ย ส่วนเรื่องอื่นๆซึ่งมีจำนวนหน้าไม่ถึง ๑๐ หน้ามีถึง ๑๔ เรื่อง คือเกือบประมาณครึ่งหนึ่งของหัวข้อธรรมทั้งหมด

เรื่องญาณหรือความรู้ซึ่งมีจำนวนหน้ามากที่สุดในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงว่าท่านผู้แต่งต้องการเน้นมากกว่าเรื่องอื่นๆ ญาณกถาเป็นการแสดงความรู้ ๗๓ อย่าง ตั้งแต่ระดับปุถุชน ไปจนถึงระดับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนเรื่องอื่นๆที่รองลงมาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเจริญธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ได้แก่ อานาปานกถา ซึ่งว่าด้วยการเจริญอานาปานสติ วิโมกข-

* ผู้วิจัยยึดพระไตรปิฎกบาลีฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยตามที่ระบุไว้ในข้อตกลงเบื้องต้น

กล่าวว่าด้วยการละกรรมที่ทำให้ได้มาน อินทริยกถา ว่าด้วยอินทรีย์ ๕ ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นใหญ่ ทำให้การเจริญธรรมมั่นคงยิ่งขึ้น ทิฏฐิกถา แจกแจงทิฏฐิหรือความยึดมั่นลักษณะต่างๆและการ ถอนทิฏฐิ ส่วนเรื่องอื่นๆน่าจะเป็นเรื่องที่มาประกอบให้คัมภีร์มีจำนวนหัวข้อได้สัดส่วนครบ ๓๐ หัวข้อธรรม เพราะไม่ใช่ประเด็นสำคัญและมีความยาวเพียง ๑-๒ หน้า

๔.๒.๒ โครงสร้างและแนวทางการอธิบาย

แนวทางการอธิบายธรรมแต่ละเรื่องแต่ละมีโครงสร้างเดียวกัน ประกอบด้วย อุทเทศ และ นิทเทศ เช่นเดียวกับคัมภีร์นิทเทศ

๔.๒.๒.๑. อุทเทศ

อุทเทศเป็นส่วนที่แสดงว่าในเรื่องนั้นๆ กำลังจะกล่าวถึงเรื่องอะไร อุทเทศที่ยกมาตั้งใน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค มี ๖ ลักษณะ ได้แก่

๑. มาติกา หมายถึง หัวข้อธรรมที่เป็นแม่บทที่ท่านผู้แตงนำมาตั้งไว้ เพื่อแสดงประเด็นที่จะอธิบายและลำดับการอธิบาย หัวข้อธรรมที่ยกอุทเทศด้วยมาติกาเช่น ญาณกถา ซึ่งยกความรู้ต่างๆ ๗๓ ประเภท สุนฺญกถา แสดงความว่าง ๒๕ ประเภท

๒. พระสูตร ที่มีเนื้อหาสาระธรรมที่ท่านผู้แตงต้องการอธิบาย พระสูตรที่ยกมาอุทเทศมักเป็นพระสูตรขนาดสั้นในสังยุตตนิกาย หรือ อังคุตตรนิกาย มีข้อความขึ้นต้นว่า *เอวมฺเม สุตฺ* “อันข้าพเจ้าได้สดับแล้วอย่างนี้” ตามด้วยนิทานสั้นๆ สาระธรรมเน้นธรรมที่ได้จำแนกเป็นข้อๆ แต่ก็มีพระสูตรบางเรื่องที่ไม่ได้มีเนื้อหาเป็นธรรมที่จำแนกเป็นข้อ เช่น ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งท่านผู้แตงได้ยกมาไว้เป็นอุทเทศในธรรมกถา ๒ เรื่อง ได้แก่ ปฏิสัมภิทากถา ธรรมจักกถา

๓. ปัญหาสั้นๆที่เกี่ยวข้องกับธรรมนั้นๆ ท่านผู้แตงยกปัญหาต่างๆเป็นอุทเทศก่อนที่จะอธิบายเช่นเดียวกับมาติกา หรือ พระสูตร คำถามที่ยกมาเป็นอุทเทศแสดงประเด็นสำคัญเน้นคำตอบสั้นๆ เช่น คืออะไร มีจำนวนเท่าไร ด้วยอะไร จำนวน ๑-๖ ข้อ แล้วตามด้วยการนำคำถามนั้นมาตอบเป็นปจฺจาวิสฺซชานาสั้นๆ คำวิสฺซชานาเหล่านั้นเป็นส่วนที่ท่านผู้แตงจะได้นำมาอธิบายต่อไป เช่นตัวอย่างจากในทิฏฐิกถา

กา ทิฏฺฐิ?, กติ ทิฏฺฐิจฺญานานิ?, กติ ทิฏฺฐิปรียุจฺญานานิ, กติ ทิฏฺฐิจโย, กติ
ทิฏฺฐาภินเวสา, กตโม ทิฏฺฐิจฺญานสมมุคฺคาโต.

ทิวฐิติคืออะไร, ที่ตั้งแห่งทิวฐิติมีเท่าไร?, ความครบงำของทิวฐิติมีเท่าไร?, ทิวฐิติมีเท่าไร?, ความถึอมนัแห่งทิวฐิติมีเท่าไร?, การถอนที่ตังทิวฐิติเป็นอย่างไร?

“กา ทิวฐิติ อภินเวสปรามาโส ทิวฐิติ.

ถามว่า “ทิวฐิติคืออะไร” ทิวฐิติคือความลুবคลำด้วยความยี่ดมนั.

“กติ ทิวฐิติฐานานี”ติ อภูจ ทิวฐิติฐานานี

ถามว่า “ที่ตั้งแห่งทิวฐิติมีเท่าไร” ที่ตั้งแห่งทิวฐิติมี ๘ อย่าง.

“กติ ทิวฐิติปริยฐานานี”ติ อภูจารส ทิวฐิติปริยฐานานี.

ถามว่า “ความครบงำของทิวฐิติมีเท่าไร” ความครบงำของทิวฐิติมี ๑๘ อย่าง.

“กติ ทิวฐิติโย”ติ โสฬส ทิวฐิติโย.

ถามว่า “ทิวฐิติมีเท่าไร” ทิวฐิติมี ๑๖ อย่าง.

“กติ ทิวฐิติภินเวสา”ติ ตีสสตี ทิวฐิติภินเวสา.

ถามว่า “ความถึอมนัแห่งทิวฐิติมีเท่าไร” ความถึอมนัแห่งทิวฐิติมี ๑๓๐ อย่าง.

“กตโม ทิวฐิติฐานสมุคคาโต”ติ โสตาปตติมคโค ทิวฐิติฐานสมุคคาโต.^{๖๓}

ถามว่า “การถอนที่ตังทิวฐิติเป็นอย่างไร” การถอนที่ตังทิวฐิติเป็นทางที่นำไปสู่ ความเป็นพระโสดาบัน.

จากตัวอย่าง ท่านผู้แต่งกำหนดประเด็นโดยเริ่มจากปัญหาสั้นๆแล้วจึงตอบคำถาม ตามลำดับ คำตอบซึ่งยังเป็นคำจำกัดความสั้นๆและตัวเลขเป็นส่วนที่จะอธิบายต่อไปในนิทเทศ

ในอภิสมยกถา ท่านผู้แต่งเริ่มด้วยปัญหาเพียง ๑ ข้อว่า อภิสมโย เกน อภิสมเมติ? “ผู้ที่ ตรีสรูู้ ตรีสรูู้ด้วยอะไร” ตามด้วยคำตอบทันทีคือ จิตฺเตน อภิสมเมติ “ตรีสรูู้ด้วยจิต” จากนั้น มี

^{๖๓} ขุ.ป. ๓๑/๑๒๒/๑๓๘. อุทเทศส่วนนี้ในพระไตรปิฎกบาลีฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย(ขุ.ป. ๓๑/ ๒๙๔/๑๙๕). และฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย(ขุ.ป. ๓๑/๑๒๒/๑๓๘)มีข้อแตกต่าง คำถามว่า กา ทิวฐิติ “ทิวฐิติคืออะไร” ไม่มีในฉบับมหามกุฏฯ แต่มีคำถามว่า กตโม อภินเวสปรามาโส ทิวฐิติ. “ทิวฐิติคือความลুবคลำ ด้วยความถึอมนัเท่าไร” เพิ่มเติมในตอนท้าย ส่วนฉบับมหาจุฬฯมีลักษณะตรงข้ามกัน ผู้วิจัยเห็นว่า ฉบับมหา จุฬฯน่าจะถูกต้องกว่าเพราะนิทเทศที่ตามมารับกับการตั้งอุทเทศของฉบับมหาจุฬฯ นอกจากนี้ เมื่อพิจารณา ความเหมาะสมของการลำดับการถาม คำถามควรเริ่มจาก กา ทิวฐิติ “ทิวฐิติคืออะไร” และควรจบท้ายว่า “กตโม ทิวฐิติฐานสมุคคาโต?” ความถอนแห่งที่ตังทิวฐิติเป็นอย่างไร ฉะนั้น ตัวอย่างที่ยกมานี้ จึงมาจากพระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬฯ

ข้อความที่ได้แย้งคำตอบ จนกระทั่งหยุดที่ข้อความสุดท้ายซึ่งยุติปัญหา และเป็นส่วนที่ท่านผู้แต่งจะได้นำมาอธิบายต่อไป

“อภิสมโย”ติ เกน อภิสมเมติ? จิตฺเตน อภิสมเมติ. หนฺจ จิตฺเตน
 อภิสมเมติ เตนฺหิ อญฺเณน อภิสมเมติ? น อญฺเณน อภิสมเมติ
 ภาณฺเณน อภิสมเมติ. หนฺจ ภาณฺเณน อภิสมเมติ เตนฺหิ อจิตฺตโก อภิสมเมติ?
 น ปจฺจุปฺปนฺนโลกิยจิตฺเตน จ ภาณฺเณน จ อภิสมเมติ **โลกุตตรมคฺคกฺขณ**
ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺเตน จ ภาณฺเณน จ อภิสมเมติ ฯ^{๖๔}

คำว่า “ความตรัสรู้” ถามว่า ตรัสรู้ด้วยอะไร? ย่อมตรัสรู้
 ด้วยจิต. ย่อมตรัสรู้ด้วยจิตหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีญาณก็ตรัสรู้ได้ซี?
 บุคคลผู้ไม่มีญาณตรัสรู้ไม่ได้ ย่อมตรัสรู้ได้ด้วยญาณ. ย่อมตรัสรู้ด้วยญาณหรือ
 ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีจิตก็ตรัสรู้ได้ซี? ...ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณ
 ไม่ได้ (แต่) **ตรัสรู้ได้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณในขณะโลกุตตรมรรค.**

จากตัวอย่าง ท่านผู้แต่งพยายามรวบรวมความคิดเห็นเกี่ยวกับสภาพธรรมของการตรัสรู้ที่
 อาจมีผู้เสนอทั้งหมด ทั้งในประเด็นเรื่องญาณ จิตชนิดต่างๆ จิตในภพภูมิต่างๆ แต่สุดท้ายก็
 เฉลยว่า ผู้ที่ตรัสรู้ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณในขณะแห่งโลกุตตรมรรค ข้อความสุดท้าย
 เป็นส่วนที่ท่านผู้แต่งจะได้ขยายความต่อไป

๔. ข้อความซึ่งประกอบด้วยตัวเลข ในธรรมกถาบางเรื่องยกข้อความซึ่งเป็นภาษิตของ
 ท่านผู้แต่งเอง ประกอบด้วยตัวเลขอันเป็นจำนวนขององค์ธรรม ตัวเลขเหล่านี้เป็นหัวข้อที่จะได้
 ขยายความต่อไปว่าได้แก่อะไรบ้าง ธรรมกถาที่ยกอุทเทสด้วยตัวเลขเช่น อานาปานกถา

โสฬสตุฏฺกํ อานาปานสุสฺสตีสมาริ ภาวยโต สมาริกานิ เทว ภาณฺสตานิ
 อฺปฺปชฺชุนฺติ, อญฺจ ปริปฺนฺเถ ญาณานิ, อญฺจ จ อฺปฺกาเร ภาณฺมานิ, อญฺจอารสฺสอฺปฺกึเลเส
 ภาณฺมานิ, เตรส โวทาน ญาณานิ, พตฺตีสฺส สโตการิสุ ญาณานิ, จตฺวิสฺสตี สมาริวเสน
 ภาณฺมานิ, อญฺจ นิพฺพิทานุโลเม ภาณฺมานิ, อญฺจ นิพฺพิทาปฏิปฺปฺสฺสทฺธิภาณฺมานิ,
 เอกวิสฺสตี วิมฺตฺตีสฺสเช ภาณฺมานิ.^{๖๕}

เมื่อพระโยคาวจรเจริญสมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติอันมีวัตถุประสงค์ ๑๖
 ญาณเกินกว่า ๒๐๐ ย่อมเกิดขึ้น, ได้แก่ ญาณในธรรมที่เป็นอันตราย ๘, ญาณใน
 ธรรมที่เป็นอุปการะ ๘, ญาณในอุปกิเลส ๑๘, ญาณในโวทาน ๑๓, ญาณในการทำ

^{๖๔} พ.ป. ๓๑/๖๙๕/๖๐๑.

^{๖๕} พ.ป. ๓๑/๓๖๒/๒๔๔.

สถิติ ๓๒, ญาณด้วยอำนาจสมาธิ ๒๔, ญาณด้วยอำนาจวิปัสสนา ๗๒, นิพพิทาญาณ ๘, นิพพิทานุโลมญาณ ๘, นิพพิทาปฏิปัตยสังคยาญาณ ๘, ญาณในวิมุตติสุข ๒๑.

จากตัวอย่าง ท่านผู้แต่งเริ่มต้นด้วยข้อความ”เมื่อพระโยคาวจรเจริญสมาธิที่ประกอบด้วย อานาปานสติอันมีวัตถุประสงค์ ๑๖ ญาณเกินกว่า ๒๐๐ ย่อมเกิดขึ้น” แต่ขอบเขตยังคงกว้างเกินไป จึง แจกแจงรายละเอียดของ “ญาณเกินกว่า ๒๐๐” เป็นญาณชนิดต่างๆ แต่ละชนิดยังเป็นตัวเลขซึ่ง จะได้ขยายความต่อไปในส่วนนิทเทศ

๕. ภาชิต ที่ไม่ระบุที่มา ท่านผู้แต่งยกเอาข้อความซึ่งเป็นภาชิตมาตั้งเป็นอุทเทส เช่น ในสมสัสสกา^{๖๖} ท่านผู้แต่งยกข้อความโดยไม่อ้างอิงที่มา

๖. คำสำคัญ ท่านผู้แต่งยกเอาคำสำคัญมาเป็นอุทเทสเพื่ออธิบายคำสำคัญนั้นตามนัย ต่างๆ เช่นการอธิบายธรรมในจรียาภา ท่านผู้แต่งยกคำว่า จรียา และอธิบายเป็น ๓ นัย แต่ละ นัยจำแนกเป็น ๘ ลักษณะ^{๖๗}

๔.๒.๒.๒ นิทเทศ

หลังจากที่ยกข้อความอุทเทส จึงเป็นส่วนคำอธิบายซึ่งเรียกว่า นิทเทศ นิทเทศ ในคัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรรคมีโครงสร้างและวิธีการดังนี้

๑. ขึ้นต้นด้วยคำถามกำหนดประเด็น

คำถามกำหนดประเด็นในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเริ่มต้นโดยใช้ศัพท์ใช้ศัพท์ กถิ “อย่างไร” เพื่ออธิบายลักษณะสภาวะธรรม

๒. ขยายความรับกับคำถามกำหนดประเด็น ท่านผู้แต่งมีวิธีขยายรายละเอียดธรรมดังนี้

๒.๑ อธิบายความแบบเสริมความ เป็นการอธิบายโดยประยุกต์คำที่ใช้เสริม ความกับโครงสร้างเดียวกันในส่วนใดส่วนหนึ่งหรือตลอดทั้งข้อความ จึงทำให้คำอธิบายขยาย ต่อไปได้เรื่อยๆ คำที่นำมาเสริมความ อาจเป็นหัวข้อธรรมเช่น อริยสัจ อายตนะ ๑๒ ชันธ ๕ หรือ คำที่อยู่ในกลุ่มเดียวกัน เช่น ทิศ จำนวนนับ* หากหัวข้อธรรมที่เสริมความเป็นเรื่องใหญ่

^{๖๖} ชุ.ป. ๓๑/๗๒๓/๖๒๐.

^{๖๗} ชุ.ป. ๓๑/๗๑๕/๖๑๕.

* คล้ายกับการใช้คำพ้องความหมายในงานกลุ่มที่ ๑ ดูเพิ่มเติมที่หน้า ๗๙.

และกินความจำนวนมาก ท่านผู้แต่งจะตั้งเป็นหัวข้อใหญ่เรียกว่า วาระ เช่น ธรรมจักรกถา ประกอบด้วย สัจจวาระ สติปัญญาวาระ อิทธิบาทวาระ หมายถึงการนำธรรมจักรมาจำแนกโดยใช้หลักธรรมแตกต่างกัน ๓ อย่าง คือ อริยสัจ ๔ สติปัญญา ๔ และอิทธิบาท ๔ ในตัวอย่างที่ยกมานี้เป็นการอธิบาย อภิญญาเวทย (ธมฺม)^{๖๔} ธรรมที่ควรรู้อย่าง

(๑) จกฺขุ อภิญญาเวทยํ, โสโต อภิญญาเวทยํ, ฆานํ อภิญญาเวทยํ, ชิวหา อภิญญาเวทยยา, กาโย อภิญญาเวทยโย, มโน อภิญญาเวทยโย.

(๒) รูปา อภิญญาเวทยยา, สทฺธา อภิญญาเวทยยา, คนฺธา อภิญญาเวทยยา, รสา อภิญญาเวทยยา, โผฏฺจพฺพา อภิญญาเวทยยา, ธมฺมา อภิญญาเวทยยา.

(๓) จกฺขุวิญญานํ อภิญญาเวทยํ, โสตฺวิญญานํ อภิญญาเวทยํ, ฆานวิญญานํ อภิญญาเวทยํ, ชิวหาวิญญานํ อภิญญาเวทยํ, กายวิญญานํ อภิญญาเวทยํ, มโนวิญญานํ อภิญญาเวทยํ.

(๔) จกฺขุสมฺมุสฺโส อภิญญาเวทยโย, โสตสมฺมุสฺโส อภิญญาเวทยโย, ฆานสมฺมุสฺโส อภิญญาเวทยโย, ชิวหาสมฺมุสฺโส อภิญญาเวทยโย, กายสมฺมุสฺโส อภิญญาเวทยโย, มโนสมฺมุสฺโส อภิญญาเวทยโย.

(๕) จกฺขุสมฺมุสฺสชา เวทนา อภิญญาเวทยยา, โสตสมฺมุสฺสชา เวทนา อภิญญาเวทยยา, ฆานสมฺมุสฺสชา เวทนา อภิญญาเวทยยา, ชิวหาสมฺมุสฺสชา เวทนา อภิญญาเวทยยา, กายสมฺมุสฺสชา เวทนา อภิญญาเวทยยา, มโนสมฺมุสฺสชา เวทนา อภิญญาเวทยยา.

(๑) ตาเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, หูเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, จมูกเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, ลิ้นเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, กายเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, ใจเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง.

(๒) รูปเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, เสียงเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, กลิ่นเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, รสเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, สัมผัสเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, ธรรมารมณเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง.

(๓) การรับรู้ทางตาเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การรับรู้ทางหูเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การรับรู้ทางจมูกเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การรับรู้ทางลิ้นเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การรับรู้ทางกายเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การรับรู้ทางใจเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง.

(๔) การกระทบทางตาเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การกระทบทางหูเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การกระทบทางจมูกเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การกระทบทางลิ้นเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การกระทบทางกายเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง, การกระทบทางใจเป็นธรรมที่ควรรู้อย่าง.

^{๖๔} พ.ป. ๓๑/๔/๗.

(๕) เวทนาที่เกิดจากการกระทบทางตาเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง, เวทนาที่เกิดจากการกระทบทางหูเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง, เวทนาที่เกิดจากการกระทบทางจมูกเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง, เวทนาที่เกิดจากการกระทบทางลิ้นเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง, เวทนาที่เกิดจากการกระทบทางกายเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง, เวทนาที่เกิดจากการกระทบทางใจเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง.

ตัวอย่างข้างต้นเป็นการแสดงลักษณะสภาพธรรมที่เป็น ธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง ธรรมที่นำมาอธิบายเกี่ยวข้องกับอายตนะภายใน - ภายนอกซึ่งมีการลำดับจาก ตาหูจมูกลิ้นกายใจ - รูปเสียงกลิ่นรสสัมผัสธรรมารมณฺ์ คำอธิบายเริ่มต้นจากการเสริมความด้วยธรรมที่เป็น (๑)อายตนะภายนอก (๒)อายตนะภายใน เป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง จากนั้น ท่านผู้แต่งจำแนกต่อไปอีก โดยใช้ อายตนะภายใน - ภายนอก ทำให้คำอธิบาย “ธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง” ดำเนินต่อไปได้เรื่อยๆ (๓) การรับรู้ทางอายตนะภายใน (๔) การกระทบอายตนะภายใน (๕) เวทนาที่เกิดจากการกระทบอายตนะภายใน

ตัวอย่างจาก มหากรรณญาณนิตเทส^{๖๙} มหากรรณญาณเป็นญาณหนึ่งใน ๗๖ ญาณที่อธิบายใน ญาณกถา ใช้วิธีการเสริมความในการอธิบายลักษณะของมหากรรณญาณ

คำถามนำ : ญาณในมหากรรณาสมาบัติของพระตถาคตเป็นอย่างไร?

พหูเกหิ อากาเรหิ ปัสสณฺณตํ พุทฺธานํ ภควฺณฺตํ สตุเตสฺสุ มหากรรณํ โยกฺกมฺติ,
พระผู้มีพระภาคทั้งหลายตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นด้วยอาการเป็นอันมาก,

อาทิตฺโต โลกสนฺนิวาโสติ ปัสสณฺณตํ พุทฺธานํ ภควฺณฺตํ สตุเตสฺสุ มหากรรณํ โยกฺกมฺติ,
ทรงพิจารณาเห็นว่า “โลกสันนิวาสนันไพลุกโซนแล้ว” จึงทรงแผ่พระมหากรรณาไปในหมู่สัตว์,

อุยฺยตุโต โลกสนฺนิวาโสติ ปัสสณฺณตํ พุทฺธานํ ภควฺณฺตํ สตุเตสฺสุ มหากรรณํ โยกฺกมฺติ,
ทรงพิจารณาเห็นว่า “โลกสันนิวาสยกพลแล้ว” จึงทรงแผ่พระมหากรรณาไปในหมู่สัตว์,

ปยาโต โลกสนฺนิวาโสติ ปัสสณฺณตํ พุทฺธานํ ภควฺณฺตํ สตุเตสฺสุ มหากรรณํ โยกฺกมฺติ,
ทรงพิจารณาเห็นว่า “โลกสันนิวาสเคลื่อนพลแล้ว” จึงทรงแผ่พระมหากรรณาไปในหมู่สัตว์,

กฺมฺมคฺคํ ปฺปฏิปนฺโน โลกสนฺนิวาโสติ ปัสสณฺณตํ พุทฺธานํ ภควฺณฺตํ สตุเตสฺสุ มหากรรณํ โยกฺกมฺติ,
ทรงพิจารณาเห็นว่า “โลกสันนิวาสเดินทางผิดแล้ว” จึงทรงแผ่พระมหากรรณาไปในหมู่สัตว์,

.....

^{๖๙} ชุ.ป. ๓๑/๒๘๕/๑๘๔.

ท่านผู้แต่งอธิบายเหตุที่ทำให้ทรงมีพระมหากษัตริย์ คือเพราะทรงพิจารณาเห็นความจริงในโลก ท่านผู้แต่งอธิบายโดยเริ่มจากเกริ่นนำก่อนแล้วจึงแจกแจงพระดำริเป็นแบบแผนเดียวกันทั้งหมด โดยเปลี่ยนข้อความซึ่งเป็นพุทธดำรินั้น ในตัวอย่างนี้ พุทธดำริเป็นส่วนที่เสริมความ

ผลจากการอธิบายด้วยวิธีเสริมความทำให้เนื้อหาของธรรมที่อธิบายละเอียดลึกซึ้งทุกแง่มุมแสดงถึงสภาพธรรมหรือแนวทางการปฏิบัติธรรมอย่างละเอียดทุกระดับขั้นตอน ตัวอย่างข้างต้น ท่านผู้แต่งอธิบายสภาพธรรมที่ควรรู้อย่างสัมพันธ์กับอายตนะภายใน-ภายนอกซึ่งมีหลายแง่มุม ตั้งแต่อายตนะทั้งภายในและภายนอก เวทนาที่เกิดจากอายตนะ การรับรู้ การกระทบ เวทนาที่เกิดจากการกระทบ การจำ การแสวงหา การยกขึ้นสู่อารมณ์ การใคร่ครวญ จะเห็นได้ว่ามีธรรมจำนวนมากที่ควรรู้อย่างนี้ ท่านผู้แต่งพยายามอธิบายให้สัมพันธ์กับการปฏิบัติซึ่งผู้ปฏิบัติควรจะต้องตระหนักผู้ธรรมเหล่านี้ ส่วนตัวอย่างที่สอง ท่านผู้แต่งพยายามแจกแจงโทษของโลกในลักษณะต่างๆซึ่งเป็นสิ่งที่พระพุทธรเจ้าทรงตรัสรู้ จากตัวอย่างทั้ง ๒ จะเห็นได้ว่า การอธิบายแบบเสริมความเป็นวิธีที่เอื้อให้คำอธิบายขยายยาวได้เรื่อยๆ

๒.๒ วิเคราะห์ศัพท์ ท่านผู้แต่งวิเคราะห์ศัพท์เพื่อนำความหมาย (Pseudo-etymological Analysis) คือต้องการอธิบายลักษณะสภาพธรรม มากกว่าเป็นการวิเคราะห์ศัพท์จากรากศัพท์จริงๆ ตัวอย่างเช่น การวิเคราะห์คำว่า โคตรภู “การครอบงำ”

(๑) อุปฺปาหํ อภิกฺขุยฺตีติ โคตรภู, ปวตฺตํ อภิกฺขุยฺตีติ โคตรภู, นิमितฺตํ อภิกฺขุยฺตีติ โคตรภู, พหิทฺธาสงฺขารนิमितฺตํ อภิกฺขุยฺตีติ โคตรภู.

(๒) อนฺอุปฺปาหํ ปกฺขนฺหฺตฺตีติ โคตรภู, อปฺปวตฺตํ ปกฺขนฺหฺตฺตีติ โคตรภู, อนนิมิตฺตํ ปกฺขนฺหฺตฺตีติ โคตรภู... นิโรธํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺหฺตฺตีติ โคตรภู.

ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น, ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำความเป็นไป, ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำนิमित, ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำนิพพานคือความดับ.

ชื่อว่าโคตรภู เพราะ แล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น, ชื่อว่าโคตรภู เพราะ แล่นไปสู่ความไม่เป็นไป, ชื่อว่าโคตรภู เพราะ แล่นไปสู่ความไม่มีนิमित, ชื่อว่าโคตรภู เพราะ แล่นไปสู่ความไม่มีนิพพานคือความดับ.

จะเห็นได้ว่า การวิเคราะห์ศัพท์ข้างต้นไม่ใช่วิเคราะห์เพื่อนำความหมายจากรากศัพท์จริงๆ แต่เป็นการแสดงสภาวะหลากหลายลักษณะ คำที่ใช้ในการวิเคราะห์เป็นคำที่อยู่ในชุดเดียวกันเริ่มจาก อุปฺปาหํ ปวตฺตํ นิमितฺตํ จนถึง นิโรธํ นิพฺพานํ นำมาแสดงในรูปแบบต่างกัน เช่น ในตัวอย่าง(๑)ใช้กริยา อภิกฺขุยฺตี ส่วน(๒)ใช้กริยา ปกฺขนฺหฺตฺตี ในการวิเคราะห์ ท่านผู้แต่งวิเคราะห์

ศัพท์ด้วยคำที่อยู่ในชุดเดียวกันทำให้คำอธิบายแต่ละช่วงคล้ายกัน และสามารถวิเคราะห์ศัพท์ที่มีโครงสร้างและความหมายคล้ายคลึงกันเช่นนี้ต่อไปได้ ทำให้ศัพท์หนึ่งๆสามารถวิเคราะห์ได้หลายนัย

ในแต่ละภคา ยังมีกรขยายความต่อไปอีก โดยตั้งคำถามกำหนดประเด็นใหม่ เช่น ใช้คำบอกการถาม กติ “เท่าไร” กตม “ได้แก่อะไร” “คืออะไร” จนกระทั่งการอธิบายธรรมเรื่องนั้นสมบูรณ์ ในระหว่างการอธิบาย ท่านผู้แต่งอาจยกพุทธวจนะ หรือภาสิต แล้วนำมาอธิบายทีละคำ เช่นในตอนท้ายของอานาปานสติภคา ท่านผู้แต่งต้องการอธิบายผลของการเจริญอานาปานาสติ จึงได้ยกคาถาพุทธพจน์ที่แสดงผลของการเจริญอานาปานสติ ๒ คาถา^{๗๐} แล้วยกเอาคำในคาถามาอธิบายอย่างละเอียดตามลำดับ

๒.๓ อธิบายแต่ละบทในพุทธวจนะที่ยกมาตามลำดับ

การอธิบายวิธีนี้เป็นกรยกเอาบทในพุทธวจนะมาอธิบายทีละคำอย่างละเอียด มักใช้กับการอธิบายภาสิตที่มีขนาดไม่ยาวมาก เช่นการอธิบายในสมศีลภคา

อุทเทส: สพุทฺธมฺมานํ สมฺมาสมฺมุจฺเจเท นิโรเธ จ อนุปฺปจฺจนตา ปญฺญา สมศีลฺสุจฺเณถนํ.
ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวงเพราะตัดขาดโดยชอบและดับไปชื่อว่าสมศีลสุญญาน

นิทเทส: “สพุทฺธมฺมานนฺ”ติ..... “สมฺมาสมฺมุจฺเจเท”ติ..... “นิโรเธ”ติ..... “อนุปฺปจฺจนตา”ติ.....

“สมนฺ”ติ..... “สีสนฺ”ติ.....

คำว่า “ธรรมทั้งปวง” อธิบายว่า.... คำว่า “ดับไป” อธิบายว่า.... คำว่า “ไม่ปรากฏ”

อธิบายว่า..... คำว่า “สงบ” อธิบายว่า..... คำว่า “เป็นประธาน” อธิบายว่า.....

การอธิบายวิธีนี้ก็คือการอธิบายแบบทีละบทในคัมภีร์นิทเทสนั้นเอง

จะเห็นได้ว่า โครงสร้างและวิธีการอธิบายในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเป็นระบบ มุ่งอธิบายธรรมในประเด็นใดประเด็นหนึ่งซึ่งจัดหัวข้อเรื่องเป็นสัดส่วน ในแต่ละหัวข้อ ยกเอาพุทธวจนะหรือภาสิตที่เกี่ยวข้องกับธรรมเรื่องนั้นๆมาอธิบายเพิ่มเติมทั้งในแง่ของความหมาย องค์ประกอบ ลักษณะ คุณประโยชน์ ส่วนการยกพุทธวจนะประกอบ หรือภาสิตที่เกี่ยวข้องประกอบการอธิบายก็มีอยู่บ้างแต่ไม่เด่นเหมือนคัมภีร์นิทเทส

^{๗๐} ชุ.ป. ๓๑/๓๘๓/๒๕๗.

วิธีการเสริมความ หรือ วิเคราะห์ศัพท์ซึ่งเอื้อต่อการขยายความให้ยาวเป็นวิธีที่เหมาะสมกับเนื้อหาของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ามรรคซึ่งมุ่งแสดงลักษณะการปฏิบัติธรรมหรือกลไกของธรรมที่ต้องการแสดงอย่างละเอียด โดยการพรรณนาขั้นตอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยคร่าวอย่างละเอียดทุกแง่มุม หรือทุกขณะ ทั้งในแง่ลักษณะ ที่ตั้งของธรรม เหตุที่ทำให้เกิดธรรม รวมไปถึงจนถึงขั้นตอนการเจริญหรือถอนธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์นี้จึงเป็นคู่มือผู้ปฏิบัติกัมมัฐาน^{๙๑} หรือ เป็นต้นแบบของคัมภีร์ด้านนี้ในสมัยต่อมาเช่น คัมภีร์วิมุตติมรรคของพระอุปติสสะ คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสะ^{๙๒} โดยเฉพาะโครงสร้างของคัมภีร์ ซึ่งยกพุทธภาษิตในพระไตรปิฎกมาขยายความให้พิสดาร

๔.๓ ลักษณะร่วมของคัมภีร์นิตเทศและปฏิสัมพันธ์ามรรค

แม้ว่าคัมภีร์ทั้ง ๒ คัมภีร์มีเนื้อหา โครงสร้าง วิธีการอธิบายของทั้งสองคัมภีร์แตกต่างกัน แต่ก็มีลักษณะที่คล้ายคลึงกันซึ่งทำให้เชื่อว่าเป็นผลงานของผู้แต่งคนเดียวกัน ความคล้ายคลึงของทั้ง ๒ คัมภีร์มีดังนี้

๑. ทุกๆส่วนมีโครงสร้างที่เป็นแบบแผนชัดเจน แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ อุทเทศ และนิตเทศ ก่อนจะเริ่มคำอธิบายใหม่มีการใช้คำถามกำหนดประเด็นก่อนที่จะแสดงรายละเอียด

๒. วิธีการนำเสนองานเอื้อต่อการอธิบายโดยพิสดาร แม้ว่าอุทเทศที่อธิบายใน ๒ คัมภีร์จะมีที่มาและแนวทางการอธิบายต่างกัน แต่วิธีวิเคราะห์ศัพท์และเสริมความในคัมภีร์ทั้งสองเอื้อให้คำอธิบายมีมากกว่า ๑ นัย และสามารถอธิบายต่อไปได้เรื่อยๆ

๓. มีเนื้อหาเกี่ยวกับความรู้ทางวิชาการพระพุทธศาสนา ทั้งศีล สมาธิ ปัญญา ทั้งปริยัติและปฏิบัติ มีการอธิบายโดยนำธรรมหมวดหนึ่งมาอธิบายสัมพันธ์กับอีกหมวดหนึ่ง แสดงให้เห็นว่าผู้ที่เรียบเรียงคัมภีร์ทั้ง ๒ ได้จะต้องมีความรู้ความเชี่ยวชาญในวิชาการพระพุทธศาสนาอย่างมาก

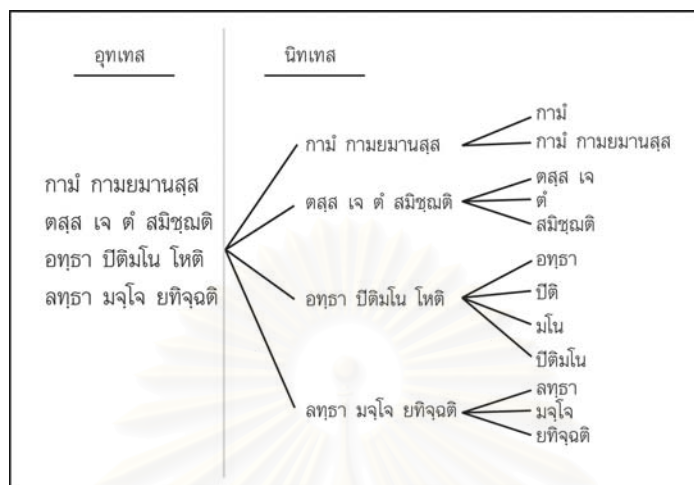
๔. มีการอ้างอิงพุทธวจนะ เพื่อประกอบหรือเทียบเคียงความถูกต้องของคำอธิบาย

๕. โครงสร้างคัมภีร์นิตเทศ ใกล้เคียงกับโครงสร้างของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ามรรค แม้ว่าแนวทางการอธิบายของทั้งสองแตกต่างกันซึ่งเป็นไปตามจุดประสงค์และเนื้อหาของแต่ละคัมภีร์

^{๙๑} พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๓๑. หน้า [๙].

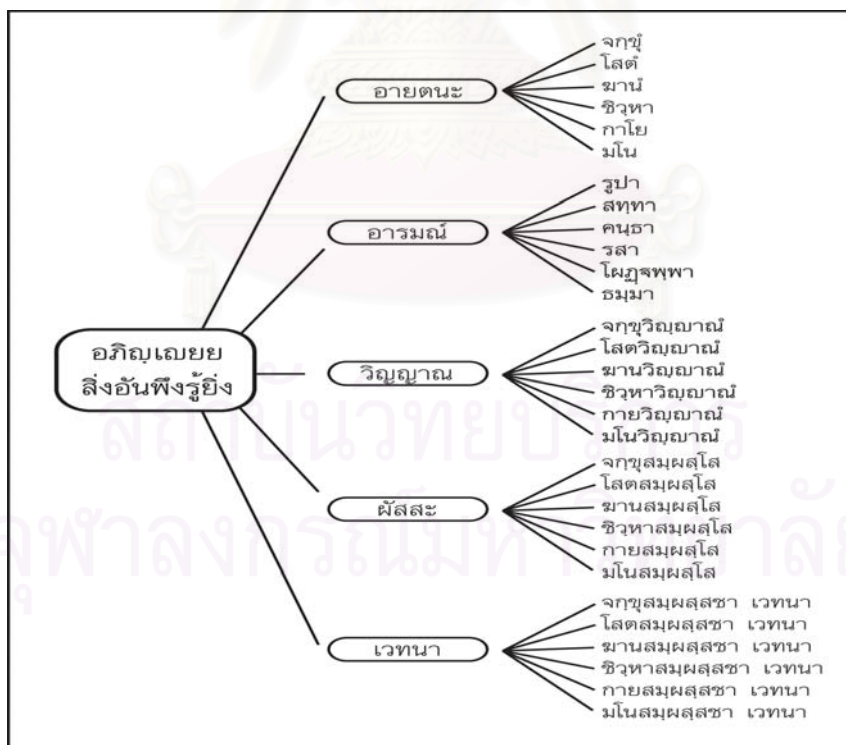
^{๙๒} Oskar Von Hinüber, *A Handbook of Pali Literature* (Berlin: De Gruyter, 1996), p.60.

แต่คัมภีร์ทั้งสองมีโครงสร้างการอธิบายคล้ายกัน โดยเฉพาะการอธิบายแบบที่ละบท ซึ่งสามารถแสดงเป็นแผนภูมิดังที่แสดงในรูปที่ ๑๑ ดังนี้ (ตัวอย่างจาก ขุ.ม. ๒๙/๑/๑)

รูปที่ ๑๑ แผนภูมิแสดงโครงสร้างการอธิบายคำในคัมภีร์นิทเทส

ในขณะที่วิธีการอธิบายในปฏิสัมภิทามรรค แม้ว่าจะมีรายละเอียดซับซ้อนมาก แต่ก็โครงสร้างเดียวกัน ดังที่แสดงไว้ในรูปที่ ๑๒

รูปที่ ๑๒ โครงสร้างการอธิบายคำ อภิญญายย ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

เมื่อเปรียบเทียบโครงสร้างทั้ง ๒ รูป จะเห็นได้ว่าทั้ง ๒ คัมภีร์มีโครงสร้างเหมือนกัน คือ เป็นการจัดกลุ่มอธิบายทีละส่วน คัมภีร์นิตเทสเป็นการอธิบายทีละบท ส่วนคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบายเป็นกลุ่มหรือวาระตามลำดับ

๖. คำพ้องความหมายที่มีการลำดับตามน้ำหนัก ตัวเลข หรือ หมวดธรรมที่มีการลำดับตามภูมิ มีบทบาทสำคัญในการขยายข้อความที่อธิบายให้เป็นระเบียบและมีขนาดยาว จากรูปที่ ๑๒ หมวดธรรมที่นำมาขยายความเกี่ยวข้องกับอายตนะภายในและอายตนะภายนอก จึงทำให้การขยายความทุกตอนมีแขนงเท่ากันทั้งหมด มีการลำดับเป็นระเบียบเริ่มจาก ตาหรือรูป ก่อนจะจบลงที่ใจหรือธรรมารมณ์

จากการศึกษาในบทนี้ จะเห็นได้ว่า ลักษณะร่วมที่ปรากฏในทั้ง ๒ คัมภีร์นี้ส่วนใหญ่อยู่ที่โครงสร้างวิเคราะห์ และแนวทางอธิบายซึ่งใช้ธรรมมาอธิบายสัมพันธ์กับธรรมที่กำลังอธิบาย การใช้คำพ้องความหมายหรือคำที่อยู่ในกลุ่มหรือชุดเดียวกันมาประกอบการอธิบาย ทำให้คำอธิบายมีลักษณะแจ่มแจ้งอย่างละเอียด ในขณะที่เดียวกันก็ยกพุทธวจนะอื่นยกมาอ้างอิงคำอธิบายของท่านได้ แสดงถึงความเชี่ยวชาญในการศึกษาพระพุทฺธศาสนา แต่เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ในการอธิบายของแต่ละคัมภีร์ที่แตกต่างกัน มีผลทำให้วิธีการอธิบายของคัมภีร์ทั้งสองแตกต่างกัน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเน้นความเข้าใจ และสะท้อนลักษณะและกลไกของการปฏิบัติธรรมในแง่ต่างๆ จึงเน้นการแตกประเด็นธรรมด้วยการวิเคราะห์ ในขณะที่คัมภีร์นิตเทสมุ่งอธิบายเพื่อความเข้าใจความหมายพุทธวจนะแต่ละบท จึงเน้นการให้ความหมายด้วยคำพ้องความหมาย หรืออธิบายความให้ตรงตามที่ท่านผู้แต่งต้องการ

หลังจากที่ได้ศึกษาผลงานทั้ง ๒ กลุ่มแล้ว บทต่อไปจะได้เปรียบเทียบแนวทางของผลงานของทั้ง ๒ กลุ่มเพื่อแสดงให้เห็นว่า งานทั้ง ๒ กลุ่มมีลักษณะทางภาษาและวิธีการเหมือนหรือคล้ายคลึงกันหรือไม่ แสดงคุณลักษณะทางปัญญาอย่างไร และงานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่มนี้ ทำให้พระอรุณกถาจารย์ยกย่องพระสารีบุตรในด้านใดบ้าง

บทที่ ๕

ลักษณะงานนิพนธ์ ปัญญาและคุณลักษณะของพระสารีบุตรจากงานนิพนธ์

ในบทนี้จะได้เปรียบเทียบเนื้อหา โครงสร้าง และภาษาของงานทั้ง ๒ กลุ่ม เพื่ออภิปราย เรื่องงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรใน ๓ ประเด็น ได้แก่ ความสัมพันธ์ของงานกลุ่มที่ ๑ และกลุ่มที่ ๒ ความสามารถด้านปัญญาของพระสารีบุตรในงานนิพนธ์ และคุณลักษณะของพระสารีบุตรใน อรรถกถา

๕.๑ ลักษณะของงานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่ม

การศึกษาเปรียบเทียบงานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่มในที่นี้เป็นการสรุปจากผลการศึกษาในบทที่ ๓ และ ๔ งานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่มมีทั้งส่วนที่เหมือนและแตกต่างกัน

๕.๑.๑ ประเภทและเนื้อหาของงานนิพนธ์

งานกลุ่มที่ ๑ มีหลากหลายประเภท ได้แก่ งานแสดงธรรม อธิบายธรรม ตอบปัญหา ธรรม สอนทนายธรรม และสีหนาทอันเป็นเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในครั้งพุทธกาล ทุกประเภทมี สารธรรมหรือเนื้อหาที่ต้องการนำเสนอ เช่น ประเด็นธรรมที่แสดง เนื้อหาที่อธิบาย เนื้อความของ การประกาศสีหนาท ตามสถานการณ์ที่แตกต่างกัน เนื้อหาของงานมีหลากหลายตั้งแต่การแสดง ธรรมเกี่ยวกับมัชฌิมนธรรมเทศนา(หลักความจริง) และมัชฌิมาปฏิปทา(ทางปฏิบัติทางสายกลาง) การจัดหมวดหมู่ธรรม และสีหนาท เนื้อหาเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทาส่วนใหญ่เป็นงานแสดงธรรม โดยเฉพาะเรื่องปัญญาเป็นธรรมที่พระสารีบุตรเน้นเป็นพิเศษ ส่วนมัชฌิมนธรรมเทศนามักเป็น งานประเภทสนทนาตอบปัญหา หัวข้อธรรมที่มีมากที่สุดคือความเป็นไปเกี่ยวกับชีวิต

งานกลุ่มที่ ๒ มีประเภทเดียว คือ อธิบายธรรม คัมภีร์นิตเทสมีเนื้อหาอธิบายบทในคาถา พุทธภาษิตอย่างละเอียด ส่วนคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบายสภาพธรรมซึ่งจำแนกเป็นหัวข้อเรื่อง ต่างๆ ๓๐ เรื่อง แต่ละเรื่องอธิบายคำสอนซึ่งยกมาจากพระสูตร ภาษิตขนาดสั้น หรือ ปุจฉา วิสัชนา

เมื่อเปรียบเทียบประเภทและเนื้อหาของงานทั้งสองกลุ่ม จะเห็นได้ว่า ประเภทของงาน ทั้งสองกลุ่มไม่เหมือนกันทีเดียว งานกลุ่มที่ ๑ เป็นคำสอนซึ่งมีลักษณะหลากหลายตาม สถานการณ์ที่กล่าวไว้ในนิทาน เช่น แสดงธรรม หรือบรรยายธรรม สอนทนายธรรม ในขณะที่งาน กลุ่มที่ ๒ เป็นงานที่มุ่งอธิบายคำหรือความของพระสูตรอย่างละเอียด

งานกลุ่มที่ ๒ มีลักษณะเป็นระบบ คล้ายงานตำราหรืองานวิชาการมาก คัมภีร์นิทเทศ เป็นคัมภีร์ที่อธิบายคาถาในสูตรตนิบาตซึ่งเก่าแก่ตั้งแต่เมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงมีพระชนม์ชีพ ในครั้งพุทธกาลพระเถระหลายท่านได้อธิบายคาถาบางบทในโอกาสต่างๆหลายครั้ง ซึ่งแสดงให้เห็นแล้วว่าความหมายของคาถาบางส่วนยังไม่แจ่มแจ้งนัก คัมภีร์นิทเทศซึ่งอธิบายคาถาเหล่านี้ทั้งหมดอาจเกิดขึ้นเพื่อรองรับความจำเป็นนี้ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเป็นงานอรรถาธิบาย เช่นเดียวกันแต่เน้นที่การแสดงสภาวะธรรม อุทเทศที่คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคยกมาอธิบายในแต่ละกถาเป็นข้อความที่ยังมีความหมายไม่ชัดเจน จำเป็นต้องขยายความ เช่น ข้อความที่ประกอบด้วยตัวเลข มาติกา คัมภีร์ทั้งสองมุ่งอธิบายคาถา และคำสอนนั้นด้วยวิธีการอย่างเดียวกันสม่ำเสมอตลอดทั้งเรื่อง มีความยาวกว่าพระสูตรกลุ่มอธิบายอย่างเห็นได้ชัด

นอกจากนี้ เนื้อหาและจุดประสงค์ของการนำเสนองานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่มแตกต่างกัน งานกลุ่มแรกเน้นการแสดงมัชฌิมาปฏิปทา หรือ ไตรสิกขา และเน้นบุพภาคแห่งการศึกษาซึ่งเป็นพื้นฐานของมัชฌิมาปฏิปทา ในขณะที่งานกลุ่มที่ ๒ เน้นการแจกแจงสภาวะธรรมแต่ละประเภท เนื้อหาของธรรมส่วนใหญ่เป็นมัชฌเณธรรมเทศนา คือ สภาวะธรรมที่เป็นความจริงในธรรมชาติ จากการศึกษานบพที่ ๓ แม้วางานกลุ่มที่ ๑ จะมีเนื้อหาทั้ง ๒ ประเภท แต่เนื้อหาก็ดัมพันท์กับวิธีการนำเสนอด้วยซึ่งแสดงให้เห็นทัศนคติของพระสาวรีบุตรที่มีต่อธรรมทั้ง ๒ กลุ่ม พระสาวรีบุตรมักจะแสดงธรรมโดยเน้นเนื้อหาที่มัชฌิมาปฏิปทาโดยเฉพาะเรื่องปัญญา ในขณะที่มัชฌเณธรรมเทศนาจะกล่าวถึงต่อเมื่อมีผู้ถามปัญหาหรือสนทนากับพระสาวรีบุตร ผู้วิจัยเห็นว่าทั้งนี้เป็นเพราะมัชฌเณธรรมเทศนาเป็นหลักความจริงที่มีมากมายและกว้างขวางมาก การอธิบายแจกแจงหัวข้อธรรมเหล่านี้ทั้งหมดโดยไร้จุดมุ่งหมายไม่เกิดผลแก่ผู้ฟังโดยตรง พระสาวรีบุตรจึงแสดงมัชฌเณธรรมเทศนาเมื่อมีผู้ถามหรือสนใจธรรมนั้นโดยเฉพาะ เช่น ครั้งหนึ่ง พระอนุรุทธถามพระสาวรีบุตรถึงเหตุที่ทำให้พระอนุรุทธยังไม่บรรลุดุอรหัตผลทั้งๆ ที่พระอนุรุทธก็ได้ทิพพจักขุแล้ว พระสาวรีบุตรอธิบายว่าเป็นเพราะพระอนุรุทธยังมีกิเลสคือ มานะ อุทธัจจะ กุกกุกจะ วิธีที่จะบรรลุดุอรหัตผลคือ ละกิเลสเหล่านี้ พระอนุรุทธนำคำแนะนำของพระสาวรีบุตรไปปฏิบัติและบรรลุดุอรหัตผลได้ในที่สุด^๑ จึงกล่าวได้ว่า พระสูตรที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับมัชฌเณธรรมเทศนาส่วนใหญ่จึงเป็นการสนทนาให้ผู้ถามแสดงข้อสงสัยให้อธิบายได้

อย่างไรก็ตาม แม้วางานของงานทั้ง ๒ กลุ่มจะไม่เหมือนกันทีเดียว แต่ก็ไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะกล่าวว่างานกลุ่มที่ ๒ ไม่ใช่งานนิพนธ์ของพระสาวรีบุตรดังที่นักวิชาการรุ่นก่อนเคยกล่าวไว้ เนื่องจากวัตถุประสงค์ของการเรียบเรียงงานกลุ่มที่ ๒ เป็นการอธิบายขยายความ

^๑ อ.จ.ติ.ก. ๒๐/๕๗๐/๓๖๓.

พุทธวจนะ คาถาพุทธภาสิตและหัวข้อธรรมต่างๆที่เลือกมาอธิบายอย่างกว้างขวางล้วนแต่เป็น คำสอนหรือข้อธรรมที่สำคัญ จึงเป็นไปว่าพระสาวกรู้บุตรต้องการอธิบายขยายความข้อความ เหล่านั้นให้ได้ใจความสมบูรณ์ที่สุด ตามที่พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้

๕.๑.๒ โครงสร้างของงานนิพนธ์

งานกลุ่มที่ ๑ มีโครงสร้าง ๒ ส่วน คือ ส่วนกำหนดประเด็น และ ส่วนเนื้อหา ในส่วน เนื้อหา มีการจัดกลุ่มเนื้อหาเป็นส่วนๆ แต่ละส่วนมีทั้งที่เป็นอิสระและสัมพันธ์กัน ลำดับตามที่ ระบุไว้ในส่วนกำหนดประเด็น หรือ ตามภูมิ หรือ ตามจำนวนนับ การขึ้นประเด็นใหม่แต่ละครั้ง ใช้โครงสร้างคำถามกำหนดประเด็น ๓ คำ คือ กตม “คืออะไร” “ได้แก่อะไร” กถิ “อย่างไร” และ กิตฺตาวตฺตา “มีลักษณะอย่างไรบ้าง” นอกจากนี้ โครงสร้างของงานในภาพรวมคล้ายแผนภูมิต้นไม้ แต่ละสาขาแตกเป็นแขนง แต่ละแขนงเท่ากัน

งานกลุ่มที่ ๒ มีโครงสร้าง ๒ ส่วนเช่นเดียวกัน คือ อุทเทส เป็นส่วนที่ยกพุทธวจนะหรือ ประเด็นปัญหาที่จะอธิบาย และ นิทเทส เป็นคำอธิบาย การขึ้นประเด็นใช้คำถามกำหนด ประเด็น ๓ คำ ได้แก่ กถิ “อย่างไร” กถิ “เท่าไร” และ กตม “คืออะไร” “ได้แก่อะไร” โครงสร้าง ของงานในภาพรวมแตกเป็นประเด็นย่อยตามลักษณะของงานในกลุ่มอรรถกถา^๒ และมีรูปลักษณะ คล้ายแผนภูมิต้นไม้เช่นกัน

โครงสร้างและแนวทางของงานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่มมีลักษณะใกล้เคียงกันมาก ข้อสังเกต เกี่ยวกับเรื่องนี้ คือ งานกลุ่มที่ ๑ ซึ่งเป็นงานเก่าแก่มีลักษณะของการอธิบายแบบแตกประเด็น ย่อยอันเป็นลักษณะของอรรถกถา ตามปกติ การอธิบายพุทธภาสิตสั้นๆ หรือ คาถาอย่างที่พระ มหาจักจรรย์อธิบายเป็นการชี้ให้เห็นธรรมที่เกิดขึ้น เช่น การอธิบายความติดด้วยการแสดง อุปาทานที่เกิดขึ้นจากอายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอกทั้ง ๖ ทาง แต่วิธีการในงาน ของพระสาวกรู้บุตรซึ่งแสดงถึงการแตกประเด็นใหญ่จนถึงประเด็นย่อย เน้นการวิเคราะห์ จำแนก ประเภท หรือให้คำฟ้องความหมาย แสดงให้เห็นว่า พระสาวกรู้บุตรอาจใช้แนวทางการวิเคราะห์ มาประยุกต์ใช้ในการแสดงธรรมหรืออธิบายธรรม ส่วนงานกลุ่มที่ ๒ แม้จะเป็นงานอธิบายมี ลักษณะทั่วไปเป็นเช่นนั้นอยู่แล้ว แต่โครงสร้าง ๒ ส่วน คือ ส่วนกำหนดประเด็น(อุทเทส) และ ส่วนเนื้อหา(นิทเทส) และการยกอุทเทสขึ้นแสดงก่อนอธิบายไม่ปรากฏในงานกลุ่มอรรถกถาอื่นๆ จึงกล่าวได้ว่า งานกลุ่มที่ ๒ เป็นงานอธิบายความที่มีลักษณะคล้ายงานกลุ่มที่ ๑ อย่างชัดเจน

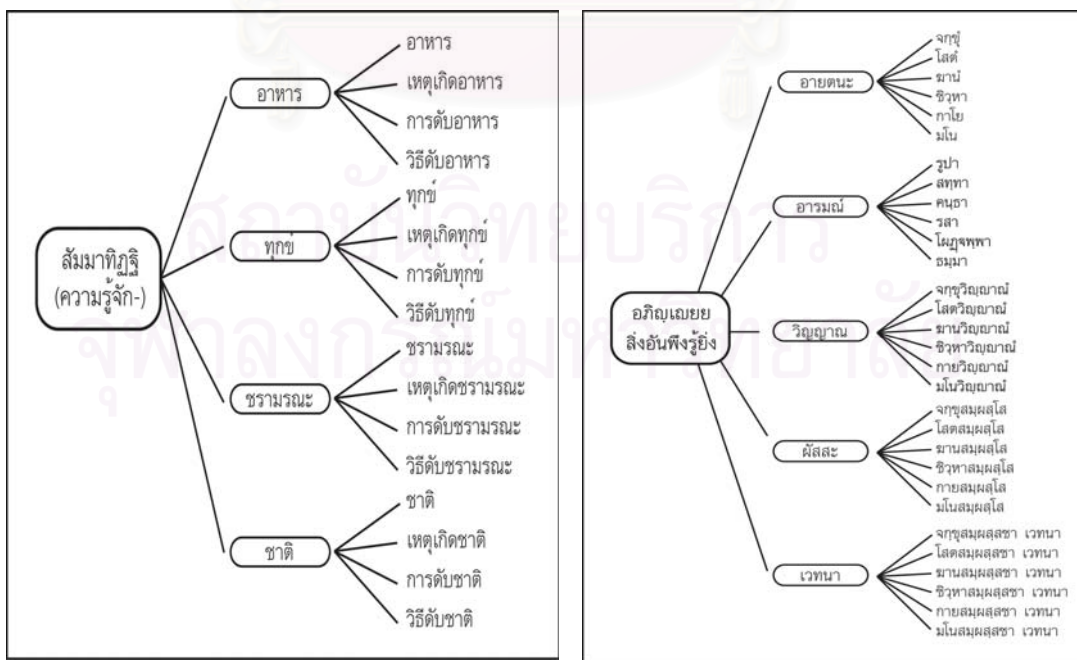
^๒ Gary Tubb, Emery Boose, Scholastic Sanskrit, p. 3.

๕.๑.๓ วิธีการนำเสนอในงานนิพนธ์

งานกลุ่มที่ ๑ มีแนวทางแสดงหรืออธิบายธรรมด้วยการจำแนกประเภทหรือแตกประเด็น เน้นการแสดงลักษณะหรือสภาพธรรมด้วยองค์ธรรมหรือกลุ่มคำพ้องความหมายหรือกลุ่มคำที่มีลักษณะร่วมทางความหมายซึ่งลำดับน้ำหนัก เอื้อให้คำอธิบายยาว บางแห่งมีการวิเคราะห์ศัพท์จากธาตุ นอกจากนี้ มีการแสดงธรรมทั้งด้านลบและด้านบวกขนานกัน ใช้อุปมาประกอบเพื่อเสริมคำอธิบายให้ชัดเจนขึ้น ใช้คำพ้องความหมายพรรณนาภิรยาอาการและสภาพต่างๆ และอ้างอิงพุทธวจนะเพื่ออธิบายธรรมนั้นให้ชัดเจนขึ้น

งานกลุ่มที่ ๒ มีการอธิบายธรรมเด่นๆ ๒ วิธี คือ การวิเคราะห์ศัพท์ททยะเทียม คือ การวิเคราะห์ศัพท์โดยเน้นที่ความหมายที่ต้องการแสดง และการอธิบายแบบเสริมความ ทั้ง ๒ วิธีใช้กลุ่มธรรมหรือกลุ่มคำพ้องความหมายหรือกลุ่มคำที่มีลักษณะร่วมทางความหมาย ซึ่งลำดับน้ำหนัก มาช่วยอธิบายเช่นเดียวกัน ทำให้คำอธิบายยาว นอกจากนี้ยังมีวิธีนิยามศัพท์หลายลักษณะ ได้แก่ การแสดงลักษณะด้วยคำพ้องความหมายที่ลำดับน้ำหนัก การจำแนกประเภท การแสดงคำที่เป็นสมาชิก(Subset) และยกพุทธวจนะประกอบคำอธิบาย

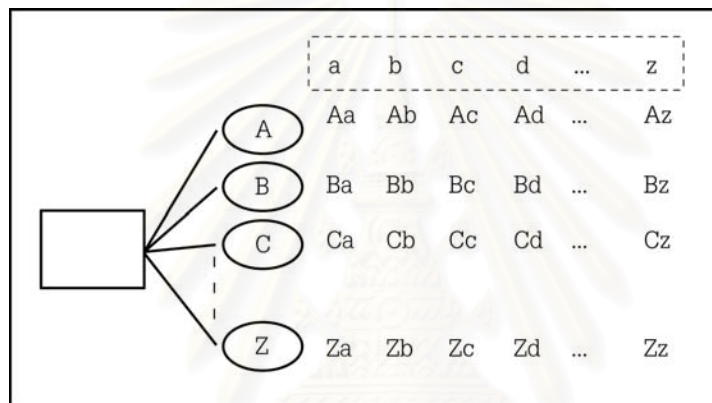
จะเห็นได้ว่า ภาษาในงานกลุ่มที่ ๑ และ ๒ มีทั้งส่วนที่เหมือนและต่าง ส่วนที่เหมือนกัน คือ การใช้คำพ้องหรือคำที่มีลักษณะร่วมทางความหมายหรือองค์ธรรมมาวิเคราะห์ในแต่ละกลุ่มหรือวาระ เพื่อแสดงสภาพธรรม ทำให้คำอธิบายแต่ละชุดมีลักษณะคล้ายกัน ดังรูปที่ ๑๓

รูปที่ ๑๓ เปรียบเทียบวิธีการอธิบายธรรมในสัมมาทิฏฐิสูตร และ ปฏิสัมภิตามวรรค

วิธีการวิเคราะห์ในงานทั้ง ๒ ชั้นมีหลักการเดียวกัน คือ การใช้ธรรมกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง วิเคราะห์เวียนธรรมแต่ละกลุ่มหรือวาระ รูปการอธิบายในสัมมาทิฐิสูตรแสดงการใช้วิธี ๔ วิเคราะห์อาหาร ทุกข์ ชรามรณะ และชาติ ส่วนการอธิบายในปฏิสัมภิทามรรคใช้อายตนะภายใน และอายตนะภายนอกแจกแจงสภาพธรรม วิธีการวิเคราะห์ทำให้แต่ละกลุ่มหรือวาระขยายต่อไป ได้ แทนที่สภาพธรรม “อภิฏญฺเอย” จะมีเพียง ๒ กลุ่ม การวิเคราะห์ช่วยให้แสดงได้ต่อไปโดยใช้ อายตนะภายในและอายตนะภายนอกมาหมุนกับวิญญาณ ผัสสะ และเวทนา ทำให้เกิดสภาพ ธรรมนั้นแตกต่างกันตามอายตนะภายในหรือภายนอกที่นำมาวิเคราะห์

หลักการวิเคราะห์ดังกล่าวสามารถอธิบายด้วยโครงสร้างดังที่แสดงในรูปที่ ๑๔

รูปที่ ๑๔ โครงสร้างการวิเคราะห์โดยใช้ธรรมหมุนธรรมในแต่ละวาระ

จากรูป หลักการวิเคราะห์มีธรรม ๒ กลุ่ม กลุ่ม A, B, C...Z คือส่วนเนื้อหาที่จัดเป็นกลุ่ม หรือวาระ กลุ่ม a,b,c...z เป็นธรรมที่ใช้วิเคราะห์ มักจะเป็นธรรมที่อยู่ในชุดเดียวกัน ลำดับตาม น้ำหนักความหมาย หรือ ภูมิ วิธีการวิเคราะห์คือการกระจายธรรมกลุ่ม a,b,c...z ในแต่ละวาระต่างๆ ผลการวิเคราะห์ทำให้เกิดธรรมใหม่ซึ่งเป็นหน่วยย่อยของธรรมทั้ง ๒ กลุ่ม เช่น การวิเคราะห์ วิญญาณด้วยอายตนะภายใน ทำให้เกิดหน่วยย่อยของวิญญาณตามอายตนะภายใน ได้แก่ จักขุ- วิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ

หลักการเดียวกันนี้พบในการวิเคราะห์สหทณยะในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ทำให้การ วิเคราะห์มีหลากหลายนัย ดังตัวอย่าง

A: อรูปาทำ อภิฏญฺยตีติ โคตฺตฺตฺ อภิฏญฺยตีติ โคตฺตฺตฺ, นิमितฺตํ
 อภิฏญฺยตีติ โคตฺตฺตฺ,พหิทฺธาสงฺขารนิमितฺตํ อภิฏญฺยตีติ โคตฺตฺตฺ.

B: อนุปาททำ ปกขนุทตีติ โคตรฎ, อปฺวตฺตํ ปกขนุทตีติ โคตรฎ, อนิมิตฺตํ ปกขนุทตีติ โคตรฎ, นิโรธํ นิพฺพานํ ปกขนุทตีติ โคตรฎ.

C: อุปฺปาทำ อภิภุยฺยิตฺวา อนุปฺปาทำ ปกขนุทตีติ โคตรฎ, ปวตฺตํ อภิภุยฺยิตฺวา อปฺวตฺตํ ปกขนุทตีติ โคตรฎ, พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตํ อภิภุยฺยิตฺวา นิโรธํ นิพฺพานํ ปกขนุทตีติ โคตรฎ.

D: อุปฺปาทา วุฏฺฐาตีติ โคตรฎ, ปวตฺตา วุฏฺฐาตีติ โคตรฎ, , พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตา วุฏฺฐาตีติ โคตรฎ.^๓

กลุ่ม A,B,C..Z ในตัวอย่างนี้ คือ รูปแบบการวิเคราะห์ศัพท์ซึ่งแตกต่างกันในแต่ละวาระ

A คือรูปแบบ a อภิภุยฺยิตฺติ โคตรฎ “ชื่อว่าโคตรฎ เพราะครอบงำซึ่ง a”

B คือรูปแบบ ~a ปกขนุทตีติ โคตรฎ “ชื่อว่าโคตรฎ เพราะแล่นไปสู่~a”

C คือรูปแบบ a อภิภุยฺยิตฺวา ~a ปกขนุทตีติ โคตรฎ “ชื่อว่าโคตรฎ เพราะครอบงำซึ่ง a แล่นไปสู่~a”

D คือรูปแบบ a วุฏฺฐาตีติ โคตรฎ “ชื่อว่าโคตรฎ เพราะทะยานขึ้นจาก a”

กลุ่ม a,b,c,...z ในตัวอย่างนี้คือธรรมที่เป็นส่วนหนึ่งในการวิเคราะห์ ได้แก่ *อนุปฺปาทา ปวตฺตํ,...*, *พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตํ* และมีบางวาระใช้กลุ่ม ~a,~b, ~c,...,~z ซึ่งก็คือธรรมที่ตรงข้ามควบคู่กับการวิเคราะห์ด้วย ในตัวอย่างนี้ได้แก่ *อนุปฺปาทา อปฺวตฺตํ ... นิโรธํ นิพฺพานํ* จะเห็นได้ว่า ผู้วิเคราะห์ด้วยวิธีนี้สามารถสร้างรูปแบบได้โดยการใช้ธรรมทั้ง ๒ กลุ่ม เข้ากับกริยาซึ่งตรงข้ามกัน กลุ่ม a,b,c,...z ในที่นี้เป็นธรรมฝ่ายกิเลส ในขณะที่ ~a,~b, ~c,...,~z เป็นธรรมฝ่ายไม่มีกิเลส รูปแบบของ A,B,C..Z แต่ละวาระจึงเป็นกรอบที่ประยุกต์ชุดธรรม ๒ กลุ่มที่ตรงข้ามกันโดยที่ยังคงมนทัศน์เดิม ในตัวอย่างนี้ เป็นการอธิบายความหมายของ โคตรฎ ในคำว่า โคตรฎญาณ คำว่าโคตรฎหมายถึงบุคคลที่กำลังจะบรรลุจริยธรรม ในพระพุทธศาสนา ผู้ที่บรรลุธรรม คือผู้ที่กำลังทำลายสภาพที่มีกิเลส และก้าวเข้าสู่สภาพไม่มีกิเลส ดังนั้น กรอบของคำกริยาที่มีความหมายทำลาย ออก ครอบงำ จึงใช้คู่กับธรรมฝ่ายกิเลส(a,b,c,...z) ส่วนกรอบของคำกริยาที่มีความหมาย เข้า ไป แล่นสู่ ใช้กับธรรมฝ่ายไม่มีกิเลส (~a,~b, ~c,...,~z)

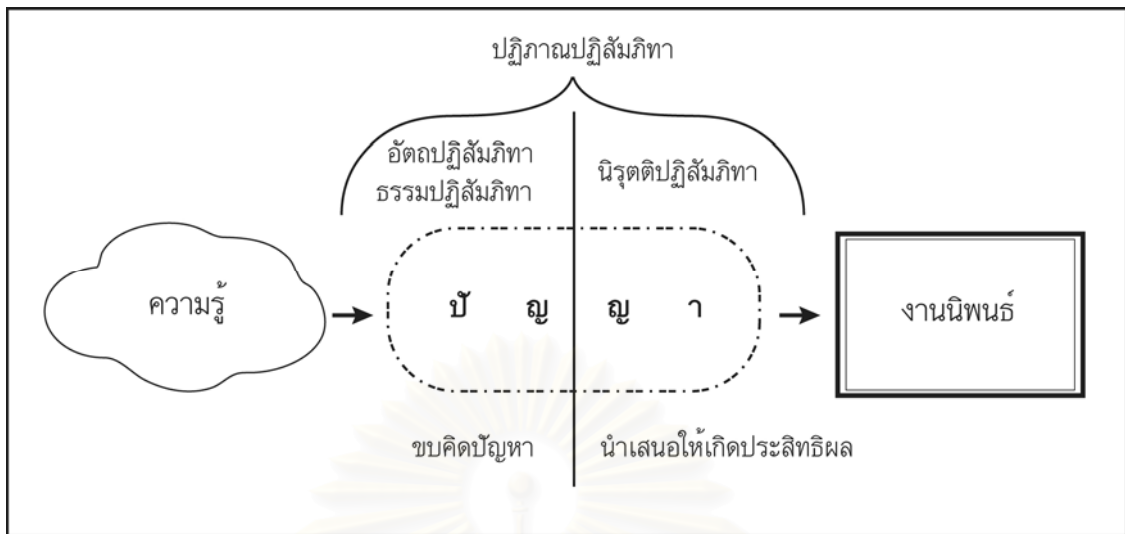
^๓ ชุ.ป. ๓๑/๑๓๖/๙๕.

แม้โครงสร้างของการนำเสนอจะคล้ายคลึงกัน แต่เนื้อหาของงานทั้ง ๒ กลุ่มแตกต่างกันตามวัตถุประสงค์ของงาน งานกลุ่มที่ ๑ เป็นงานแสดงธรรมหรือสนทนาธรรมในกาลเทศะต่างๆ เช่น การอธิบายธรรมแก่ภิกษุสงฆ์หรือสนทนาธรรม เนื้อหาจึงเป็นการอธิบายสภาวะธรรมที่มีความยาวเหมาะสมกับกาลเทศะนั้นๆ เช่น ยกคาถามาอธิบายเพียง ๑ บท มีการยกอุปมาประกอบความเข้าใจ และเสนอแนวทางปฏิบัติเป็นส่วนหนึ่งของการอธิบายด้วย ตัวอย่างเช่น การแสดงมหาหัตถิปโตปมสูตร พระสารีบุตรได้แสดงมหาภูตรูป ๔ เป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ และแสดงสภาวะธรรมของมหาภูตรูปทั้ง ๔ อย่างละเอียด ในตอนท้ายของการอธิบายแต่ละองค์ธรรม พระสารีบุตรสอนให้พระภิกษุระลึกถึงพระรัตนตรัยและปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า นอกจากนี้ยังมีวิธีการนำเสนอแบบอื่นๆหลากหลายตามจุดประสงค์ของงาน เช่น งานที่สอนให้ผู้ฟังละเลิกประพฤติดัวในทางเสื่อม พระสารีบุตรก็ได้เสนอวิธีชีวิตและผลของทั้งด้านชั่วและดีควบคู่กัน เพื่อให้ผู้ฟังใช้ปัญญาพิจารณา ในขณะที่งานกลุ่มที่ ๒ มีวิธีการและสำนวนภาษาสม่่าเสนอเน้นการอธิบายสภาวะธรรมอย่างละเอียดและกว้างขวาง คล้ายงานตำราที่ต้องอธิบายความรู้เรื่องนั้นอย่างละเอียดชัดเจน จึงกล่าวได้ว่า วิธีการเป็นการวิเคราะห์แบบเดียวกัน แต่เนื้อหาและรูปแบบที่นำเสนอแสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีจุดประสงค์ต่างกัน

จากการเปรียบเทียบใน ๓ ประเด็นข้างต้น จะเห็นได้ว่า งานทั้งสองกลุ่มมีส่วนที่คล้ายคลึงกันมาก โดยเฉพาะโครงสร้าง และวิธีการวิเคราะห์ แม้จะเห็นว่างานทั้ง ๒ กลุ่มจะแตกต่างกันบ้างในบางลักษณะ ความแตกต่างเหล่านั้นล้วนเป็นผลจากวัตถุประสงค์ในการแต่ง คัมภีร์ทั้งสองที่ต่างกัน จึงกล่าวได้ว่า พระสารีบุตรอาจเป็นผู้เรียบเรียงคัมภีร์กลุ่มที่ ๒ นี้จริง สมดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้

๕.๒ ปัญญาของพระสารีบุตรจากงานนิพนธ์

งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรทำให้เห็นการใช้ปัญญาในการคิดวิเคราะห์สังเคราะห์เป็นงานนิพนธ์ที่มีโครงสร้างและการนำเสนอที่โดดเด่น มีวิธีการที่เอื้อต่อการศึกษาและทรงจำตามประเพณีการศึกษาเล่าเรียนในสมัยนั้น กระบวนการใช้ปัญญาในการถ่ายทอดความรู้ทางธรรมออกเป็นงานนิพนธ์แสดงด้วยแผนภาพดังนี้

รูปที่ ๑๕ ขั้นตอนการใช้ปัญญาของพระสาว์รูปตรในการสร้างงานนิพนธ์

จากรูป การศึกษา ทรงจำ สังเกต ไตร่ตรอง ปฏิบัติแล้วเกิดเป็นความรู้แจ้ง ทำให้เกิดเป็นองค์ความรู้สะสมไว้ ความรู้เหล่านี้จะแสดงและนำมาออกมาใช้เมื่อสถานการณ์เอื้ออำนวย เช่น ในโอกาสการแสดงธรรม อธิบายความ หรือ ตอบปัญหา ความฉลาดแยบคายของเนื้อหาและวิธีการนำเสนอที่แสดงออกในงานนิพนธ์แสดงให้เห็นปัญญาของพระสาว์รูปตรเพื่อที่จะแสดงเนื้อหาที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟังหรือตรงประเด็นคำถามมากที่สุด เนื่องจากปัญญามีบทบาทในการกลั่นกรองความรู้ที่เหมาะสมและแสดงออกในแนวทางที่ทำให้เกิดประสิทธิผลสูงสุด ดังนั้นการใช้ปัญญาในการสร้างงานนิพนธ์สามารถจำแนกออกเป็น ๒ ช่วง

ช่วงที่ ๑ เป็นการใช้อุปมาอุปไมยเพื่อแก้ปัญหา หรือหาทางออกที่เหมาะสมกับสถานการณ์ เมื่อได้รับโจทย์คือปัญหา หรือประเด็นธรรมที่ต้องการแสดง พระสาว์รูปตรใช้อุปมาที่เหมาะสมกับโจทย์ ซึ่งปรากฏในงานนิพนธ์ ดังนี้

๑. การคิดวิเคราะห์ วิธีการนำเสนอในงานนิพนธ์แสดงให้เห็นว่า ทั้งการแสดงและอธิบายส่วนใหญ่มุ่งวิเคราะห์เป็นหลัก การวิเคราะห์ที่ปรากฏในงานนิพนธ์มีหลายลักษณะ ได้แก่ (๑) วิเคราะห์องค์ประกอบ เช่น การวิเคราะห์อริยสัจ ๔ เพื่อแสดงให้เห็นว่ามหาภูตรูป ๔ เป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ การวิเคราะห์บทบาทของแต่ละบาทคาถาในคัมภีร์นิตเทส (๒) การจำแนกประเภทธรรมด้วยเกณฑ์ต่างๆ เช่นการจำแนกตัณหาเป็น ๓ อย่าง คือ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา การจำแนกกุศลธรรม อกุศลธรรม ตามองค์ประกอบของกุศลกรรมบถ ๑๐ และ อกุศลกรรมบถ ๑๐ (๓) การวิเคราะห์โดยใช้เกณฑ์ต่างๆ เช่น การวิเคราะห์สัมมาทิฏฐิโดยใช้อริยสัจ ๔ ในการวิเคราะห์มุมมองของผู้ที่มีความเห็นเป็นสัมมาทิฏฐิ การวิเคราะห์การ

กระทำทางกาย วาจา ใจเป็น ๒ ด้านโดยใช้ผลที่เกิดขึ้นคือ กุศล หรือ อกุศลเป็นหลักในการวิเคราะห์ (๔) การวิเคราะห์เหตุปัจจัยซึ่งทำให้เกิดผลต่างกัน เช่น การวิเคราะห์เหตุที่ทำให้พระสังฆกรรมเจริญหรือเสื่อม ผลที่เกิดขึ้นทำให้เกิดเป็นองค์ความรู้ใหม่ เมื่อหน่วยย่อยแต่ละหน่วยชัดเจน ก็ทำให้หน่วยใหญ่คือสารธรรมที่ต้องการนำเสนอชัดเจนด้วย นอกจากนี้ การวิเคราะห์ยังทำให้ผู้ฟังได้ใช้ปัญญาพิจารณาตาม เช่นการวิเคราะห์เปรียบเทียบเหตุปัจจัยซึ่งทำให้เกิดผลต่างกัน ทำให้ผู้ฟังได้ใช้ปัญญาคิดตามและเลือกสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสมกับตนเองได้

๒. การเชื่อมโยงเปรียบเทียบกับสิ่งรอบตัว การใช้ปัญญาของพระสารีบุตรอย่างหนึ่งที่ปรากฏในงานนิพนธ์คือการคิดเปรียบเทียบกับสิ่งรอบตัว แสดงให้เห็นการสังเกตและการพิจารณาไตร่ตรองกับธรรมที่ต้องการนำเสนอ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือ ความสามารถในการอนุมานความรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งที่ที่ไม่มีญาณกำหนดรู้ได้ โดยการอนุมานความรู้จากธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และนำมาแสดง พระสารีบุตรแสดงการเปรียบเทียบวิธีการอนุมานธรรมดังกล่าวว่าเหมือนคนเฝ้าประตูเมืองที่มีทางเข้าออกทางเดียว คนเฝ้าประตูนั้นซึ่งเห็นคนหรือสัตว์ที่เข้าออกประตูอยู่ตลอดเวลาที่ย่อมรู้ว่ามีคนหรือสัตว์อะไรในเมืองบ้าง^๔ อุปมาที่คมคายหลายชุดแสดงให้เห็นความสามารถในการเปรียบเทียบกับสิ่งรอบตัวเช่นกัน ทำให้ข้อความที่กำลังกล่าวถึงมีน้ำหนัก ชัดเจน น่าเชื่อถือขึ้น เช่น ความสำคัญของปัญญา ซึ่งเปรียบเทียบกับความรู้ว่าควรจะจัดการอย่างไรกับภวชนะของเพื่อทำให้ภวชนะของเงางามตลอดไป การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ของปัจจัยในปัจจุสมุปบาทเหมือนฟอนอ้อที่พังกัน ไม่มีฟอนใดที่เป็นหลัก หากตัดปัจจัยหนึ่งไปก็จะทำให้ความสัมพันธ์ของปัจจุสมุปบาทสิ้นสุดไปด้วย *

๓. การใช้อุปมาปลูกเร้าคุณธรรม ในพระสูตรหลายเรื่องที่พระสารีบุตรต้องการสอนเพื่อเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของผู้ฟัง พระสารีบุตรจะคิดแบบอุปมาปลูกเร้าคุณธรรม กล่าวคือแสดงด้วยวิธีการที่ทำให้ผู้ฟังได้กระทำในทางกุศล การวิเคราะห์เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดผลต่างกัน หรือการใช้อุปมากระตุ้นให้ผู้ฟังใช้ปัญญาพิจารณา การแสดงโทษของการประพฤติไม่ดีของภิกษุผู้อยู่ป่าก็เป็นทางหนึ่งที่ทำให้ผู้ฟังเลือกทางที่จะไม่ถูกติเตียน การแสดงวิธีคิดเพื่อระงับความโกรธหรือความอาฆาตโดยพิจารณาที่คุณความดีหรือความน่าสังเวชของบุคคลแทนที่จะโกรธหรืออาฆาต เป็นต้น

^๔ ที.ปา. ๑๑/๗๓/๑๐๘.

* ดูเพิ่มเติมเรื่องการใช้อุปมาในงานกลุ่มที่ ๑ หน้า ๗๖.

ช่วงที่ ๒ เป็นการใช้ปัญญาเพื่อนำเสนอ การเรียนรู้ในสมัยพุทธกาลซึ่งเป็นการเรียนการสอนแบบมุขปาฐะ ต้องใช้ความทรงจำเป็นหลัก อาจเป็นอุปสรรคของการศึกษาเล่าเรียนพุทธวจนะของศิษย์หรือพุทธบริษัทโดยเฉพาะผู้ที่มาจากวรรณะต่ำ ได้รับการศึกษาน้อย หรืออยู่ในวัยชราซึ่งมีความทรงจำไม่ดีนัก เนื้อหางานนิพนธ์ของพระสารีบุตรหลายเรื่องแสดงให้เห็นว่า พระสารีบุตรสนับสนุนผู้ที่พร้อมจะรับความรู้จากผู้สอน มีความขยันหมั่นเพียรในการศึกษาทรงจำ คำสอน มากกว่าผู้ที่มีปัญญาเฉลียวฉลาดเรียนรู้ได้รวดเร็วแต่ไม่มีคุณสมบัติเหล่านั้น^๕ วิธีการนำเสนอในงานนิพนธ์จึงน่าจะเป็นผลจากการใช้ปัญญาหาทางช่วยสนับสนุน เพื่อให้การเรียน การทรงจำและการสืบทอดคำสอนมีประสิทธิภาพ เกิดผลเป็นรูปธรรมแก่พระภิกษุซึ่งมาจากชนหลายกลุ่มชั้นวรรณะ วิธีการนำเสนอซึ่งเอื้อต่อการศึกษาของพุทธบริษัทในพุทธกาลที่พบในงานนิพนธ์มีดังนี้

๑. การประมวลความรู้เป็นกลุ่ม งานนิพนธ์ส่วนใหญ่แนะนำเสนอโดยจัดเป็นกลุ่มหรือวาระ เช่น การวิเคราะห์สัมมาทิฏฐิตามวาระที่เกี่ยวข้องด้วย อาหาร ทุกข์ การเกิด ฯลฯ การนำเสนอการสังคายนาธรรมในสังคีตสูตรเป็นหมวดหมู่ตามจำนวนหัวข้อธรรมตั้งแต่ ๑ จนถึง ๑๐ การจำแนกธรรมตามคุณสมบัติหรือวิธีปฏิบัติธรรมร่วมกับจำนวนหัวข้อธรรมในทศสูตรสูตร การสาธยายธรรมที่ยอดเยี่ยมเป็นกลุ่มรวม ๑๖ กลุ่มเพื่อสรรเสริญพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้า ความรู้แต่ละกลุ่มมีการลำดับวางต่อเนื่องกันจนถึงกลุ่มสุดท้าย ซึ่งมีเนื้อหาปิดท้ายประเด็นที่เสนอ เช่น สัมมาทิฏฐิสูตร ปิดท้ายด้วยการวิเคราะห์สัมมาทิฏฐิในวาระที่เกี่ยวข้องกับอาสวะ สังคีตสูตร และ ทศสูตรสูตรปิดท้ายด้วยธรรมหมวดที่ ๑๐ สัมปสาทนียสูตรปิดท้ายด้วยธรรมในฝ่ายอิทธิวิธี เป็นต้น

๒. การกำหนดประเด็น หรือการตั้งอุทเทสในงานกลุ่มที่ ๒ พบทั้งในระดับสารธรรม และ ประเด็นย่อย การกำหนดประเด็นมีประโยชน์แก่ผู้ฟัง คือ ทำให้ผู้ฟังได้สารธรรมที่จะแสดงทันที สามารถกำหนดขอบเขตของเรื่องที่จะฟัง และช่วยกระตุ้นความสนใจของผู้ฟัง* ช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจและรับเนื้อหาการสอนได้ง่ายขึ้น เนื้อหาของงานจำแนกเป็นกลุ่มๆ แต่ละกลุ่มประกอบด้วยข้อความที่มีโครงสร้างแบบเดียวกัน ทำให้ทรงจำได้ง่าย

๓. การอ้างอิง ในที่นี้หมายถึงการอ้างอิงแบบที่ ๓ ในหัวข้อ ๓.๒.๕ ซึ่งเป็นการอ้างอิงเพื่อสนับสนุนความถูกต้องของคำสอน เป็นวิธีที่ช่วยให้การสอนธรรมของพระภิกษุถูกต้อง

^๕ อัง.อุฎฐก. ๒๓/๑๗๕/๓๔๐. อัง.ทสก. ๒๔/๖๘/๑๓๔, พุ.สุ. ๒๕/๓๒๖/๓๘๗.

* ดูรายละเอียดเพิ่มเติมหน้า ๖๒-๖๓ ของวิทยานิพนธ์เล่มนี้

เหมาะสมตามกาลเทศะ ลดความเสี่ยงที่จะบิดเบือนพุทธวจนะ ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พระภิกษุบางรูปมักจะแสดงธรรมตามที่ทรงจำหรือเล่าเรียนมาจากพระพุทธรูปเจ้าหรืออาจารย์ เช่น พระอานนท์แสดงธรรมตามที่ได้เรียนมาจากพระพุทธรูปเจ้าหรือพระปุลณณมันตานีบุตร สมณทูตแสดงธรรมตามที่ได้ทรงจำ บางครั้งการแสดงธรรมด้วยวิธีการดังกล่าวอาจไม่เหมาะสมกับกาลเทศะ หรือเป็นคำตอบที่มาจากความไม่เข้าใจภาษิตอย่างถ่องแท้ ทำให้ตอบไม่ตรงประเด็นที่ผู้ถามสนใจ การแสดงธรรมนั้นจึงล้มเหลว ไม่สามารถนำผู้ฟังให้เข้าใจและเชื่อตามได้

วิธีการข้างอิงเป็นวิธีการที่ช่วยให้พระภิกษุหรือพุทธบริษัทสามารถแสดงธรรมได้ถูกต้อง และเหมาะสมกับกาลเทศะ เพราะสามารถปรับคำตอบหรือคำอธิบายให้เหมาะสมโดยใช้พุทธวจนะที่ศึกษาทรงจำมาเป็นกรอบเพื่อยืนยันความถูกต้อง ทำให้การแสดงธรรมมีแนวโน้มที่จะประสบความสำเร็จมากกว่าการแสดงธรรมตามที่ได้ศึกษา นอกจากนี้ ยังกระตุ้นให้พระภิกษุศึกษาคำสอนของพระพุทธรูปเจ้ามากขึ้น เพราะนอกจากจะต้องทรงจำพุทธวจนะให้ถูกต้องแล้ว ผู้ศึกษาจะต้องเข้าใจความหมายพุทธวจนะนั้นอย่างถ่องแท้จึงจะสามารถยกพุทธวจนะประกอบได้ ผู้ศึกษาต้องชวนหาวิชาศึกษาทรงจำพุทธวจนะต่างๆเพิ่มเติมเพื่อประกอบการสอนด้วย

ขั้นตอนการใช้ปัญญาการคิดและนำเสนอออกเป็นงานนิพนธ์รวดเร็วมาก แต่พระสารีบุตรก็ยอมรับว่า ท่านอาจจะตอบช้าไปบ้างสำหรับคำถามแรก^๖ แสดงให้เห็นว่าต้องใช้เวลาคิดวิเคราะห์สังเคราะห์ความรู้ แต่คำถามถัดมานั้น พระสารีบุตรสามารถตอบหรือขยายความได้อย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง ซึ่งเป็นผลจากแนวทางการตอบซึ่งวางไว้ตั้งแต่ในคำถามแรก

จะเห็นได้ว่า คลังความรู้ที่กว้างขวางจะนำมาใช้ได้ก็ต่อเมื่อผ่านการคิดวิเคราะห์สังเคราะห์เท่านั้น ขั้นตอนดังกล่าวสามารถเปรียบเทียบได้กับปฏิสัมพันธ์ ๔* ความแตกฉานในอรรถและในธรรม อาจเปรียบเทียบกับปัญญาในการคิดวิเคราะห์หาเหตุ หรือ ผลเพื่อให้ได้คำตอบตามที่ต้องการ ซึ่งทำให้เกิดองค์ความรู้ที่ชัดเจนในแต่ละส่วนหรือขั้นตอน สามารถเชื่อมโยงหรือเปรียบกับวัตถุต่างๆเพื่ออนุมานความรู้ หรือ ชี้ให้เห็นลักษณะที่ต้องการแสดงได้ ใช้อุปมาต่างๆที่เหมาะสมในการแสดงธรรมเพื่อให้เกิดผลตามที่ต้องการ ความแตกฉานในภาษา คือ ปัญญาในการนำเสนอเพื่อให้เกิดผลแก่ผู้ฟังมากที่สุด วิธีการต่างๆที่นำเสนอช่วยให้ผู้ฟังสามารถจับใจความและทรงจำได้ง่าย สามารถนำความรู้ที่ได้ไปสอนต่อ อันเป็นความมุ่งหมายของพระสารีบุตรซึ่งต้องการให้

^๖ ม.ญ. ๑๔/๓๙๑/๒๖๑.

^๗ ส.นิ. ๑๖/๑๑๕/๖๔.

* ดูเพิ่มเติมในหัวข้อที่ ๔.๒ ว่าด้วยความหมายของปฏิสัมพันธ์ หน้า ๑๒๐.

พระภิกษุเป็นหลักในการสืบทอดพระพุทธศาสนา ส่วนความแตกฉานในปฏิภาณ คือ ความรวดเร็วในการใช้ปัญญาทั้ง ๒ ช่วง ดังนั้น งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรจึงเป็นเครื่องแสดงปฏิสัมภิทาของพระสารีบุตรได้อย่างดี

๕.๓ คุณลักษณะของพระสารีบุตรจากงานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่ม

ความสามารถด้านปัญญาของพระสารีบุตรเป็นที่รู้จักโดยทั่วไปในสมัยพุทธกาล ดังที่ปรากฏหลักฐานในพระสูตร พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญปัญญาของพระสารีบุตรโดยทรงแต่งตั้งพระสารีบุตรเป็นพระสาวกผู้เลิศกว่าผู้อื่นในด้านปัญญา^๘ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ๗ ประการในพระสารีบุตรที่ทำให้พระสารีบุตรมีปัญญาแจ่มแจ้งด้วยปฏิสัมภิทา^๙ นอกจากนั้น พระสารีบุตรยังมีความสามารถด้านอื่น เช่น การสอนธรรม^{๑๐} การเผยแผ่ธรรม^{๑๑} นอกจากนี้ยังมีพระเถระพรหม เทวดา สรรเสริญปัญญาของท่านเป็นจำนวนมาก^{๑๒} คำสรรเสริญเหล่านี้เป็นเพียงคำเล่าลือสำหรับพุทธบริษัทสมัยหลังซึ่งมีโอกาสได้รู้จักท่านก็เพียงจากผลงานของท่าน

งานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่มจึงน่าจะมีส่วนอย่างมากในการที่ทำให้ความสามารถทางปัญญาเกี่ยวข้องกับงานนิพนธ์ เช่น การเผยแผ่ธรรม การอธิบายธรรม นอกจากนี้ ฐานะของพระสารีบุตรยังได้รับการยกย่องนับถือมากขึ้นกว่าในชั้นพระไตรปิฎก ผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะเป็นผลจากการที่พระอรชรกถาจารย์ได้ศึกษางานนิพนธ์ของพระสารีบุตรทั้ง ๒ กลุ่มและรู้สึกสรรเสริญความสามารถทางด้านปัญญา

๕.๓.๑ พระอัศวสาวก

หลักฐานชั้นพระไตรปิฎกระบุชัดเจนว่า มีพระสารีบุตรเป็นพระอัศวสาวกรูปหนึ่งในจำนวน ๒ รูปของพระพุทธเจ้าพระนามว่า โคตมะ เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ๆ อีก ๖ พระองค์ที่

^๘ อจ.เอกก. ๒๐/๑๔๖/๓๑.

^๙ อจ.สตุตต. ๒๓/๓๖/๓๔-๓๕.

^{๑๐} อจ.อญจก. ๒๓/๑๐๖/๑๙๙.

^{๑๑} อจ.เอกก. ๒๐/๑๔๕/๓๐.

^{๑๒} ส.ส. ๑๕/๑๔๗/๔๖, ส.ส. ๑๕/๒๗๕/๗๘, ส.ส. ๑๕/๓๐๓/๙๐, ส.ส. ๑๕/๗๔๑/๒๗๘, ส.ส. ๑๕/

ปรากฏในมหาปทานสูตร^{๑๓} พระพุทธเจ้าทรงยกพระอัครสาวก ๒ รูปเป็นมาตรฐานของพระสงฆ์สาวก^{๑๔} พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ภิกษุสงฆ์ถือพระอัครสาวกของพระองค์ คือ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นแบบอย่าง^{๑๕} เมื่อเกิดความขัดแย้งในหมู่สงฆ์ เช่น กรณีพระเทวทัต พระพุทธเจ้าก็จะทรงมอบหมายให้อัครสาวกทั้งสองไปแก้ไขสถานการณ์ที่เกิดขึ้น^{๑๖} แสดงให้เห็นว่าพระอัครสาวกเป็นพระสาวกใกล้ชิด ช่วยเหลือภารกิจของพระพุทธเจ้า

ในหลักฐานชั้นอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์จำแนกภิกษุสาวกเป็น ๓ ระดับ ดังนี้

๑. อัครสาวก* พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงมีพระอัครสาวกคู่บุญ ๒ รูป พระอัครสาวกเป็นพระสาวกใกล้ชิดกับพระพุทธเจ้าที่สุด และเป็นตำแหน่งสำคัญที่พระภิกษุสาวกทุกรูปต้องรับทราบ^{๑๗} เป็นเอตทัคคะในด้านที่สำคัญ ๒ ด้าน คือ ด้านปัญญาและอิทธิฤทธิ์ซึ่งเป็นความสามารถที่ช่วยในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กว้างขวาง

๒. มหาสาวก เป็นพระสาวกชั้นผู้ใหญ่ ในพระไตรปิฎกไม่มีคำว่า มหาสาวก แต่เรียกว่าพระสาวกที่มีชื่อเสียง** พระพุทธเจ้าโคตมะทรงมีมหาสาวก ๘๐ รูป หรือที่เรียกว่า อสีติมหาสาวก ซึ่งรวมถึงพระอัครสาวก ๒ รูปด้วย ในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตรกถา พระอสีติมหาสาวกเป็นบริวารติดตามพระพุทธเจ้าไปในที่ต่างๆเสมอ

๓. ปกติสาวก คือ สาวกที่ได้ศึกษาธรรมและบรรลุธรรมผล

^{๑๓} วิ.ม. ๔/๗๑/๗๗, ที.ม. ๑๐/๖/๔-๕. ในพระไตรปิฎก คำว่า พระอัครสาวกใช้จำนวนว่า สาวกยัค อคฺคํ ภาทฺตยัค

^{๑๔} อัง.ทูก. ๒๐/๓๗๕/๑๑๐.

^{๑๕} ส.น. ๑๖/๕๗๐/๒๗๗.

^{๑๖} วิ.จ. ๗/๓๙๑/๑๙๖.

* ในอรรถกถา คำว่า พระอัครสาวกใช้จำนวนว่า อคฺคสาวโก แต่ก็ใช้จำนวนในพระไตรปิฎกอยู่บ้าง

^{๑๗} ปญจสุทนี ตติโย ภาโค, หน้า ๒๓๘. พระพุทธเจ้าทรงประกาศแต่งตั้งพระอัครสาวกทั้ง ๒ รูปในคืนของวันที่พระสารีบุตรบรรลุอรหัตผล (หลังจากที่พระโมคคัลลานะบรรลุธรรมแล้วก่อนหน้านั้น ๗ วัน) อันเป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์ เพื่อแสดงพระปาฏิโมกข์ มีภิกษุ ๑,๒๕๐ ประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย

** พระเถระสาวกที่มีชื่อเสียง ภาษาบาลีใช้จำนวนว่า อภิญญาเตหิ อภิญญาเตหิ เถเวหิ สาวกาหิ คัมภีร์ปปัญจสุทนีอธิบาย อภิญญาเตหิ อภิญญาเตหิ ที่ปรากฏตรงนี้ว่า สพุพุด วิสุสุตปากฎุหิ “ผู้มีชื่อเสียงปรากฏแล้วในที่ทั้งปวง”

การจำแนก ภิกษุสาวก เป็น ๓ ประเภทนี้ หลักฐานชั้นอรรถกถาพยายามชี้ให้เห็นว่า พระสาวกทั้ง ๓ ระดับได้ทำบุญบารมีและตั้งความปรารถนามาต่างกัน^{๑๘} ผู้ที่เป็นพระอัครสาวกต้องสั่งสมบารมีมากถึง ๑ อสงไขยแสนกัป ในขณะที่มหาสาวก และ ปกติสาวกสั่งสมบารมีน้อยกว่าลดหลั่นตามลำดับ^{๑๙} แสดงว่า การที่จะได้ทำงานสำคัญในฐานะผู้เผยแผ่คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นผู้สั่งสอนให้ผู้อื่นพันทุกชาติได้จะต้องตั้งความปรารถนาและสะสมบารมีตามระยะเวลาของตำแหน่งสาวกนั้นๆ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่าอรรถกถาจารย์ผู้จำแนกน่าจะพิจารณาที่บทบาทหรือการทำหน้าที่ในฐานะพุทธสาวกมากขึ้นแยกต่างหากด้วย ในพระไตรปิฎก พระสารีบุตรได้ทำประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาหลายด้าน เช่น กราบพูลถามเหตุที่ทำให้ศาสนาดำรงอยู่ได้ไม่นานซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท^{๒๐} แสดงธรรมจำนวนมากไว้ในพระไตรปิฎก และรวบรวมพระธรรมเป็นหมวดหมู่ในสังคีตสูตร ซึ่งอาจเป็นแบบอย่างของการรวบรวมพระธรรมวินัยในเวลาต่อมา^{๒๑}

บทบาทของพระสารีบุตรซึ่งสำคัญต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนาน่าจะเป็นเหตุให้คัมภีร์ชั้นอรรถกถายกย่องพระอัครสาวกของพระสารีบุตรเหนือกว่าพระโมคคัลลานะ เช่น มีการจัดลำดับตำแหน่งของพระอัครสาวก พระสารีบุตรเป็นพระสาวกลำดับแรก พระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวกลำดับที่ ๒^{๒๒} และมีความคิดเรื่องพระอัครสาวกเบื้องขวาเบื้องซ้ายโดยพิจารณาจากที่นั่ง กล่าวคือ พระสารีบุตรจะนั่งอยู่เบื้องขวาของพระพุทธเจ้า ส่วนพระโมคคัลลานะอยู่ทาง

^{๑๘} บรรจบ บรรณรุจิ, อสีติมหาสาวก, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๗.

^{๑๙} ปรมัตถทีปนี ปจโม ภาค, หน้า ๑๘.

^{๒๐} วิ.มหา. ๑/๗/๑๒.

^{๒๑} ที.ปา. ๑๑/๒๒๕/๒๒๕.

^{๒๒} ขุททกนิกายกุฎกถา อปทานวณฺณนา ปจโม ภาค, หน้า ๓๐. อคฺคสาวโก นาม อฺปติสฺสเถโร, ทฺติยสาวโก โกลิโต นาม “พระสาวกผู้เลิศ(ลำดับแรก)คือพระเถระชื่ออฺปติสฺส พระสาวกลำดับที่ ๒ คือพระเถระชื่อ โมคคัลลานะ, ขุททกนิกายกุฎกถา เถรคถาวณฺณนา ทฺติโย ภาค, หน้า ๖๐๓. สมฺม มยา อโนมทฺสฺสิสฺส ภควโต ปาทมฺเเล อนาคเต อฺปปฺชฺชนกฺสฺส โคตมฺสฺส นาม สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส อคฺคสาวกฺกุฎานํ ปตฺติตํ ตวมฺปิ ตสฺส ทฺติยสาวกฺกุฎานํ ปตฺเถหิตฺติ. “เพื่อนเอ๋ย อันเราได้ตั้งความปรารถนาเป็นพระสาวกลำดับแรกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมที่จะอฺบัติขึ้นในอนาคตเทบบาทมุลของพระผู้มีพระภาคอนมทฺสฺสิ แม้เธอก็จงปรารถนาความเป็นพระสาวกลำดับที่ ๒ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น”.

เบื้องซ้าย^{๒๓} ความเป็นพระอัครสาวกลำดับที่ ๑ และ พระอัครสาวกฝ่ายขวา แสดงให้เห็นว่า พระสารีบุตรเป็นพระอัครสาวกผู้ช่วยของพระพุทธเจ้าในการเผยแผ่ธรรมและปกครองสงฆ์^{๒๔}

๕.๓.๒ เอตทัคคะด้านปัญญา

ในพระไตรปิฎก ความสามารถด้านปัญญาของพระสารีบุตรเป็นที่รู้จักโดยทั่วไป มี พระภิกษุ พรหม เทวดา ยกย่องความสามารถของท่านเป็นจำนวนมาก^{๒๕} พระพุทธเจ้าทรง ยกย่องพระสารีบุตรเป็นเอตทัคคะ หรือ ผู้เลิศกว่าภิกษุอื่นในด้านปัญญา^{๒๖} ทรงรับรองปัญญา และความสามารถด้านปัญญาของพระสารีบุตรอยู่บ่อยครั้ง ทรงสรรเสริญพระสารีบุตรและทรง แสดงลำดับการบรรลุธรรมเมื่อครั้งที่พระสารีบุตรสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๒๗} พระพุทธเจ้าทรง แสดงธรรม ๗ ประการในพระสารีบุตรที่ทำให้พระสารีบุตรมีปัญญาแจ่มแจ้งด้วยปฏิสัมภิทา^{๒๘}

^{๒๓} ภูมิพทภูจกถา ปจโม ภาค. หน้า ๗๓. พุทธธานี หิ มชฺฌิมจานเน อาสนํ ปญญาเปตวา ตสฺส ทกฺขิณโต สารีบุตรตฺตฺเตรสฺส วามโต มหาโมคคฺคฺลลานตฺเตรสฺส ตโต ปฏฺฐาย อุโภสฺส ปสฺเสสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อาสนํ ปญญาเปตพฺพ โหติ. “ก็อาสนะของพระพุทธเจ้าทั้งหลายลาดในที่ตรงกลาง อาสนะของพระสารีบุตรเถระอยู่ ทางด้านขวา อาสนะของพระโมคคัลลานเถระอยู่ทางด้านซ้าย ถัดไปจากอาสนะทั้งสองนั้นจึงลาดอาสนะของ ภิกษุทั้งหลาย”. ผู้วิจัยเห็นว่า ความคิดนี้น่าจะมาจากจำนวนพระอัครสาวกซึ่งเป็นพระสาวกสำคัญของ พระพุทธเจ้าเป็นจำนวนคู่ เวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปหรือประทับนั่งในที่ใด พระอัครสาวกสำคัญทั้งสอง นำจะอยู่ข้างพระองค์ทั้งทางด้านซ้ายและขวา คติพระอัครสาวกเบื้องขวาเบื้องซ้ายนี้เป็นที่มาของการสร้างรูป พระอัครสาวกซึ่งยืนหรือนั่งอยู่ทั้ง ๒ ข้างของพระพุทธรูปดั่งที่เห็นในปัจจุบัน

^{๒๔} <http://en.wikipedia.org/wiki/Right-handed> ในวัฒนธรรมอินเดีย มือขวาและมือซ้ายแตกต่างกันมาก วัฒนธรรมอินเดียแบ่งแยกกิจกรรมที่ทำด้วยมือขวาและมือซ้ายอย่างชัดเจน กิจกรรมที่แสดงถึงความ เคารพ ความศักดิ์สิทธิ์ เช่น การกินดื่ม การให้ทาน การรับของ การบูชาเช่นสรงงู ใช้มือขวา ในขณะที่การใช้มือ ซ้ายมีความหมายตรงกันข้าม

^{๒๕} ส.ส. ๑๕/๑๔๗/๔๖, ส.ส. ๑๕/๒๗๕/๗๘, ส.ส. ๑๕/๓๐๓/๙๐, ส.ส. ๑๕/๗๔๑/๒๗๘, ส.ส. ๑๕/ ๗๔๔/๒๘๐.

^{๒๖} อง.เอิกก. ๒๐/๑๔๖/๓๑.

^{๒๗} ม.อุ. ๑๔/๑๕๓/๑๑๖.

^{๒๘} อง.สตุตท. ๒๓/๓๖/๓๔-๓๕.

๑. เมื่อจิตหดหู่ ก็รู้ว่าจิตของตนหดหู่
๒. เมื่อจิตท้อแท้ ก็รู้ว่าจิตของตนท้อแท้
๓. เมื่อจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ว่าจิตของตนฟุ้งซ่าน
๔. เมื่อเวทนาเกิดขึ้น ก็รู้การเกิดขึ้นของเวทนา ทำให้เวทนาตั้งอยู่ไม่ได้
๕. เมื่อสัญญาเกิดขึ้น ก็รู้การเกิดขึ้นของสัญญา ทำให้สัญญาตั้งอยู่ไม่ได้

พระสูตรหลายเรื่องแสดงให้เห็นว่ามีผู้มาพบท่านเพื่อถามหรือขอให้ท่านอธิบายธรรม เมื่อไม่เข้าใจ ธรรมะ หรือเกิดมิจฉาทิฐิในคณะสงฆ์^{๒๙} ในพระสูตรหลายเรื่อง พระสารีบุตรอาสาขยายความ พุทธวจนะในที่ประชุมสงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงรับรองธรรมที่พระสารีบุตรขยายความด้วยการตรัส คำอธิบายนั้นซ้ำอีกครั้ง เช่น เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร^{๓๐} ภูตสูตร^{๓๑} เป็นต้น แสดงให้เห็นว่า งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรทุกส่วนถูกต้องทั้งเนื้อความและวิธีการซึ่งพระพุทธเจ้าทรงรับรอง

งานนิพนธ์กลุ่มที่ ๒ ซึ่งถือว่าเป็นงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรเป็นงานที่ยาก ละเอียด และ ลุ่มลึกมาก พระอรรถกถาจารย์ของคัมภีร์ทั้ง ๒ เรื่องยกให้งานทั้งสองเป็น วิสิฐฐุปาฐะ “งานยอดเยี่ยม” โครงสร้างและวิธีการอธิบายในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากประเด็นใหญ่สู่ประเด็นย่อย แสดงให้เห็นปฏิสัมพันธ์หรือ ความแตกฉานของท่านผู้แต่ง ดังที่วิเคราะห์ไว้ข้างต้น การสรรเสริญปัญญาของพระสารีบุตรจึงสื่อให้เห็นแนวคิดว่ามีปัญญาแตกฉานคือผู้ที่สามารถอธิบายวิเคราะห์ความรู้แต่ละส่วนอย่างละเอียด สามารถเชื่อมโยงองค์ความรู้ให้สัมพันธ์กันได้ ดังที่พระสารีบุตรได้แสดงในผลงานของท่าน

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ลักษณะการแสดงธรรมอย่างละเอียดของพระสารีบุตรแสดงให้เห็นได้ชัดเจนในเรื่องอตฺตลอุบาสก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์ธัมมปทฺฐกถา^{๓๒} แม้ว่าเรื่องนี้จะมุ่งแสดงความแตกต่างระหว่างการแสดงธรรมของพระสาวกและพระพุทธเจ้า แต่ก็สะท้อนความคิดของพระอรรถกถาจารย์ว่า การแสดงธรรมของพระสารีบุตรในสมัยพุทธกาลยาวและละเอียดมาก ในเรื่อง อตุลละปรารธนาจะฟังธรรม จึงไปอาราธนาพระสารีบุตรให้แสดงธรรม แต่พระสารีบุตรก็แสดงอภิธรรมมากมาย อตุลละก็โกรธว่าพระสารีบุตรแสดงธรรมละเอียดเกินไป เข้าใจยาก ในที่สุด อตุลละไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า จึงได้ฟังธรรมที่พอดีและเหมาะแก่อัธยาศัย ทำให้อตุลละ บรรลุโสดาปัตติผล

วิธีการวิเคราะห์ธรรมซึ่งเน้นความละเอียดและเอื้อต่อการขยายความให้ยาวแสดงให้เห็น ปัญญาของพระสารีบุตรที่สามารถโยงความสัมพันธ์ของธรรมต่างๆให้ทั่วถึง สามารถอธิบายด้วย

๒. เมื่อวิตกเกิดขึ้น ก็รู้การเกิดขึ้นของวิตก ทำให้วิตกตั้งอยู่ไม่ได้

๓. ศึกษาและแทงตลอดในจิตที่ประกอบด้วยธรรมลักษณะต่างๆ

^{๒๙} ส.นิ. ๑๖/๔๖๔/๒๓๐, ส.ข. ๑๗/๑๙๘/๑๓๒, บง.นวก.๒๓/๒๓๐/๔๑๕.

^{๓๐} ม.ญ. ๑๔/๒๒๑/๑๕๕.

^{๓๑} ส.นิ. ๑๖/๑๐๒/๕๘.

^{๓๒} ธัมมปทฺฐกถา ทูติโย ภาค, หน้า ๓๓๗.

ฉลาดในการรบ เป็นแม่ทัพในอุดมคติ โดยทั่วไปมักเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่^{๓๔} เมื่อนำคดีดังกล่าวมาเปรียบเทียบกับพระพุทธเจ้าซึ่งทรงเป็นพระจักรพรรดิทางธรรม พระสารีบุตรได้ฐานะดังกล่าวอีกหลายครั้ง เช่น พระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระสารีบุตรเป็นโอรสองค์แรกของพระเจ้าจักรพรรดิซึ่งสามารถหมุนจักรตามบิดาได้^{๓๕} ดังนั้น การเปรียบฐานะพระสารีบุตรเทียบเท่ากับธรรมเสนาบดีจึงไม่ผิดแปลก

ความเป็นพระธรรมเสนาบดีหมายถึงความเป็นผู้ช่วยของพระพุทธเจ้าในการแสดงหรือเผยแผ่ธรรมให้กว้างขวาง พระพุทธเจ้าทรงยกย่องความสามารถในการสอนของพระสารีบุตรซึ่งสามารถสอนให้บรรลุโสดาบันได้^{๓๖} นอกจากนั้น พระสารีบุตรยังมีความสามารถในการเป็นพระธรรมทูตเป็นตัวแทนพระพุทธเจ้าเผยแผ่คำสอนให้กว้างขวางได้^{๓๗} ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่าการที่ชื่อ พระธรรมเสนาบดี เป็นสมญาที่พระอรชกถาจารย์ใช้เรียกเป็นชื่อของพระสารีบุตร อาจจะมาจากผลงานของพระสารีบุตรจำนวนมากที่อยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งประจักษ์ชัดว่า พระสารีบุตรได้ฝากผลงานแสดงธรรมเผยแผ่ธรรมจำนวนมากไว้ ทั้งในเรื่องการสอน การอธิบาย การสังคายนาจัดหมวดหมู่พระธรรม ทำให้พุทธบริษัทสามารถศึกษาทำความเข้าใจและทรงจำได้ง่าย เป็นผลให้พระพุทธศาสนาตั้งมั่น นอกจากนั้น เนื้อหาของงานซึ่งเน้นการแสดงบุพภาคแห่งการศึกษาและมัชฌิมาปฏิบัติอันเป็นทางซึ่งนำไปสู่การละกิเลสอันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้พระสารีบุตรได้สมญาว่าพระธรรมเสนาบดีด้วยเช่นกัน

๕.๓.๔ ความสามารถในการขยายความ

ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกบาลีว่าพระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระสารีบุตรมีความสามารถด้านขยายความ แต่ทรงยกย่องพระมหากัจจानะเป็นเอกทัศคะในด้านนี้^{๓๘} อย่างไรก็ตาม พระสารีบุตรกลับมีผลงานด้านอธิบายขยายความในพระไตรปิฎกมากกว่าพระมหากัจจानะอย่างเห็นได้ชัด นอกจากงานขยายความในงานกลุ่มที่ ๑ ของพระสารีบุตรจะมีจำนวนมากกว่าพระมหากัจจानะ* ยังมีงานกลุ่มที่ ๒ ได้แก่ คัมภีร์นิทเทสและปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งเป็นงานอธิบายความโดยเฉพาะ

^{๓๔} ทศนีย์ สิ้นสกุล, “พระจักรพรรดิราชในคติอินเดีย”, หน้า ๑๖๐-๑๖๕.

^{๓๕} อัง.ปญจก. ๒๒/๑๓๑/๑๖๖, อัง.ปญจก. ๒๒/๑๓๒/๑๖๗.

^{๓๖} ม.อ. ๑๔/๖๙/๔๕๐.

^{๓๗} อัง.อญจก. ๒๓/๑๐๖/๑๙๙.

^{๓๘} อัง.เอกก. ๒๐/๑๔๖/๓๑.

* ดูเพิ่มเติมหัวข้อ ๒.๒.๒ สวากภาสิตในพระไตรปิฎกบาลี

ผลงานเหล่านี้ น่าจะเป็นเหตุให้ชื่อเสียงของพระสารีบุตรด้านการขยายความใน พระพุทธศาสนาเถรวาทโดดเด่นกว่าพระมหากัจจानะ ดังที่ปรากฏในงานชั้นนอรรถกถา เห็นได้ชัด ในส่วนนิทานของชาดก ๓ เรื่อง ได้แก่ ปโรสหัสสชาดก^{๓๙} ฉานโสธนชาดก^{๔๐} และจันทมาชาดก^{๔๑} ทั้ง ๓ เรื่องมีเนื้อหาใกล้เคียงกัน คือ มีพระภิกษุจำนวนหนึ่งสรรเสริญความสามารถในการขยาย ความภาษิตยย่อของพระสารีบุตร พระพุทธเจ้าจึงทรงเล่าอดีตชาติของพระสารีบุตร วัตถุประสงค์ที่ทรง เล่าแสดงให้เห็นว่าพระสารีบุตรสามารถเข้าใจความโดยพิสดารตั้งแต่ในอดีตชาติ เป็นศิษย์เอก ของพระองค์ซึ่งรู้ใจและเข้าใจความหมายที่พระองค์ต้องการสื่อได้ดีที่สุด

การที่พระสารีบุตรมีชื่อเสียงในการขยายความ น่าจะเป็นเพราะงานนิพนธ์ของพระสารีบุตร โดยเฉพาะกลุ่มที่ ๒ ซึ่งเป็นการขยายความโดยพิสดารและละเอียดมากเป็นพิเศษ วิธีการอธิบาย ความที่ปรากฏในงานกลุ่มที่ ๑ และ ๒ เอื้อให้คำอธิบายยาว อีกทั้งพระสารีบุตรมีผลงานอธิบาย ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายเรื่อง พระสารีบุตรเป็นผู้เดียวที่ประกาศในที่ประชุมสงฆ์แสดงความ ยินดีที่จะอธิบายธรรมที่มีผู้สงสัยถามและอาสาพระพุทธเจ้าอธิบายธรรมในที่ประชุมสงฆ์หลายครั้ง พระพุทธเจ้าทรงรับรองการอธิบายของพระสารีบุตรโดยทวนคำอธิบายของพระสารีบุตร เมื่อ เปรียบเทียบกับพระมหากัจจानะ บุคลิกของพระสารีบุตรแสดงถึงความมั่นใจในการอธิบายธรรม ในขณะที่พระมหากัจจานะมีบุคลิกอ้อมตัว และแนะนำให้ผู้สงสัยกราบทูลถามพระพุทธเจ้า*

จากการวิเคราะห์ข้างต้น จะเห็นได้ว่า ความสามารถด้านปัญญาหลายด้านปรากฏให้ เห็นชัดในผลงานของพระสารีบุตร พระสารีบุตรได้ใช้ปัญญารวบรวมวิเคราะห์สังเคราะห์ออกมา เป็นงานนิพนธ์ที่ประสบความสำเร็จ ทำให้ผู้ฟังเข้าใจ เกิดความชื่นชมยินดี วิธีการต่างๆที่พระ สารีบุตรใช้ในการแสดงธรรมช่วยให้การฟังและการทรงจำทำได้ง่ายขึ้น ชาวพุทธได้ศึกษาและ สืบทอดผลงานที่ชื่อว่าเป็นของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลีตลอดมา ทำให้ชาวพุทธได้รู้จัก พระสารีบุตร และปัญญาของท่านที่ปรากฏในงานนิพนธ์ และเคารพยกย่องพระสารีบุตรยิ่งกว่า พระสาวกรูปใดๆ ดังที่ปรากฏในงานชั้นนอรรถกถาเป็นต้นมา

^{๓๙} ชาตกภูชกถา พุติโยภาโค, หน้า ๒๙๓.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๘.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๐.

* ความสามารถของพระมหากัจจานะไม่ได้ด้อยไปกว่าพระสารีบุตร ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะมาจากทัศนคติ ของแต่ละท่านเมื่อมีผู้อาราธนาให้อธิบายธรรม พระสารีบุตรเป็นพระสาวกที่มุ่งมั่นในการเผยแผ่พระศาสนา และ เห็นว่าพระภิกษุสาวกทุกรูปมีหน้าที่หลักคือเผยแผ่หรือสอนธรรม ส่วนพระมหากัจจานะมองในแง่ฐานะของ พระพุทธเจ้าและพระสาวก พระพุทธเจ้าทรงเป็นครูสูงสุดของพระสาวก และอาจอธิบายได้ดีกว่าท่านซึ่งเป็นศิษย์

บทที่ ๖ สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

งานวิจัยนี้ มุ่งศึกษางานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎก ซึ่งผู้วิจัยจำแนกเป็น ๒ กลุ่มได้แก่

งานกลุ่มที่ ๑ เป็นงานที่มีนิทานระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง ได้แก่ พระสูตรในพระสุตตันตปิฎก ๔ นิกายแรก คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และ อังคุตตรนิกาย รวมถึงพระสูตรที่เป็นคาถาหรือคำประพันธ์ในสุตตันปิฎก ลักษณะและเนื้อหาของงานหลากหลาย ขึ้นอยู่กับสถานการณ์

งานกลุ่มที่ ๒ เป็นงานที่ไม่มีนิทานระบุว่าพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง แต่หลักฐานชั้นอรรถกถารระบุว่าผลงานของพระสารีบุตร ได้แก่ คัมภีร์มหานิทเทส จุฬินิทเทส และปฏิสัมพันธ์ามรรค ซึ่งอยู่ในขุททกนิกาย งานนิพนธ์ทั้ง ๒ คัมภีร์อธิบายพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ลักษณะโครงสร้าง เนื้อหา รูปแบบการนำเสนอเฉพาะตัว คล้ายพระอภิธรรม

ผู้วิจัยศึกษาทั้งสองกลุ่มในแง่เนื้อหา โครงสร้าง และวิธีการนำเสนอ แล้วจึงนำมาเปรียบเทียบเพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของงานทั้งสองกลุ่ม และคุณลักษณะด้านปัญญาที่ปรากฏในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตร ผลการวิจัยมีดังนี้

๑. ลักษณะของงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรและการศึกษาเปรียบเทียบงานนิพนธ์ทั้ง ๒ กลุ่ม

งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรกลุ่มที่ ๑ และ กลุ่มที่ ๒ มีลักษณะดังนี้

๑. โครงสร้าง ๒ ส่วน ได้แก่ ส่วนกำหนดประเด็น และ ส่วนเนื้อหา ทำให้งานนิพนธ์มีโครงสร้างที่ชัดเจน มีเนื้อหาเป็นเอกภาพ ส่วนกำหนดประเด็นพบทั้งในระดับสารธรรมและประเด็นย่อย ส่วนเนื้อหามีลักษณะเป็นประเด็น กลุ่ม หรือ วาระ ซึ่งลำดับตามที่กล่าวไว้ส่วนกำหนดประเด็นหรือมีความสัมพันธ์ทางความหมายกับกลุ่มหรือวาระที่ลำดับก่อนและหลัง

๒. วิธีการนำเสนอเป็นการวิเคราะห์ งานทั้ง ๒ กลุ่มใช้วิธีการวิเคราะห์เป็นหลักในการอธิบายธรรม วิธีการที่สำคัญคือการใช้ธรรมกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์แจกแจง และการจำแนกประเภท ซึ่งเป็นผลจากการใช้คำบอกการถามกำหนดประเด็น โดยเฉพาะการใช้ศัพท์ กตม

๓. การใช้ภาษาในคำบรรยายลักษณะ สภาวะธรรม หรือ พรรณนาภิกขิยาอาการ มักใช้กลุ่มคำที่มีลักษณะร่วมทางความหมาย หรือ พ้องความหมายมากกว่า ๓ คำ เป็นผลให้เนื้อความ มีขนาดยาว ช่วยให้การออกเสียงเป็นจังหวะ ท่องจำได้ง่าย

๔. การอ้างอิง งานกลุ่มที่ ๑ พบการอ้างอิงพระพุทธเจ้า ๓ ลักษณะ ได้แก่ (๑) เพื่อแสดงความเคารพว่าพระธรรมที่นำมาบอกนั้นเป็นของพระพุทธเจ้า (๒) เพื่อแสดงว่าสิ่งที่กล่าวถึงนี้เป็นสภาวะ ต้องหมายรู้ด้วยชื่อ และ(๓) เพื่อสนับสนุนหรือเทียบเคียงกับคำสอน ให้ผู้ฟังทราบว่าการอธิบายของท่านมีรากฐานจากพุทธพจน์ ผู้วิจัยเห็นว่าการอ้างอิงในข้อสุดท้ายนี้อาจเป็นวิธีการที่พระสาวรีบุตรสร้างสรรคขึ้นเพื่อเป็นตัวอย่างแก่พระภิกษุ เพราะพระสาวรีบุตรสามารถอธิบายธรรมโดยไม่จำเป็นต้องยกพุทธวจนะประกอบก็ได้ ในงานกลุ่มที่ ๒ พบการยกพุทธวจนะอ้างอิงควบคู่กับการตีความหลายแห่งเช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม เนื้อหาของงานทั้ง ๒ กลุ่มและวิธีการนำเสนอเนื้อหาบางอย่างแตกต่างกัน เพราะวัตถุประสงค์ของงานแตกต่างกัน งานกลุ่มที่ ๑ มีเนื้อหาและประเภทหลากหลาย ธรรมที่พระสาวรีบุตรเลือกมาแสดงมักเป็นธรรมซึ่งเป็นขั้นตอนการศึกษาปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ในพระพุทธศาสนา ส่วนธรรมซึ่งเกี่ยวกับหลักความจริง ความเป็นไปของชีวิต โลก และพระอรหันต์มักเป็นงานกลุ่มสนทนา นอกจากนี้ วิธีการของงานเหมาะกับวัตถุประสงค์ของงาน เช่น มุ่งให้ผู้ฟังพิจารณาส่วนที่เป็นด้านเสียและด้านดี และเลือกแนวทางที่เหมาะสมด้วยตัวเอง ใช้ความเปรียบประกอบเพื่อให้คำอธิบายชัดเจนยิ่งขึ้น ในขณะที่งานกลุ่มที่ ๒ เป็นงานวิชาการที่มุ่งแสดงความรู้อย่างละเอียด จึงเน้นการแจกแจงลักษณะสภาวะธรรม มีระเบียบขั้นตอนสม่ำเสมอทุกส่วน เมื่อพิจารณาวิธีการนำเสนอและการวิเคราะห์ที่ปรากฏในงานกลุ่มที่ ๒ แสดงให้เห็นว่าเป็นวิธีการที่ปรากฏในงานกลุ่มที่ ๑ จึงกล่าวได้ว่า งานกลุ่มที่ ๒ อาจเป็นผลงานของพระสาวรีบุตร ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้

๒. ปัญญาและคุณลักษณะของพระสาวรีบุตรจากงานนิพนธ์

ปัญญาของพระสาวรีบุตรในการสร้างงานนิพนธ์วิเคราะห์ได้ ๒ ช่วง ช่วงที่ ๑ เป็นการนำความรู้ที่มีอยู่มาใช้ในโอกาสต่างๆ เช่น แสดงธรรม ตอบปัญหาธรรม การใช้ปัญญาในช่วงนี้เป็นกระบวนการคิดวิเคราะห์องค์ประกอบ จำแนกประเภท เหตุปัจจัย เปรียบเทียบเชื่อมโยงกับประสบการณ์อื่นและคิดหาอุบายปลุกเร้าคุณธรรม ลักษณะเหล่านี้เป็นลักษณะเด่นของงานนิพนธ์ของพระสาวรีบุตร ที่ช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมได้ง่าย ส่วนช่วงที่ ๒ เป็นการนำเสนอผลการคิดให้ผู้ฟังสามารถรับเอาสาระได้ง่าย ท่องจำได้สะดวก และสามารถนำไปใช้สอนได้ อันเป็นประโยชน์

ในการศึกษาและเผยแพร่คำสอนของพระภิกษุในสมัยพุทธกาล ได้แก่ การจัดผลการคิดวิเคราะห์ เป็นกลุ่ม การกำหนดประเด็น และการอ้างอิง งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรแสดงให้เห็นความเลิศด้านปัญญาซึ่งพระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญปัญญา ในด้านต่างๆ ดังนี้

๑. มหาปัญญา เป็นผู้มีปัญญามาก พระสารีบุตรเป็นคนที่เรียนรู้ได้รวดเร็วและสามารถขยายความได้พิสดารเป็นพื้นเดิมอยู่แล้ว* เมื่อได้ศึกษาศึกษาและปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ก็ย่อมจะรู้และเข้าใจธรรมได้ลึกซึ้ง

๒. ปุถุปัญญา เป็นผู้มีปัญญากว้างขวาง พระสารีบุตรมีประสบการณ์หลายอย่าง ตั้งแต่ การศึกษาตามวรรณะพราหมณ์ ในลัทธิศรัทธาชัยปริพาชก และสำนักของพระพุทธเจ้า มีความรอบรู้ ช่างสังเกตปรากฏการณ์ต่างๆ จึงสามารถนำความรู้เหล่านี้มาประยุกต์ใช้ในการแสดงธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๓. หาสปัญญา เป็นผู้มีปัญญาจำเริญ ความจำเริญในที่นี้หรือรถถาอธิบายว่า เพราะมีความยินดีในความรู้แจ่มแจ้งแห่งตลอดธรรมต่างๆ^๒ ผู้วิจัยตีความเพิ่มเติมว่าเมื่อมีปัญญามากและกว้างขวางก็ย่อมทำให้เกิดความยินดีในการคิดวิเคราะห์ หรือตรึกตรองหาความรู้ทางธรรมต่างๆ หรือแก้ปัญหารวมตามที่มีผู้สงสัย

๔. ชวนปัญญา เป็นผู้มีปัญญาร่องไว พระสารีบุตรคิดได้รวดเร็ว ทำให้สามารถสาธยายธรรมได้ต่อเนื่อง

๕. ตักขปัญญา เป็นผู้มีปัญญาคม เฉียบแหลม การแสดงธรรมหรือตอบปัญหาธรรมมีความคมคาย ตรงความสงสัยของผู้ถาม ทำให้ผู้ฟังหรือผู้สงสัยได้รับคำตอบที่น่าพอใจ

* ม.อ. ๑๔/๑๕๔/๑๑๖, ส.ส. ๑๕/๓๐๓/๙๐, ส.ส. ๑๕/๗๔๕/๒๘๐ คุณสมบัติทางปัญญาเหล่านี้เป็นลักษณะหนึ่งของพระมหาบุรุษซึ่งเป็นผลจากการหมั่นศึกษาสนทนารวมกับสมณพราหมณ์(ดูเพิ่มเติมที่ ป.๑๑/๑๔๖/๑๗๒) นอกจากนี้พระพุทธเจ้าทรงกล่าวถึงเหตุที่ทำให้เกิดคุณสมบัติทางปัญญาเหล่านี้ในพระสูตรอื่นๆ ได้แก่ การเจริญกายคตาสติ(อง.เอกก. ๒๐/๒๓๔/๕๘) การคบสัตบุรุษ, การฟังพระสัทธรรม, การทำในใจโดยแยบคาย, และการปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่กรรม(ส.ม.๑๘/๑๖๔๑-๑๔๕๓/๕๑๘) คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้ขยายความพระสูตรเรื่องข้อที่ ๒ นี้อย่างละเอียดในปัญญาภาว

^๒ เห็นได้จากตอนที่พระสารีบุตรเมื่อครั้งเป็นปริพาชกอาราธนาพระอัสสชิให้แสดงธรรมโดยย่อ สารีบุตรปริพาชกหรืออุปติสสปริพาชกปฏิเสธการแสดงธรรมโดยพิสดาร ดูเพิ่มเติม วิ.ม. ๔/๖๔/๗๔.

^๓ ปปัญจสูทนี ตติโย ภาค, หน้า ๕๙๔.

๖. นิฟูเพธิกปญฺโฆ เป็นผู้ที่มีปัญญาทำลายกิเลส ปัญญาของพระสารีบุตรสามารถทำลายกิเลสของพระสารีบุตรได้ และสามารถนำปัญญาเพื่อการทำลายกิเลสนั้นมาแสดงให้เกิดปาฏิหาริย์แก่พุทธบริษัท ทำให้พุทธบริษัทบรรลุธรรมตามเป็นจำนวนมาก

พระสารีบุตรเป็นพระสาวกที่มีภาสิตในพระไตรปิฎกมากที่สุด ภาสิตเหล่านี้เป็นหลักฐานที่ทำให้พระอรรถกถาจารย์จะศึกษาและรู้จักปัญญาของพระสารีบุตรได้ ในงานชั้นอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์ได้ขยายประวัติและเรื่องราวของพระสารีบุตรแสดงให้เห็นความยกย่องสรรเสริญท่านอย่างยิ่ง ผลงานของพระสารีบุตรได้รับยกย่องว่าเป็นเลิศและเป็นต้นแบบของงานนิพนธ์ในยุคหลัง สมญา “พระธรรมเสนาบดี” ของพระสารีบุตรกลายเป็นชื่อเรียกที่ใช้แพร่หลายในงานชั้นอรรถกถาซึ่งแสดงถึงความสามารถในการแสดง เผยแผ่ และสืบทอดธรรม นอกจากนี้ ยังมีเรื่องราวที่สรรเสริญความสามารถในการอธิบายความอีกด้วย

งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรเป็นหลักฐานที่แสดงความเป็นเลิศด้านปัญญาของท่าน ส่วนใหญ่มักจะแสดงถึงความสามารถในการวิเคราะห์ธรรม อันเป็นความแตกฉานในด้านผลและเหตุ การศึกษาวิจัยเรื่องนี้แสดงให้เห็นการใช้ปัญญาและปฏิสัมพันธ์ครบทั้ง ๔ ด้านในการสร้างงานนิพนธ์ที่สำคัญคือความแตกฉานในด้านภาษาและปฏิภาณ พระสารีบุตรมีบุคลิกเป็นครูผู้ฉลาด รู้จักประยุกต์วิธีการแสดงธรรมที่ช่วยให้ศึกษาและเข้าใจง่ายขึ้น เหมาะสมกับบุคคลและบรรยากาศการศึกษาเล่าเรียนในสมัยนั้น ทั้งวิธีการช่วยให้การสืบทอดคำสอนทำได้สะดวกเพราะมีระบบระเบียบมากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่องนี้ทำให้เห็นแนวทางการศึกษาวิจัยได้อีกหลายเรื่อง เช่น ศึกษาเนื้อหาและภาษาของคัมภีร์นิตเทสและปฏิสัมพันธ์มารวมอย่างละเอียด ศึกษางานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาฝ่ายสันสกฤตและเปรียบเทียบกับฝ่ายบาลี เปรียบเทียบภาษาและวิธีการเรียบเรียงงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรกับงานกลุ่มพระอภิธรรม และยังอาจศึกษาลักษณะเด่นในงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในงานยุคหลัง เช่น วิธีการวิเคราะห์ โครงสร้างของงาน การอ้างอิงพุทธวจนะ เพราะอาจเป็นวิธีการที่พระคณาจารย์รุ่นหลังเลียนแบบ นอกจากนี้ แนวทางการวิจัยเรื่องนี้อาจประยุกต์กับการศึกษาของพระมหากัจจันะในงานฝ่ายบาลีซึ่งมีงานพระสูตรหลายเรื่องและมีคัมภีร์ที่อาจารย์รุ่นหลังกล่าวว่าเป็นผลงานของท่านอีกหลายคัมภีร์ เช่น กัจจันวยากรณ์ เนตติปกรณ์ จึงน่าศึกษาว่าคัมภีร์เหล่านี้ยึดหลักการอธิบายเหมือนกับแนวทางการอธิบายของพระมหากัจจันะในพระสูตรหรือไม่

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กิตติศักดิ์ ยโสธร. การศึกษานโยบายของพระสารีบุตรเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา.

วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

จิตรภัทร อจลธมโม, พระมหา. การศึกษานโยบายของพระอานนท์ในการเผยแผ่พระ

พระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

ญาณสังวร(สุวัฑฒนมหาเถระ), สมเด็จพระ. สัมมาทิฏฐิตามพระเถระอภายของท่านพระ

สารีบุตรเถระ. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ทัศนีย์ สีนสกุล. พระเจ้าพรหมมหาราชในคติอินเดีย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชา

ภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗.

เทพรัตนราชสุดาฯ, สมเด็จพระ. ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท. พิมพ์ครั้งที่ ๔.

กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

เนตติปกรณ์. แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย,

๒๕๕๐.

บรรจบ บรรณรุจิ. อัสติมหาสาวก. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

ประพจน์ อัสววิรุฬหการ. “การรวบรวมจัดหมวดหมู่พุทธวจนะ,” ใน กตัญญู. หนังสือที่ระลึกใน

งานเกษียณอายุ รศ.ดร. ศักดิ์ศรี แย้มนันทดา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๔.

ประพจน์ อัสววิรุฬหการ. โพธิสัตว์จรยา : มรรคาเพื่อมหาชน. กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะ

อักษรศาสตร์, ๒๕๔๖.

ประพจน์ อัสววิรุฬหการ. “มีลินทปัญหานับภาษาบาลีกับฉบับภาษาจีน,” ใน บาลีสันสกฤต

วิชาการ. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

“โปรแกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย-ภาษาบาลี” [Online]. Available:

<http://www.budsir.org/program>. นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล, 2002.

พระคัมภีร์ที่ปวงศ. แปลโดยปู่ แสงฉาย. หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระครู

ธรรโมภาษผดุงกิจ, ๒๕๒๖.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. เล่มที่ ๒๕. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา

จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่มที่ ๒๙. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่มที่ ๓๐. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่มที่ ๓๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระพรหมคุณาภรณ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ:
เอส อาร์ พรินติ้งแมสโปรดักส์, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์. พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พิสิทธิ์ กอบบุญ. ปูจฺฉา-วิสัยชฺชนา : กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญา
ดุขฎิบัณทิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๔๓.

ภาควิชาบรรณารักษศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. การค้นคว้าและการ
เขียนรายงาน. พิมพ์ครั้งที่ ๓ แก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: ภาควิชาบรรณารักษศาสตร์,
๒๕๔๒.

วิมุตติยา, อาจารย์แม่ชี. พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย. กรุงเทพฯ: คราฟแมนเพรส, ๒๕๕๐.

ศิริรักษ์ ชาวสนิท. บทบาทของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลาน์ในการเผยแผ่พระ
พระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะ
อักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

สนธิ สนุติกโร, พระมหา. การศึกษาบทบาทของพระมหากัจจายนเถระในการเผยแผ่พระ
พระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาพระพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สหโรจน์ กิตติมหาเจริญ. แนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก. วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต ภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สุชญา โรจนญาโณ, พระมหา. การศึกษาบทบาทของพระมหาโมคคัลลานเถระในการเผยแผ่
พระพระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาพระพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ภาษาอังกฤษ

- A.K. Warder. Indian Buddhism. Delhi: Motilal Banarsidass, 1970.
- Colette Caillat. Disciple. The Encyclopedia of Religion. Vol. VIII. New York: Macmillan Publishing, 1988, p507-514.
- Deborah Schiffrin, In other words: variation in reference and narrative. Cambridge University Press, 2000.
- Etienne Lamotte. History of Indian Buddhism. Louvain: Institut Orientaliste, 1988.
- Gary Tubb, and Emery Boose. Scholar Sanskrit. New York: American Institute of Buddhist Studies, 2007.
- Hadumod Bussmann. Rouledge Dictionary of Language and Linguistics. London: Rouledge, 1996
- Maurice Winternitz. A History of Indian Literature. Delhi: Motilal Banarsidass, 2000.
- Mieke Bal. Narratology. Toronto: University of Toronto Press, 1999.
- Mark Allon. Style and Function. Tokyo: The International Institute for Buddhist Studies, 1997.
- Mohan Vijayaratna, Buddhist monastic life. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- “Right Handed” [Online]. Available: <http://en.wikipedia.org/wiki/Right-handed>
- “Parayanavagga” [Online]. Available: <http://www.accesstoinsight.org/lib/authors/thanissaro/parayanavagga.html>
- Paul Valliere. Tradition. The Encyclopedia of Religion. Vol. xv. New York: Macmillan Publishing, 1988, pp.1-16.
- “Rhinoceros Sutta” [Online]. Available: http://en.wikipedia.org/wiki/Rhinoceros_Sutra
- “The Life of Sariputta” [Online]. Available: <http://www.accesstoinsight.org/lib/authors/nyanaponika/wheel090.html>
- Wilhelm Geiger. Pali Language and Literature. Delhi: Motilal Banarsidass, 1970.

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ๑ : สวาทภษิตในพระไตรปิฎกบาลี ยกเว้นภษิตของพระสารีบุตร
ภษิตกลุ่มแสดงธรรมและอธิบายธรรมจำแนกตามพระสวาทผู้แสดง

๑. ภษิตของพระอานนท - รวม ๑๓ เรื่อง

ประเภทภษิต	เรื่อง/ข้อ/หน้า	ชื่อพระสูตร
แสดงธรรม	ม.ม. ๑๓/๒๙๓/๒๘๘	สันทกสูตร
	สํ.ข. ๑๗/๒๓๑/๑๖๒	ฉันทสูตร
	สํ.ข. ๑๗/๑๙๓/๑๒๘	อานันทสูตร
	สํ.ม. ๑๗/๑๕๖๘/๔๘๔	ทุติยทุลลิตยสูตร
	สํ.สพ. ๑๘/๑๖๙/๑๑๖	ปฐม-ทุติยโลกกามคุณสูตร
	อัง.ติก. ๒๐/๕๑๔/๒๘๔	นิกคินสูตร
	อัง.จตุกก. ๒๑/๑๕๙/๒๒	-
	อัง.จตุกก. ๒๑/๑๙๔/๒๖๔	-
	อัง.จตุกก. ๒๑/๑๗๐/๒๑๑	-
	อัง.ทสก. ๒๔/๕/๗	อานันทสูตร
อธิบายธรรม	ม.ปุ. ๑๔/๕๓๕/๓๕๒	อานันทภัทเทภรัตตสูตร
	อัง.นวก. ๒๒/๒๔๖/๔๖๙	ปัญจาลสูตร
	อัง.ทสก. ๒๔/๑๑๕	ตติยอธรรมสูตร

๒. ภษิตของพระมหากัจจันนะ - รวม ๑๐ เรื่อง

ประเภทภษิต	เรื่อง/ข้อ/หน้า	ชื่อพระสูตร
แสดงธรรม	สํ.สพ. ๑๘/๒๐๑/๑๔๕	หาลิททกานิสสูตร
	สํ.สพ. ๑๘/๒๐๕/๑๔๗	โลหิจจสูตร
	อัง.ปญจก. ๒๒/๒๙๗/๓๕๐	กัจจันสูตร
อธิบายธรรม	ม.มู. ๑๒/๒๔๓/๒๑๙	มธุปินทิกสูตร
	ม.ปุ. ๑๔/๕๔๘/๓๕๗	มหากัจจันภัทเทภรัตตสูตร
	ม.ปุ. ๑๔/๖๓๘/๔๑๑	อุทเทสวิมังคสูตร
	สํ.ข. ๑๗/๑๑/๑๒	ปฐมหาลิททกานิสสูตร
	สํ.ข. ๑๗/๒๕/๑๖	ทุติยหาลิททกานิสสูตร
	อัง.ทสก. ๒๔/๒๖/๔๙	กาลีสสูตร
	อัง.ทสก. ๒๔/๑๖๑/๒๗๔	ทุติยอธรรมสูตร

๓. ภาษิตของพระโมคคัลลานะ - รวม ๕ เรื่อง

ประเภทภาษิต	เรื่อง/ข้อ/หน้า	ชื่อพระสูตร
แสดงธรรม	ม.มู. ๑๒/๒๒๑/๑๘๘	อนุमानสูตร
	ม.มู. ๑๒/๕๕๗/๕๙๘	มารตัสชานิยสูตร
	ลั.นิ. ๑๖/๖๘๖/๓๑๘	โกธิตสูตร
	ลั.สพฺวา. ๑๘/๓๒๖/๒๒๗	อวิสสุตสูตร
	ลั.สพฺวา. ๑๘/๕๑๕/๓๒๓	โมคคัลลานสังยุตต์
	อญ.ทสก. ๒๔/๘๔/๑๖๖	พยากรณ์สูตร

๔. ภาษิตของพระมหาจุนทะ - รวม ๓ เรื่อง

ประเภทภาษิต	เรื่อง/ข้อ/หน้า	ชื่อพระสูตร
แสดงธรรม	อญ.ปญฺจก. ๒๒/๓๑๗/๓๙๗	มหาจุนทสูตร
	อญ.ทสก. ๒๔/๒๔/๔๔	มหาจุนทสูตร
	อญ.ทสก. ๒๔/๘๕/๑๖๘	กัตถิสูตร

๕. ภาษิตของพระสาวกรูปอื่นๆ - รวม ๙ เรื่อง

ผู้แสดง	เรื่อง/ข้อ/หน้า	ชื่อพระสูตร
พระนันทกะ	ม.อุ. ๑๔/๗๖๖/๔๘๕	นันทโกวาทสูตร
	อญ.ติก. ๒๐/๕๐๖/๒๔๘	สาฬหสูตร
พระอนุรุทธ	ลั.ม. ๑๙/๑๒๗๘/๓๘๓	ตัมพักขยสูตร
	ลั.ม. ๑๙/๑๒๗๙/๓๘๔	สลพาคารสูตร
พระพักกณะ	ม.อุ. ๑๔/๓๘๐/๒๕๕	พักกัลตเถวัจฉริยพัสูตร
พระเขมกะ	ลั.ข. ๑๗/๒๒๕/๑๕๔	เขมกสูตร
พระอุทายี	ลั.สพฺวา. ๑๘/๒๑๐/๑๕๒	เวรหัญจານีสูตร
พระนารทะ	อญ.ปญฺจก. ๒๒/๕๐/๖๔	นารทสูตร
พระโกฏฐิตะ	อญ.ปญฺจก. ๒๒/๓๓๑/๔๓๙	จิตตหัตถิสาริปุตตสูตร
พระอุตตระ	อญ.อญฺจก. ๒๓/๙๘/๑๖๔	อุตตรสูตร
พระมหากัสสปะ	อญ.ทสก. ๒๔/๘๖/๑๗๒	อัญญสูตร

ภาษีตกกลุ่มสนทนา-ตอบปัญหาธรรม - รวม ๔๓ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	ชื่อพระสูตร	ผู้ร่วมสนทนา
ม.ม.๑๓/๑๘/๑๘	อัญญิกนาคกรสูตร	พระอานนท์-ชาวเมืองอัญญิกะ
ม.ม. ๑๓/๕๔๙/๔๙๘	พาหิตยสูตร	พระอานนท์- พระเจ้าปเสนทิโกศล
ม.ปุ.๑๔/๑๐๕/๘๙	โคปกโมคคัลลานสูตร	พระอานนท์-โคปกโมคคัลลาน ปริพาชก
สํ.นิ.๑๖/๕๑๒/๒๕๓	ภิกขุญีสถยสูตร	พระอานนท์-พระมหากัสสปะ
สํ.นิ.๑๖/๕๑๘/๒๕๗	จีวรสูตร	พระอานนท์-พระมหากัสสปะ
สํ.ม.๑๙/๕๖/๑๙	ปฐม-ทุติย-ตติยกุกกุฎา รามสูตร	พระอานนท์- พระภัททะ
สํ.ม.๑๙/๗๖๗/๒๒๘	สีลสูตร จูติสูตร	พระอานนท์-ชาวเมือง
สํ.ม.๑๙/๗๘๗/๒๓๕	สิริวัฑฒสูตร	พระอานนท์-สิริวัฑฒคหบดี
สํ.ม.๑๙/๗๙๓/๒๓๗	มานทีนคหบดี	พระอานนท์-มานทีนคหบดี
สํ.ม.๑๙/๑๑๖๒/๓๔๙	พราหมณสูตร	พระอานนท์-ชาวเมือง
อญ.ติก.๒๐/๕๑๑/๒๗๗	ฉันทสูตร	พระอานนท์-พระฉันทะ
อญ.ติก.๒๐/๕๑๒/๒๘๐	อาชีวกสูตร	พระอานนท์-อาชีวก
อญ.ติก.๒๐/๕๑๓/๒๘๒	ลักกสูตร	พระอานนท์-พระเจ้ามahanามะ
อญ.ติก.๒๐/๕๑๘/๒๘๙	สีลพัตสูตร	พระอานนท์-ชาวเมือง
อญ.ปญจก.๒๒/๑๗๐/๒๒๕	ภัททชสูตร	พระอานนท์-พระภัททช
อญ.ปญจก.๒๒/๓๐๐/๓๖๐	อุทายีสูตร	พระอานนท์-พระอุทายี
อญ.สตุตก.๒๓/๒๔๑/๔๔๔	อานันทสูตร	พระอานนท์- พระอุทายี
อญ.ทสก.๒๔/๒๒๓/๓๗๑	ทสมสูตร	พระอานนท์-ชาวเมืองทสมะ
อญ.ทสก.๒๔/๙๖/๒๐๙	โกกนุทสูตร	พระอานนท์-โกกนุทปริพาชก
สํ.สฬ.๑๘/๒๐๐/๑๔๓	โฆสิตสูตร	พระอานนท์-โฆสิตเศรษฐี
สํ.ข.๑๗/๓๐๐/๑๙๘	อุทายีสูตร	พระอานนท์-พระอุทายี
สํ.สฬ. ๑๘/๕๒๔/๓๓๐	โมคคัลลานสังยุตต์	พระโมคคัลลานะ-ท้าวสักกะ
สํ.สฬ. ๑๘/๗๘๘/๔๗๕	โมคคัลลานสูตร	พระโมคคัลลานะ-วัจฉโคตร ปริพาชก
สํ.ม. ๑๙/๑๒๕๓/๓๗๖	ปฐม-ทุติยมหคตสูตร	พระโมคคัลลานะ-พระอนรุท
สํ.ม. ๑๙/๑๔๙๘/๔๕๘	ปฐม-ทุติยเทวาริกสูตร	พระโมคคัลลานะ-เทวดา

เรื่อง/ข้อ/หน้า	ชื่อพระสูตร	ผู้ร่วมสนทนา
ขง.สตฺตก.๒๓/๕๓/๗๕	ติสสสูตร	พระโมคคัลลานะ-ติสสพรหม
ขง.ปญฺจก. ๒๒/๓๐๕/๘๒	โมคคัลลานสูตร	พระโมคคัลลานะ-ติสสพรหม
ม.ม.๑๓/๔๖๔/๔๒๙	มธุรสสูตร	พระมหากัจจानะ-พระเจ้ามธุรวราช
ขง.ติ.ก.๒๐/๒๘๒/๘๔	-	พระมหากัจจानะ-พราหมณ์ อารามทัณฑะ
ขง.ฉก.ก. ๒๒/๒๙๙/๓๕๗	สมยสูตร	พระมหากัจจानะ-ภิกษุหลายรูป
ม.ปุ.๑๔/๔๒๐/๒๘๔	อนรุทสูตร	พระอนรุท-ช่างไม้
ส.ม.๑๙/๑๒๗๐/๓๘๑	สุนฺธุสูตร	พระอนรุท-ภิกษุหลายรูป
ส.ม. ๑๙/๑๒๘๓/๓๘๖	คิลานสูตร	พระอนรุท-ภิกษุหลายรูป
ส.ม. ๑๙/๑๒๘๕/๓๘๘	ทุติยวรรค	พระอนรุท-ภิกษุหลายรูป
ม.มฺ.๑๒/๕๐๕/๕๔๕	จุฬเวทลลสูตร	พระธรรมทินนาเถรี-จิตตคหบดี
ส.นิ.๑๖/๒๖๘/๑๔๐	โกสัมพีสูตร	พระมุสิละ-พระปฏิฐฐะ- พระนารทะ- พระอานนท์
ส.สพ.๑๘/๕๓๗/๓๔๗	จิตตคหบดีสังยุตต์	จิตตคหบดี-พระเถระหลายรูป
ส.สพ.๑๘/๘๐๓/๔๘๗	-	พระสมัยกัจจานะ- วัจนโคตรปริพาชก
ส.ม.๑๙/๑๗๑๐/๕๔๖	ควัมปติสูตร	พระควัมปติ
ขง.สตฺตก.๒๓/๕๐/๖๔	มาตาสูตร	นันทมารดา-ท้าวเวสสุวรรณ
ส.สพ.๑๘/๗๕๒/๔๕๕	-	พระเขมาเถรี-พระเจ้าปเสนทิโกศล

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ๒ : งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรจำแนกตามประเภทและเนื้อหาของงาน

เกณฑ์การจำแนกเนื้อหาของงาน (แสดงเลขในช่องกลุ่มเนื้อหา)

๑. งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับธรรมเพื่อความพ้นทุกข์

๑.๑ ธรรมขั้นพื้นฐาน

๑.๑.๑ บุปผาคแห่งการศึกษา

๑.๑.๒ คีล

๑.๑.๓ สมาธิ

๑.๑.๔ ปัญญา

๑.๑.๕ บุปผาคฯ-คีล-สมาธิ-ปัญญา

๑.๒ ธรรมขั้นสูง

๑.๒.๑ สภาวธรรมเกี่ยวกับชีวิต

๑.๒.๒ ลักษณะของชีวิต

๑.๒.๓ ความเป็นไปของชีวิต

๑.๒.๔ ธรรมที่เป็นจุดมุ่งหมายของการศึกษาเพื่อความพ้นทุกข์

๒. งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาแสดงหลักการเผยแผ่พระธรรมคำสอน

๓. งานนิพนธ์ที่มีเนื้อหาประกาศ(สีหนาท)

๑. งานนิพนธ์กลุ่มแสดงธรรม รวม ๒๙ เรื่อง

เรื่อง เล่ม/ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	ชื่อพระสูตร	หัวข้อที่แสดง
ที.ปา.๑๑/๒๒๑/ ๒๒๒	๒.	สังคีตีสสูตร	แนวทางสังคายนาพระธรรมวินัยโดยใช้จำนวนองค์ธรรม เป็นหลัก
ที.ปา.๑๑/๓๖๔/ ๒๘๘	๒.	ทสุตตรสูตร	แนวทางการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยโดยใช้จำนวนองค์ ธรรมและคุณลักษณะของธรรม
ม.มู.๑๒/๒๐/ ๒๑	๑.๑.๔	ธรรมทายาท สูตร	เหตุที่สาวกผู้ไม่ปลื้มใจตามพระศาสดาถูกตีเตียน เหตุที่ สาวกผู้ปลื้มใจตามพระศาสดาได้รับคำสรรเสริญ และ ทางละกิเลส
ม.มู.๑๒/๕๓/ ๔๒	๑.๑.๔	อนังคนสูตร	ความไม่มีองค์คณะหรือความโลภ
ม.มู.๑๒/๑๑๐/ ๘๕	๑.๑.๔	สัมมาทิฏฐิสูตร	ลักษณะของผู้มีสัมมาทิฏฐิ คือความรู้ชัดในธรรมต่างๆทั้ง ในแง่สภาพธรรมนั้นตามความเป็นจริง ต้นเหตุของธรรม นั้น การดับธรรมนั้นและวิธีการดับธรรมนั้น

เรื่อง เล่ม/ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	ชื่อพระสูตร	หัวข้อที่แสดง
ม.มู.๑๒/๓๔๐/ ๓๔๙	๑.๒.๑	มหาหัตถิปโท ปมสูตร	มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นธรรมหมวดย่อยใน อริยสัจ ๔
ม.ม.๑๓/๒๐๓/ ๒๑๔	๑.๑.๕	โคธิสถานิสสูตร	กิจที่ผู้สมาทานอุตงควัตรควรทำได้แก่ ความเคารพในผู้ อาวุโส การอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ ความรู้จักประมาณในลาภที่ ได้รับ ความสงบในจิต มีปัญญา และความสามารถใน การตอบปัญหาธรรมต่างๆ เพื่อไม่ให้มีผู้ตำหนิได้
ส.ข.๑๗/๖/๗	๒.	เทวทหสูตร	ลักษณะการตอบคำถามแก่ชาวเมืองที่สงสัยว่า พระพุทธานุศาสนาสอนอะไร
ส.ม.๑๘/๓๘๓/ ๑๐๒	๑.๒.๔	วัตตสูตร	โพชนงค์และความชำนาญในการอยู่ด้วยโพชนงค์ หาก โพชนงค์เคลื่อนไป พระสารีบุตรก็รับรู้สภาพและเหตุของ การเคลื่อนไป
อ.ง.ท.ก.๒๐/ ๒๘๑/๘๐	๑.๒.๓	(ไม่มีชื่อพระ สูตร)	ความแตกต่างของผู้มีสัญญาภายในและสัญญา ภายนอก คือ การกลับมาเกิดอีก และกลับมาเกิดอีก
อ.ง.จตุก.๒๑/ ๑๕๘/๑๙๓	๑.๑.๔	ปริหานิสูตร	หลักเกณฑ์ในการพิจารณาว่าตนเองกำลังเสื่อมจากกุศล ธรรม ได้แก่ มีราคะหนาแน่น มีโทสะหนาแน่น โมหะ หนาแน่นและไม่มีปัญญาเห็นธรรมที่เป็นฐานะและฐานะ
อ.ง.ปญจก.๒๒/ ๑๖๒/๒๐๗	๑.๑.๔	พุดิยาขมาตา - ปฏินยสูตร	วิธีคิดสำหรับระงับความโกรธในบุคคล ๕ ประเภท ได้แก่ ผู้มีกายกรรมดีแต่วจีกรรมไม่ดี ผู้มีวจีกรรมดีแต่กายกรรม ไม่ดี ผู้มีกายกรรมไม่ดี วจีกรรมไม่ดีแต่มีความสงบใจชั่ว ขณะหนึ่ง ผู้ที่มีไม่บริสุทธิ์ทั้ง ๓ ทาง และผู้บริสุทธิ์ทั้ง ๓ ทาง พระสารีบุตรสอนให้เคารพความดีที่มีอยู่ ถ้าไม่มีให้ พิจารณาว่าเป็นผู้ป่วยหนัก
อ.ง.ปญจก.๒๒/ ๑๖๓/๒๑๒	๑.๑.๑	สากัจฉสูตร	คุณสมบัติของผู้ควรสนทนา ๕ ประการ ได้แก่ เป็นผู้ที่มีธรรม และสามารถแก้ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ศีล มีสมาธิ มีปัญญา มีวิมุตติ และ ความเห็นด้วย วิมุตติญาณ
อ.ง.ปญจก.๒๒/ ๑๖๔/๒๑๒	๑.๑.๑	อาชีวีสูตร	คุณสมบัติของผู้ควรอยู่ร่วมกับผู้อื่น ๕ ประการ ได้แก่ มี ธรรมและสามารถแก้ปัญหาธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ศีล มี สมาธิ มีปัญญา มีวิมุตติ และ ความเห็นด้วยวิมุตติญาณ
อ.ง.ปญจก.๒๒/ ๑๖๕/๒๑๓	๑.๑.๑	ปัญหาปุจฉา สูตร	สาเหตุที่ถาม ๕ ประการ ได้แก่ เพราะงั้นเวลา เพราะมีจิต เป็นอกุศล เพื่อดูหมิ่นผู้อื่น เพื่อรู้คำตอบ และเพื่อถามให้ ตอบ ถ้าตอบไม่ได้ ท่านจะตอบให้

เรื่อง เล่ม/ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	ชื่อพระสูตร	หัวข้อที่แสดง
อภ.ปญจก.๒๒/ ๑๖๖/๒๑๔	๑.๒.๔	นิโรธสูตร	พระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์และพระอนาคามีสามารถ เข้านิโรธสมาบัติได้ แต่ถูกพระอุทายีคัดค้าน พระพุทธเจ้า ทรงตำหนิพระอุทายีที่คัดค้านด้วยเจตนาไม่ดี
อภ.ปญจก.๒๒/ ๑๖๗/๒๑๔	๑.๑.๒	โจทนาสูตร	ธรรมที่เกี่ยวข้องกับการทักท้วง ได้แก่ ๑. คุณสมบัติของผู้ที่ทักท้วงผู้อื่นควรมีได้แก่ ทักท้วงใน กาลอันควร เรื่องที่ทักท้วงเป็นเรื่องจริง ทักท้วงด้วยคำ อ่อนหวาน การทักท้วงมีประโยชน์ และทักท้วงด้วยความ เมตตา หากถูกผู้ที่ธรรมเหล่านี้ทักท้วงก็ไม่ควรเดือดร้อน ๒. คุณสมบัติของผู้ถูกทักท้วงได้แก่ ความจริง และความ ไม่โกรธ
อภ.ปญจก.๒๒/ ๑๖๘/๒๒๓	๑.๑.๒	ศีลสูตร	ศีลเป็นธรรมพื้นฐานในการปฏิบัติธรรมขั้นสูง
อภ.ฉก.๒๒/ ๒๘๕/๓๒๗ อภ.ฉก.๒๒/ ๒๘๖/๓๒๘	๑.๑.๓	ภัททกสูตร อนุตตปิยสูตร	การอยู่ที่ไม่เจริญหรือเดือดร้อนได้แก่ ยินดีในการ งาน การพูดคุย การนอน การคลุกคลีในหมู่คณะ และยินดี ในธรรมเครื่องเนิ่นช้า ส่วนการอยู่ที่ไม่เจริญหรือไม่ทำ ให้เดือดร้อนมีนัยตรงข้าม
อภ.ฉก.๒๓/ ๓๑๒/๓๔๐	๑.๑.๓	ทารุกขันธสูตร	ผู้มีมานสามารถทำกองไม้ให้เป็นธาตุใดก็ได้ตามอารมณ์ ที่ผู้มีมานนั้นกำลังเพ่งอยู่
อภ.อญจก.๒๓/ ๑๗๔/๓๓๗	๑.๑.๔	อิจฉาสูตร	บุคคล ๘ ชนิดที่มีธรรมต่างกัน เป็นเหตุให้เคลื่อนจากพระ สัทธรรม และไม่เคลื่อนจากพระสัทธรรม
อภ.อญจก.๒๓/ ๑๗๕/๓๔๐	๑.๑.๑	ลัจฉาสูตร	ธรรมที่เกี่ยวกับการสอนตนเองและสอนผู้อื่น
อภ.นวก.๒๓/ ๒๑๐/๓๗๙	๑.๑.๔	เสวนาสูตร	ลักษณะของบุคคล, จีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะ, หมูบ้าน และแวนแคว้นที่ควรเสพและสิ่งที่ไม่ควรเสพ
อภ.นวก.๒๓/ ๒๓๘/๔๒๙	๑.๒.๔	นิพพานสุขสูตร	เหตุที่ทำให้กล่าวว่านิพพานเป็นสุขภาวะ สุขในที่นี้ หมายถึงสุขที่ไม่เป็นกามสุขซึ่งเป็นเวทนา
อภ.ทสก.๒๔/ ๕๒/๙๙	๑.๑.๔	สาริปุตตสูตร	ภิกษุควรเป็นผู้ฉลาดในจิตของตน มีปัญญาตรวจจิตของ ตนเองว่ามีอกุศลธรรมใดๆหรือไม่
อภ.ทสก.๒๔/ ๕๕/๑๐๙	๑.๑.๔	ปริหานสูตร	ภิกษุควรเป็นผู้ฉลาดในจิตของตน มีปัญญาตรวจจิตของ ตนเองว่ามีอกุศลธรรมใดๆหรือไม่
อภ.ทสก.๒๔/ ๖๗/๑๓๑	๑.๑.๔	ปฐมนพิกพาน สูตร	ผู้ที่ไม่มีสัทธาในกุศลธรรม หิริ โอตตัปปะ วิริยะ และ ปัญญาเป็นผู้เสื่อม ส่วนผู้ที่มีธรรมทั้ง ๕ นั้นเป็นผู้เจริญ

เรื่อง เล่ม/ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	ชื่อพระสูตร	หัวข้อที่แสดง
อภ.ทสก.๒๔/ ๖๘/๑๓๔	๑.๑.๔	ทุติยนพิกปาน สูตร	ผู้ที่ธรรม ๑๐ ประการได้แก่สัทธาในกุศลธรรม หิริ โอตตปปะ วิริยะ ปัญญา การฟังธรรม ทรงจำธรรม พิจารณาเนื้อความแห่งธรรม ปฏิบัติธรรม และความไม่ ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย ทำให้ผู้นั้นเสื่อม ส่วนผู้ที่มี ธรรมทั้ง ๑๐ นั้นเป็นผู้เจริญ
อภ.ทสก.๒๔/ ๒๑๑/๓๓๙	๑.๑.๒	ทุติยอุปนิสา สูตร	ความไม่เดือดร้อนใจของบุคคลผู้มีศีลเป็นธรรมพื้นฐานที่ ทำให้เข้าถึงวิมุตติญาณทัสสนะ

งานนิพนธ์กลุ่มแสดงธรรมแก่ผู้ป่วย รวม ๔ เรื่อง

เรื่อง/ ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	ชื่อพระสูตร	ผู้ฟังธรรม	ประเด็นเรื่องการสอน
ม.อุ.๑๔/ ๗๒๐/๔๖๓	๑.๒.๑	อนาถปิณฑิ โกวาทสูตร	อนาถปิณฑิก เศรษฐี	อายตนะและการรับรู้เพื่อไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นใน ความเจ็บปวดที่ได้รับ
ส.ม.๑๙/ ๑๕๔๙/ ๔๗๙	๑.๒.๔	ปฐม อนาถปิณฑิก สูตร	อนาถปิณฑิก เศรษฐี	สอนให้ระลึกถึงธรรมของพระโสดาบันที่มีอยู่ ในตนได้แก่ความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหวในพระ พุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และในศีล ใน อริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาญาณ และสัมมา วิมุตติ ทำให้อนาถปิณฑิกเศรษฐีหายจาก อาการเจ็บป่วย
ม.อุ.๑๔/ ๗๔๑/๔๗๓ ส.สพ.๑๘/ ๑๐๔/๖๙	๑.๒.๑	ฉันทโนวาท สูตร/ ฉันทสูตร	พระฉันทะ	อายตนะและการรับรู้เพื่อไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นใน ความเจ็บปวดที่ได้รับ
ม.ม.๑๓/ ๖๗๒/๖๒๓	๑.๑.๒ ๑.๑.๓	ธัญชานิสสูตร	ธัญชานี พราหมณ์	สอนไม่ให้ประมาทในการเลี้ยงชีพ และธรรมที่ ทำให้เป็นพรหม

งานนิพนธ์กลุ่มอธิบายธรรม รวม ๘ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	หัวข้อที่อธิบาย
ม.อุ.๑๔/๑๙๘/ ๑๔๕	๑.๑.๔	เสวิตัพพาเส วิตัพพสูตร	อธิบายลักษณะของสิ่งที่ไม่ควรเสพ, สิ่งควรเสพ
ม.อุ.๑๔/๖๙๘/ ๔๔๘	๑.๒.๓	สังขวิภังคสูตร	อธิบายอริยสังข์ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
ส.ข.๑๗/๑/๑	๑.๒.๓	นกุลปิตสูตร	อธิบายลักษณะของผู้ที่ห่วงใยทั้งกายและใจ และ ลักษณะของผู้ห่วงใยทางกายแต่ใจไม่ห่วงใย
ส.นิ.๑๘/๙๘/ ๕๖	๑.๒.๓	ภูตสูตร	อธิบายอชิตปัญหาที่ ๑ ว่าด้วยความแตกต่างของพระ เสขะและพระอรหันต์ซึ่งมีนาค
ส.ม.๑๙/ ๑๐๑๐	๑.๒.๔	สัทธาสูตร	อธิบายเหตุที่พระอริยสาวกไม่มีความสงสัยใน พระพุทเจ้าและคำสอนของพระพุทเจ้า
อ.ง.ฌก.๒๒/ ๑๗๖/	๑.๒.๔	ปิตีสูตร	อธิบายคุณของการยินดีในวิเวกในกาลสมควร
อ.ง.ฌก.๒๒/ ๓๔๐/๔๗๓	๑.๑.๑	เทวดาสูตร	อธิบายลักษณะของความเคารพในธรรม ๖ ประการที่ เทวดากล่าวโดยย่อ
อ.ง.สตุต.๒๓/ ๓๒/๓๑	๑.๑.๑	ทุดิยโสวัจฉัสตา สูตร	อธิบายลักษณะของความเคารพในธรรม ๗ ประการที่ เทวดากล่าวโดยย่อ

งานนิพนธ์กลุ่มสนทนาธรรม

๑. สนทนาธรรมกับพระพุทเจ้า รวม ๖ เรื่อง

พระสูตรสนทนาที่เป็นภาษิตของพระพุทเจ้า(x)* ๙ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
ม.อุ.๑๔/๘๓๗/	-	ปิณฑปาตปารี สุทธสูตร	ภิกษุที่พิจารณาจิตใจของตนเองขณะที่เดินทางไปในที่ ใดๆเป็นผู้ที่ทำบิณฑบาตให้บริสุทธ์ (x)
ส.ม.๑๙/๘/๓	๑.๑.๑	สารีปุตตสูตร	ความเป็นผู้มีมิตรดีเป็นพรหมจรรย์ เป็นธรรมพื้นฐานของ การเจริญมรรคมรรค ๘

* เครื่องหมาย(x) แสดงว่าเนื้อความส่วนใหญ่ของพระสูตรเป็นภาษิตของพระพุทเจ้า ผู้วิจัยไม่นำมานับเป็นส่วนหนึ่งของงานนิพนธ์ของพระสารีบุตรและสาวกภาษิต

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
ส.ม.๑๙/๗๒๔/ ๒๑๑	-	มหาปริสสุต	เหตุที่ทำให้บุคคลเป็นมหารูข คือ จิตหลุดพ้นจากกิเลส (x)
ส.ม.๑๙/ ๑๔๒๗/๔๓๔	๑.๑.๕	ทุตติยสาริปุตต สูตร	องค์ธรรมที่ทำให้บรรลุโสดาปัตติผล คือ การคบสัตตบุรุษ การฟังคำสอนของสัตตบุรุษ โยนิโสมนสิการ และการปฏิบัติธรรมตามสมควร
ส.ม.๑๙/๙๘๓	๑.๑.๔	ปุพพโกฏฐิก สูตร	พระสารีบุตรไม่เชื่อพระพุทธเจ้าว่าการเจริญพละ ๕ มาก ทำให้บรรลุอรหัตผล
อ.ต.ก.๒๐/ ๔๗๒/๑๗๐	-	สาริปุตตสูตร	ภิกษุที่เข้าถึงเจโตวิมุตติหรือปัญญาวิมุตติย่อมไม่มี อหังการ มมังการ และมานานุสัย (x)
อ.จ.ต.ก.๒๑/ ๗๙/๑๐๕	-	วณิชาสูตร	เหตุปัจจัยที่ทำให้พ่อค้าทำการค้าได้กำไรหรือขาดทุน(x)
อ.จ.ต.ก.๒๑/ ๑๗๑/๒๑๓	-	เจตนาสูตร	เจตนาทางกาย ทางวาจา ทางใจที่เกิดจากตนเองและ ผู้อื่นเป็นเหตุให้บุคคลต้องเกิดอีก (x)
อ.ส.ต.ก.๒๓/ ๖๗/๑๒๑	๑.๑.๕	สักกัจจสูตร	ผู้ที่เคารพอาศัยอะไรทำให้ละอกุศลธรรม เจริญกุศลธรรม ได้ คือ ความเคารพที่อาศัยพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมานี ความไม่ประมาท และการปฏิสังขาร
อ.ส.ต.ก.๒๒/ ๓๙/๓๖	-	ปฐมนิททสูตร	สมณะผู้นิททะหมายถึงผู้ที่มีฉันทะกล้าในการสมาทาน สิกขา, ฟังธรรม, กำจัดความอยาก, หลีกเร้น, ปวารณา ความเพียร, มีสติ, แทงด้วยทิวฐิ (x)
อ.อ.ก.๒๓/ ๑๑๘/๒๒๗	๑.๒.๔	ทุตติยพลสูตร	กำลังของพระชีณาสพที่ทำให้กล่าวได้ว่าอาสวะสิ้นแล้ว ได้แก่ มีปัญญาเห็นธรรมตามความเป็นจริง เห็นกามว่า ไม่น่ายินดี ยินดีในการออกบวช เจริญสติปัฏฐาน ๔ ดี แล้ว เจริญอิทธิบาท ๔ ดีแล้ว เจริญอินทรีย์ ๕ ดีแล้ว เจริญ พละ ๕ ดีแล้ว เจริญโพชฌงค์ ๗ ดีแล้ว เจริญอริยมรรคมี องค์ ๘ ดีแล้ว
อ.น.ว.ก.๒๓/ ๒๑๖/๓๙๑	-	สกุปาติเสสสูตร	จำแนกพระอริยเจ้าที่ยังมีชีวิตอยู่ ๙ ประเภท (x)
อ.ท.ส.ก.๒๔/ ๙๐/๑๘๖	๑.๒.๔	ชีณาสพพลสูตร	กำลังของพระชีณาสพ ได้แก่ มีปัญญาเห็นธรรมตาม ความเป็นจริง เห็นกามว่าไม่น่ายินดี ยินดีในการออก บวช เจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗
อ.ส.ต.๒๕/๔๒๓/ ๕๒๐	-	สาริปุตตสูตร	แนวปฏิบัติทางกายและวาจาของภิกษุให้เกิดสมาธิ(x)

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
ฐ.สุ.๒๕/๓๒๖/ ๓๘๗	-	กิงสีลสูตร	แนวปฏิบัติที่ทำให้ภรรยาน้อยโดยชอบและบรรลุประโยชน์สูงสุด คือ เคารพครูอาจารย์ ตั้งใจเล่าเรียน ละอกุศลกรรมต่างๆ จะทำให้ตั้งมั่นในขันติโลภจะอันเป็นทางสู่พระนิพพาน (x)

๒. สนทนาธรรมกับพระมหาโกฏฐิตะ รวม ๑๒ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
ม.มู.๑๒/๔๙๓/ ๕๓๔	๑.๒.๓	มหาเวทลลสูตร	ความไม่มีปัญญา, ความมีปัญญา, วิญญูณ, ความแตกต่างของปัญญากับวิญญูณ, เวทนา
สํ.นิ.๑๖/๒๖๓/ ๑๓๖	๑.๒.๓	นพีกลาปสูตร	ความสัมพันธ์ของปัจจัยในปัจจุบันธรรม คือ ความอาศัยกันเหมือนพอนไม้ข้อ ๒ พอนพังกัน
สํ.ข.๑๗/๑๗/ ๓๑๐/๒๐๓ สํ.ข.๑๗/๓๑๕/ ๒๐๕	๑.๑.๔	สีลสูตร สุตวาสูตร	ธรรมที่มีศีลและผู้สวดธรรม พระเสขะระดับต่างๆและพระอเสขะควรทำไว้ในใจโดยแยบคาย คือ ชั้นที่ ๕
สํ.ข.๑๗/๓๒๒/ ๒๑๐	๑.๒.๓	ทุตติย-, ตติย- สมุทฺถยธรรมสูตร*	อวิชา และวิชา
สํ.ข.๑๗/๓๒๔/ ๒๑๒	๑.๒.๓	ปฐม-, ทุตติย- อัศสาทสูตร	อวิชา และวิชา
สํ.ข.๑๗/๓๒๖/ ๒๑๓	๑.๒.๓	ปฐม-, ทุตติย- สมุทฺถยธรรมสูตร	วิชา และอวิชา
สํ.ข.๑๗/๓๒๘/ ๒๑๔	๑.๒.๓	ปฐม-, ทุตติย-, ตติยโกฏฐิตสูตร	อวิชา และวิชา
สํ.สพ.๑๘/ ๗๗๑/๔๖๗	๑.๒.๓	ปฐม-, ทุตติย-, ตติย-, จตุตถ- สาริปุตตสูตร	การเกิดในทัศนะของพระพุทธศาสนา และเหตุปัจจัยที่ทำให้พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์เรื่องการเกิด ๓

* หมายถึง ทุตติยสมุทฺถยธรรมสูตร, ตติยสมุทฺถยธรรมสูตร พระสูตรที่มีชื่อลักษณะนี้มักมีเนื้อหาเหมือนหรือคล้ายกัน

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
สํ.สพฺวา.๑๘/ ๒๙๕/๒๐๓	๑.๒.๑	โกฏฐิตสูตฺร	ความสัมพันธ์ของอายตนะภายนอกและอายตนะภายใน
อภฺ.ตีก.๒๐/ ๔๖๐/๑๔๘	๑.๒.๔	สมิทฺตสูตฺร	พระอรหันต์บุคคล ๓ ประเภท ได้แก่ สัทธาวิมุติ ภายสัทธิ พิภุฏฐิตตตะ พระพุทธเจ้าไม่ทรงตัดสินว่าประเภทใด ประณีตที่สุด ทรงสรรเสริญทั้ง ๓ ประเภท
อภฺ.จตุกก.๒๑/ ๑๗๓/๒๑๗	๑.๒.๓	มหาโกฏฐิตสูตฺร	การดับผัสสายตนะเป็นเหตุให้ปัญจธรรมดับไปด้วย
อภฺ.นวก.๒๓/ ๒๑๗/๓๙๖	๑.๒.๔	โกฏฐิตสูตฺร	พรหมจรรย์และผลของพรหมจรรย์ที่ได้ประพฤตินัยทัศนะของพระพุทธศาสนา คือ เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อบรรลุ และเพื่อทำให้แจ้ง

๓. สนทนาธรรมกับพระอานนที รวม ๙ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
สํ.นิ.๑๖/๖๘๘/ ๓๑๑	๑.๒.๔	อุปติสสสูตฺร	ความทุกข์ใดๆย่อมไม่เกิดแก่พระอรหันต์ที่นิโรธเพราะไม่มีมือหังการ มมังการ และ มานานุสัย
สํ.ข.๑๗/๕๐๘- ๕๑๗/๒๙๑	๑.๑.๓	สาริปุตต- สังยุต	เหตุที่ทำให้พระสาริปุตตมองใส คือการเข้าฌานสมาบัติ ตั้งแต่รูปฌานจนถึงนิโรธสมาบัติ
สํ.ม.๑๙/๑๔๒๕/ ๔๓๓	๑.๒.๔	ปฐมสาริปุตต สูตฺร	ธรรมที่ทำให้เป็นพระโสดาบันได้แก่ความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหวในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และศีล
สํ.ม.๑๙/๑๔๘๕/ ๔๕๓	๑.๒.๔	อานันทสูตฺร	ธรรมที่ทำให้เป็นพระโสดาบันคือ การละความไม่เลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และศีล และความเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และในศีล
อภฺ.ฉก.๒๒/ ๓๒๒/๔๐๓	๑.๑.๑	อานันทสูตฺร	คุณธรรม ๖ ประการของพระอานนทีที่ทำให้ได้ฟังธรรม และจำธรรมได้ไม่เลอะเลือน ได้แก่ ได้เล่าเรียนธรรม ได้สอนธรรม แสดงธรรม พิจารณาตรึกตรองด้วยใจ จำพรรษาในอาวาสเดียวกับผู้รู้ และถามปัญหาเมื่อสงสัย
อภฺ.ปญจก.๒๒/ ๑๖๙/๒๒๔	๑.๑.๑	ชิปปนิสันติ สูตฺร	เหตุที่ทำให้สามารถใคร่ครวญกุศลธรรม เรียนได้ดี ได้เร็ว และไม่ลืมง่าย ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในอรรถ ในธรรม ในนิรุตติ ในเบื้องต้นและเบื้องปลาย *

* อรรถกถาตีความเบื้องต้นเบื้องต้นปลายว่าเนื้อความ บท และอนุสนธิในพระบาลีและอรรถกถา

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
อภ.จตุกก.๒๑/ ๑๗๗/๒๒๖	๑.๒.๓	นิพพานสูตร	เหตุที่ทำให้บุคคลไม่บรรลุอรหัตผล
อภ.ทสก.๒๔/๗/ ๑๐	๑.๑.๓	สาริปุตตสูตร	ภิกษุที่เข้ามาไม่จำเป็นต้องพิจารณาธาตุต่างๆรอบตัว เป็นอารมณ์ แต่ให้มีสัญญาว่าความสิ้นไปของกิเลสและความสงบแห่งสังขารเป็นธรรมสงบ
อภ.ทสก.๒๔/ ๒๑๔/๓๔๓	๑.๑.๓	สัญญาสูตร	ภิกษุที่เข้ามาไม่จำเป็นต้องพิจารณาธาตุต่างๆรอบตัว เป็นอารมณ์ แต่ให้มีสัญญาว่าความสิ้นไปของกิเลสและความสงบแห่งสังขารเป็นธรรมสงบ

๔. สนทนาธรรมกับพระอนูรุท รวม ๔ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
ส.ม.๑๙/๗๘๑/ ๒๓๓	๑.๑.๔	ปเทสสูตร สมัตตสูตร โลกสูตร	ทางที่ทำให้เป็นพระเสขะ พระอเสขะและทำให้มีอภิญญาคือการเจริญสติปัฏฐาน ๔
ส.ม.๑๙/๑๒๗๒/ ๓๘๑	๑.๑.๔	ปฐม-ทุติย-ตติย- กัณฐกีสสูตร	ธรรมที่พระเสขะและพระอเสขะควรเข้าถึง รวมทั้งวิธีที่ทำให้มีอภิญญาคือการเจริญสติปัฏฐาน ๔
ส.ม.๑๙/๑๒๘๑/ ๓๘๕	๑.๑.๔	อัมพปาลิสูตร	เหตุที่พระอนูรุทต้องใส่ใจคือการเจริญสติปัฏฐาน ๔
อภ.ติก.๒๐/๕๗๐/ ๓๖๓	๑.๒.๓	ทุติยอนูรุทสูตร	เหตุที่พระอนูรุทไม่บรรลุอรหัตผลทั้งที่ได้ทิพย- จักขุแล้ว คือ เพราะยังมีมานะ อุทธัจจะ กุกกุจจะ

๕. สนทนาธรรมกับพระโมคคัลลานะ รวม ๒ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
ส.น.๑๖/๖๙๑/ ๓๒๐	๑.๒.๔	ฆฎิสูตร	สรรเสริญคุณวิเศษของกันและกัน คืออิทธิฤทธิ์ของพระโมคคัลลานะและปัญญาของพระสารีบุตร
อภ.จตุกก.๒๑/ ๑๖๗/๒๐๗	๑.๑.๕	มหาโมคคัลลาน สูตร สาริปุตตสูตร	ปฏิบัติหรือทางปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม ปฏิบัติของพระโมคคัลลานะเป็นแบบปฏิบัติได้ยากรู้ได้เร็ว ส่วนของพระสารีบุตรเป็นแบบปฏิบัติได้ง่ายรู้ได้เร็ว

๖. สันทนาธรรมกับพระมหากัสสปะ รวม ๒ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
สํ.นิ.๑๖/๔๖๔/ ๒๓๐	๑.๑.๔	อินตตปปีสุตฺร	เหตุที่ทำให้เป็นผู้มีความเพียร และเหตุที่ทำให้ไม่เป็นผู้มีความเพียร
สํ.นิ.๑๖/๕๒๘/ ๒๖๑	๑.๒.๓	ปรั้มมรณสุตฺร	เรื่องการเกิด

๗. สันทนาธรรมกับพระอุปวาณ รวม ๒ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ประเด็นการสนทนา
สํ.ม.๑๙/๔๐๓/ ๑๐๙	๑.๒.๔	อุปวาณสุตฺร	โพชฌงค์ ๗ ที่ได้กระทำในใจทำให้อยู่อย่างผาสุก
อภ.จตุกก. ๒๒๒/๑๗๕/๒๒๐	๑.๒.๓	อุปวาณสุตฺร	เหตุที่ทำให้บรรลุนิพพาน

๘. สันทนาธรรมกับภิกษุอื่น รวม ๕ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	ชื่อพระสูตร	ผู้ร่วมสนทนา	ประเด็นการสนทนา
ม.มู. ๑๒/ ๓๖๙/๓๙๕	๑.๒.๔	มหาโคตลิ่งค- สาลสุตฺร	พระพุทธเจ้า พระอานนท์ พระอนุรุทธ พระเวตตะ พระมหากัสสปะ พระโมคคัลลานะ	ทัศนะของพระเถระแต่ละรูปเกี่ยวกับลักษณะของภิกษุ สถานะที่พึงดงามเช่น ปาโคตลิ่งคสาละจึงจะดงามน่าอยู่
ม.อุ.๑๒/ ๒๙๒/๒๘๕	๑.๒.๔	รทวินิตสุตฺร	พระปุลณณมันตานี บุตร	วิสุทธิ ๙
สํ.สพ.๑๘/ ๗๗/๔๘	๑.๒.๑	อุปเสนสุตฺร	พระอุปเสน	ความแปรปรวนของอินทรีย์จากการตรึกในอายตนะทั้งปวงเป็นอารมณ์
สํ.สพ.๑๘/ ๑๘๓/๑๓๐	๑.๑.๕	สาริปุตต สัททวิหาริก สุตฺร	ภิกษุรูปหนึ่ง	ธรรมที่พระภิกษุต้องปฏิบัติ-- สำรวมในอินทรีย์ ประมาณโกชนะ เป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ
อภ.นวก.๒๓/ ๒๑๘/๓๙๙	๑.๒.๓	สมิททิสสุตฺร	พระสมิททิต	เรื่องของวิตก

งานกลุ่มตอบปัญหาธรรม รวม ๙ เรื่อง

เรื่อง/ชื่อ/หน้า	กลุ่มเนื้อหา	พระสูตร	ผู้ร่วมสนทนา	ประเด็นการสนทนา
สํ.นิ.๑๖/๗๙/ ๔๔	๑.๒.๓	ภุมิขสูตร	พระภุมิขะ	ความสุขและความทุกข์ในทัศนะของ พระพุทธานุศาสน์ซึ่งต่างจากทัศนะของ ครูเหล่าอื่น
สํ.นิ.๑๖/๗๑/ ๓๘	๑.๒.๓	อัญญิตตล- สูตร	ปริพาชกรูปหนึ่ง	กรรมในพระพุทธานุศาสน์
สํ.ข.๑๗/ ๕๑๘/๒๙๕	๑.๑.๒	(สาริปุตตสัง- ยุต)	สุจิมชีปริพาชกา	การเลี้ยงชีพของพระภิกษุใน พระพุทธานุศาสน์
สํ.สพ.๑๘/ ๔๙๗/๓๑๐	๑.๒.๔	ขัมพูชาทกสัง- ยุต	ขัมพูชาทก ปริพาชก	ความหมายของนิพพานและทางสู่ นิพพาน ความหมายของพระอรหันต์ และทางสู่ความเป็นพระอรหันต์ เรื่องผู้ มีคำพูดเป็นธรรม ผู้ปฏิบัติชอบ ผู้ไปดี เรื่องพรหมจรรย์ของภิกษุ ความโล่งใจ เวทนา อาสวะ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ภพ ทุกข์ สัสสตทิฏฐิ และสิ่ง ที่ทำให้ยากพระธรรมวินัย
สํ.สพ.๑๘/ ๕๑๓/๓๒๑	๑.๒.๔	สามัคคทกสัง- ยุต	สามัคคทกปริพา- ชก	เรื่องนิพพานและทางสู่นิพพาน และสิ่ง ที่ทำให้ยากในพระวินัย
สํ.ข.๑๗/ ๑๙๘/๑๓๒	๑.๒.๓	ยมกสูตร	พระยมก	แก้ความเห็นผิดที่ว่าพระอรหันต์ นิพพานแล้วจะไม่เกิด
อัง.นวก.๒๓/ ๒๓๐/๔๑๕	๑.๑.๓	ทุตติยสิลา ยุปสูตร	พระจันทิกานบุตร	ให้ความเข้าใจที่ถูกต้องเรื่องการอบรม จิต
อัง.ทสก.๒๔/ ๖๕/๑๒๙	๑.๒.๓	ปฐม-ทุตติยสุ สูตร	สามัคคทก- ปริพาชก	เหตุของความทุกข์และความสุข ๒ นัย ได้แก่ ความเกิด/ความไม่เกิด และ ความยินดี/ความไม่ยินดี
อัง.ทสก.๒๔/ ๒๒๗/๓๘๗	๑.๑.๓	ตติย-จตุตถ- สมาธิสูตร	ภิกษุสงฆ์	ภิกษุสามารถได้สมาธิโดยไม่มีธาตุ ต่างๆเป็นอารมณ์แต่ให้มีสัญญาว่า ความสิ้นไปของกิเลสและความสงบ แห่งสังขารเป็นธรรมสงบ

งานนิพนธ์กลุ่มสีหนาท รวม ๔ เรื่อง

เรื่อง/ข้อ/หน้า	กลุ่ม เนื้อหา	พระสูตร	ผู้อยู่ใน เหตุการณ์	จุดประสงค์ที่เปล่งสี หนาท
ที่.ม.๑๐/๗๗/๙๖ ที่.ป.๑๑/๗๓/๑๐๘ ส.ม.๑๙/๗๒๔/๒๑๑	๓	มหาปริณิพพานสูตร สัมปสาทนียสูตร นาฬันทสูตร	พระพุทธเจ้า, พระสงฆ์	ประกาศความเลื่อมใสใน พุทธคุณ
อ.ง.จตุกก.๒๑/๑๗๒/ ๒๑๖	๓	วิภัตติสูตร	พระสงฆ์	ประกาศความสามารถ ในทางปฏิสัมภิทา ๔ ด้าน ได้แก่ อัตตปฏิสัมภิทา ธรรมปฏิสัมภิทา นิรุตติ ปฏิสัมภิทา และปฏิภาณ ปฏิสัมภิทา
ส.นิ.๑๖/๑๐๔/๕๙	๓	กฬารสูตร	พระกฬารชัตติยะ, พระสงฆ์	แสดงความสามารถของ ท่านในการอธิบายธรรม โดยพิศดาร
อ.ง.นวก.๒๓/๒๑๕/ ๓๘๖	๓	สีหนาทสูตร	ภิกษุรูปหนึ่ง, พระสงฆ์ พระพุทธเจ้า	ประกาศความบริสุทธิ์และ มั่นคงเปรียบเทียบกับแผ่นดิน แม่น้ำ อากาศ ฯลฯ

งานแสดงธรรม ๓๓ เรื่อง

งานอธิบายธรรม ๘ เรื่อง

งานสนทนาธรรม ๔๒ เรื่อง

งานตอบปัญหาธรรม ๙ เรื่อง

งานสีหนาท ๔ เรื่อง

รวม ๙๖ เรื่อง

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวสมพรนุช ต้นศรีสุข เกิดเมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๒๕ ณ กรุงเทพมหานคร จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาจากโรงเรียนสาธิต คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม ศึกษาต่อในระดับปริญญาตรีที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา ๒๕๔๓ เข้ารับพระราชทานปริญญาบัตรอักษรศาสตรบัณฑิต เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง รางวัลเหรียญทอง สาขาวิชาภาษาไทย เมื่อปี ๒๕๔๗ ในปีเดียวกันนั้น ได้เข้าศึกษาระดับบัณฑิตศึกษาในสาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระหว่างศึกษาได้สอบคัดเลือกเพื่อบรรจุเป็นพนักงานมหาวิทยาลัย ตำแหน่งอาจารย์ในสาขาวิชาที่กำลังศึกษาอยู่

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย